

ИСКРА ЛИКОМАНОВА

СЛАВЯНО-СЛАВЯНСКИЯТ ПРЕВОД

ЛИНГВИСТИЧЕН ПОДХОД КЪМ ХУДОЖЕСТВЕНИЯ ТЕКСТ

УНИВЕРСИТЕТСКО
ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

2006 Искра Ликоманова

2006 Греди Асса - художник

ISBN-10: 954-07-2434-1

ISBN-13: 978-954-07-2434-8

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 7

Първа глава

Славяно-славянският превод 15

- 1 Етимология на термините за *превод* в славянските езици 15
2. Особености на славяно-славянския превод 20
 2. 1. Тематизиране на феномена *славяно-славянски превод* 20
 2. 2. Интертекстуални характеристики на славяно-славянските преводи 22
 2. 2. 1. Регионалност на славянските литератури 22
 2. 2. 2. Познаване на славянската литературна традиция 23
 2. 2. 3. Липса на екзотичност при славяно-славянския превод 25
 2. 2. 4. Ролята на преводача на славяноезичен текст 26
 2. 2. 5. Езикови особености на славяно-славянския превод 28
3. Вариантите при славяно-славянския превод 33
 3. 1. Многопреводни текстове 33
 3. 2. Литературнокритичен аспект на явлениято *многопреводни текстове* 34
 3. 3. Изследователски аспект на едноезичните многопреводни текстове 36
 3. 4. Изследователски аспект на разноезичните многопреводни текстове 42
 3. 5. Релации между преводните текстове 43
 - 3.5. 1. Параметри на релациите 43
 3. 5. 2. Схема на видовете преводни текстове 45
 3. 6. Илюстрация на схемата 47

Втора глава

Основни направления в науката за превода 51

1. Превод и структурализъм 52
2. Преводът в полисистемните разработки 56
3. Преводът в когнитивна перспектива 66
4. Прагматика на превода. Преводът в имплицатурите на Грайс 81
5. Преводът и теорията на релевантността 87
6. Преводът в контекста на деконструктивизма 92

Трета глава

Преводният процес - механизми на реализацията на превода и описанието и м 100

1. Превеждането от един славянски език на друг славянски език
2. Преводни трансформации 102
 2. 1. Терминът *трансформация* 102
 2. 2. Трансформациите като изследователски подход 104
 2. 3. Етапи на анализа 106
 2. 3. 1. Първа стъпка на анализа 106
 2. 3. 2. Втора стъпка на анализа 110
 2. 4. Видове трансформации 113
 2. 4. 1. Граматични трансформации 121

- 2.4. 1. 1. Морфологични трансформации 121
- 2.4. 1. 2. Синтактични трансформации 122
- 2.4. 1. 3. Словоредни трансформации 126
- 2.4. 2. Лексикални трансформации 133
- 2.4. 2. 1. Добавки 133
- 2.4. 2. 2. Изпускания 138
- 2.4. 2. 3. Подмени 142
- 2.4. 2. 4. Транспозиция 148
- 3. Видове стилистични съответствия 151
- 4. Преводният инвариант 158

Четвърта глава

Превод на проза 165

- 1. Дефиниция на понятието *ключова лексема* 165
- 2. Превод на повторенията 169
- 3. Превод на реалните 184
 - 3.1. Превод на московските топоними 186
 - 3. 1. 1. Транслитерация/транскрипция 187
 - 3. 1. 2. Фонетично оформление 189
 - 3. 1.3. Адаптация 190
 - 3.2. Превод на антропонимите 196
 - 3.3. Превод на битовите реалии 198
- 4. Превод на девиантните езикови елементи 200
 - 4. 1. Превод на девиантната реч 201
 - 4. 2. Превод на стилизираната реч 209
 - 4. 3. Превод на чуждоезиковите елементи 214
 - 4. 4. Превод на интертекстуалните елементи 217
 - 4. 5. Превод на оказионализмите 220
 - 4. 6. Лексикалната асиметрия между оригинала и преводите
(модел на анализ върху лексемата р. *дьявол* и нейните синоними) 224

Пета глава

Превод на поезия 236

- 1. Шимборска - аналитично и синтетично 237
- 2. Разночетенията на славянските преводи в следдавилонския диалог 246
- 3. „Може и без заглавие" 253
- 4. Приложение 265

Заклучение 280

Библиография 287

Индекс на термините 300

Списък на съкращенията 302

УВОД

Книгата представя резултатите от анализа на няколко вида славяно-славянски превод. Терминът *славяно-славянски превод* ще бъде използван като синоним на термина *междуславянски превод*, който еднозначно обобщава назоваването на преводите, извършени от един славянски език на друг славянски език, като обосновката за неговия избор най-общо може да се търси в междуславянската контрастивна специфика.

Изследването е фокусирано върху три славянски превода (полски, български, сръбски) от оригинален *прозаичен* славянски текст (руски), както и върху четири славянски превода (български, сръбски, чешки и/или руски) от оригинален *поетичен* славянски текст (полски). Обект на разработката са два типа преведени художествени текстове - прозаични („Майстора и Маргарита“ от Михаил Булгаков) и поетични (стихотворенията „Възможности“, „На Вавилонската кула“, „Лук“ и др. от Вислава Шимборска). Тези текстове са на автори, които са достатъчно популярни сред славяноезичната четяща общност, но имат и европейска и световна известност.

Анализираните текстове са изследвани сравнително слабо дори и в литературоведски аспект. Това за съжаление не помага на настоящата работа, но я прави в известен смисъл новаторска, поне в предметния, транслатологичен ракурс. Поради неофициалната си инкриминираност и общоизвестната си (фрагментарна) цензурираност творбата на М. Булгаков не е била предмет на обстойно изследване от българските литературоведи русисти, а още по-малко от лингвистите. В уникалния роман на М. Булгаков намираме описание на две епохи - полифоничност, което я прави особено ценна: на античността (и съответния за нея стил) и на авторовото съвремие - съветската епоха в конкретната 1936 г. Предвоенният период е близък до нашето съвремие (особено спрямо отдалечеността на античните събития) и поради това основно материалът е проучван именно в тези глави.

Поезията на В. Шимборска не е била обект на литературни търсения и на паралели при изследването на рецепцията ѝ у нас, затова и лингвистичният анализ не е обхванал нейното творчество в двузичен план. До 1989 г. поезията е превеждана и публикувана селективно (и в България, и в останалите страни, чиито преводи тук представям) и като количество на стиховете, и като качество. Присъствието ѝ в литературните анализи извън Полша до получаването на Нобеловата награда за литература е спорадично и фрагментарно. Това усложнява, както и при „Майстора и Маргарита“, вторичния, лингвистичния

прочит, за какъвто смятам анализа тук, но и поставя по-високи изисквания и предпоставя по-внимателно вглеждане в текстовете и техните преводи.

Всички споменати преводи се анализират в различните им варианти, на упоменатите славянски езици и (при наличие) в няколко преводни версии на един и същ език. Обикновено такива съпоставителни изследвания се правят на главните международни езици за нуждите на различните преводачески дейности (Данчев 2001: 48). Тук се изследва художественият превод на не-международни езици. Намирам този анализ за интересен и плодотворен, защото дава възможности за теоретични обобщения за същността на междуславянския превод посредством изследователското експлициране на междупреводния инвариант, чрез което се поставя изключителният въпрос за същността на превода.

За разлика от многобройните двуезични транслатологични изследвания, коментиращи асиметрията между два наблюдавани езика, сред които има и славянски език, тук се разглежда оригинален славянски текст, преведен не само на един, а на няколко славянски езика едновременно. Така междуславянският превод остава встрани от анализа междуезиковата асиметрия *sensu stricto*, проследявана винаги при двуезични разработки.

Този тип многоезично изследване и разнообразните съпътстващи го наблюдения предполагат яснота на теоретичната база и последователност при използването на терминологичния апарат. Наистина познатите ни многоаспектен транслатологични работи непрестанно създават предпоставки за теоретичен разноразбор, но едновременно с това провокират към изясняване на основополагащите и прилаганите постановки. Затова по-значителните съвременни теории се коментират и актуализират въз основа на славянски преводен материал - така могат да изпъкнат онези от тях, които са приложими към него, както и онези (написани на английски, с английски примери от едната страна и много често с неславянски от другата), които остават неадекватни за славянското транслатологично езикознание, поне засега. Това именно е една от теоретичните цели на настоящия текст - приложимостта на съвременните транслатологични теории към славянския материал.

Преводът тук (а и традиционно) се разглежда двуаспектно: като процес на смислово преобразуване на оригиналното авторско произведение в преводаческо произведение и като резултат от този процес - тогава той се разглежда като текст. И тъй като за преобразуванията в процеса съдим по крайния резултат - текста, той е доминиращият за нашите наблюдения. Така транслатологията се схваща като съпоставителнотекстологична лингвистична дисциплина, особено когато се занимава с художествения превод. И това е друг важен акцент в настоящата работа - спецификите, особеностите и проблемите, които поражда всеки превод на всяко едно художествено произведение при близкородствени езици, било то белетристично или поетично.

Освен това и именно поради това преводът се разглежда и като прочит на литературното произведение, поради което за целите на анализа се въвежда още едно измерение преди транслатологичното - литературно-текстологичното като експлицитна и допълваща част за лингвистичния анализ на превода. Това става възможно чрез използването на литературни извори, анализи и интерпретации, посочени към семантичния прочит (към възможните прочити) на оригиналното произведение. Стремешът е в крайна сметка преводът да се постулира като холистичен прочит на оригиналния текст.

Литературоведският аспект за нашия транслатологичен прочит е релевантен само по отношение на онези фрагменти от оригиналните текстове, които са иманентно важни за неговата адекватна интерпретация чрез преводите, т.е. които присъстват или не в славянските преводи, които се извеждат от самия оригинален текст, а впоследствие се оказват изключени от превода или пък (което е по-вероятно) случайно присъстват в него...

С други думи, избраният подход дава възможност наблюденията върху преводите да се осъществяват в две посоки: междуславянски, близкородствени преводни особености в изоморфен план, когато е налице съвпадение между изразните средства и семантиката им в оригинала с изразните средства и семантиката им в преводите (хомологични явления); междуславянски несъответствия между оригинала и преводите, като несъвпаденията между самите преводи и/или спрямо оригинала се проследяват както в изразен, така и в семантичен план (дивергентни явления). Трябва да се подчертае, че вторият аспект в наблюдаваните преводи е значително по-обхватно застъпен, поразностранно представен и поставя ред теоретични въпроси, отнасящи се до иманентната специфика на всеки от славянските езици в техния узус. Това е въпреки и аспектът, обикновено засяган в критикоаналитичните разработки. При някои от преводите (предимно в прозата) преобладава хомологичният аспект в релацията им спрямо оригинала и помежду им, а при друг и (главно в поезията) - дивергентният аспект.

Вторият тип феномени в художествените преводи - както прозаични, така и поетични, представлява значително по-голям интерес, защото представя ярки особености и разнообразие на лингвистичната и металингвистичната проблематика на всеки език в частност и на междуетиковите процеси като цяло. Той именно разкрива семантичния обхват при прочита на оригинала и възможностите за многопластовото му тълкуване чрез превода: първо, интратекстово-лингвистично, после - екстратекстово и текстологично, а впоследствие и екстрафилологично, което се превръща в част от културологичното тълкуване. На скалата, ограничена от хомогичното от дивергентното пресътворяване на оригинала, се разполагат различните като проява на преводната еквивалентност текстове, които теоретично се обосновават чрез лингвистичното понятие *междупреводен инвариант*

Разкриването, формулирането, обособяването на междупреводния инвариант и неговите прояви е сред теоретическите цели на изследването. „Решаващата процедура на научното изследване на различните нива на езиковата структура е в последователното разкриване и идентифициране на относителните инварианти от цялото многообразие от вариации. Вариантите се изследват във връзка с цялото множество от разнообразни трансформации, на които те са подложени; това множество може и следва точно да бъде установено" (Якобсон 1972 [1985]: 310). Именно това твърдение на Якобсон съдържа ядрото на подхода в настоящата работа.

Чрез два типа оригинални текстове - романа „Майстора и Маргарита" на М. Булгаков и поезията на В. Шимборска, в преводи на няколко славянски езика могат да се проследят разнообразни типове преводни съответствия, закономерности и трансформации, паралелни последователности, принципни преводачески подходи и стратегии към авторския текст, но и множество частни случаи, които изискват конкретни преводачески решения, много от които - творчески, а всяко от тях - значимо и необходимо за окончателния прочит. Всеки превод се разглежда като *вариантен прочит*, а релацията между преводите - като *инвариантен прочит*. Множеството от преводните варианти на един оригинален текст мотивира абстрактния семантичен конструктор *междупреводен инвариант*, който се остулира в резултат на релациите в преводното множество, но и спрямо оригиналния текст.

Основната цел на изследването е да се анализира спецификата на славяно-славянските преводи - предимно в лингвистичен аспект, но и с помощта на екстралингвистичен апарат, допълващ и изясняващ езиковедския анализ. Екстралингвистичният аспект е неизбежен, тъй като самите оригинални художествени текстове, а с тях и преводите им, не са затворени в текста и за анализа им е необходим освен интратекстуален, още и интертекстуален и/или екстратекстуален прочит.

Следствие от горния подход е очертаната типология на междуславянския превод с оглед на общолингвистичните механизми на превеждането, обусловени от постулираната (търсена) обща семантична база между два и повече текста. Ето защо формулирането на универсалните компоненти при превода на художествен славянски текст е следващата от целите, които работата си поставя. Проследяването на няколко превода е двустранен и в известно отношение-многостранен коректив за явлението превеждане, защото всяко преводаческо решение е съотнесено както с оригинала, така и (вторично) с всеки от останалите преводи. Това позволява от персоналните преводачески, решения; при превода на различни славянски езици да се екстраполират инвариантните преводни опции и така да се направят изводи за универсалното: в процеса превод.

С ексцерпирането на вариантите както в рамките на един език, така и между езиците се постулира понятието *междупреводеи инвариант* - абстрактен конструкт, минималният необходим семантичен елемент във всеки превод като обвързващо звено между преводите и оригинала и като изследователски инструментариум за тяхната съпоставка.

Въз основа на междупреводния инвариант можем да говорим за търсене на универсалните семантични компоненти на превода като предпоставка за вариантите на преводаческия прочит, което е също така сред нелингвистичните цели на работата, така както е не само лингвистично и всяко четене.

Изхождам от постулата за превода най-напред като възприятие на текста, след това като разбиране на текста и едва на трето място като пресъздаване на нов текст. Новият текст - преводът - е един от възможните *прочити*, отразили степента на разбирането на оригинала. Транслатологичният прочит се разглежда като моделно изследване на прочита, а науката за превода - като текстологична дисциплина.

Сред целите на работата е и очертаването на границите на науката за превода в контекста на славянските езици, т.е. на славянската транслатология както като теоретична научна дисциплина, така и като дидактичен университетски курс.

Не на последно място работата си поставя за цел да опише, обобщи и представи в експлицитен вид теоретичните въпроси (с евентуалните им отговори) на превода и превеждането, възникнали по време на десетгодишните ми занимания със студентите от специалността Славянска филология на СУ „Св. Климент Охридски“, както и в магистърската програма „Преводач-редактор“ на Факултета по славянски филологии.

За да се осъществят поставените цели, бяха предпоставени и извършени, а тук впоследствие и синтезирани няколко изследователски процедури.

На първо място е направен опит за *класификация* на преводните текстове по техни иманентни параметри и така многопреводните, многоезичните художествени преводи се открояват сред общото множество на славяно-славянските преводи. Става дума за класификация, която е различна от лингвистичната класификация на текстовете, както и от литературната стилистично-жанрова класификация. Класификацията се опира на критерии, релевантни само за преводните текстове, били те писмени или устни.

Преводът се проследява непосредствено на *изреченско* и на *текстово* равнище - процедура, различна от сравнителнолингвистичните наблюдения в тесния смисъл на термина, но извършена на базата на съпоставителния метод. При това се анализират видовете преводни *съответствия* между един славянски език и друг славянски език, осъществени чрез закономерните преводни трансформации. Така се очертават славяно-славянските преводни зако-

номерности, от една страна, и славяно-славянските синтактични и текстови съответствия - от друга, които не могат да бъдат проследени от контрастивната лингвистика, а още по-малко - от съпоставителното литературознание.

Преводът не е абстракция, той е конкретика. Ето защо непосредствено в съпоставителносемантичен план се проследяват преводите на ключовите думи в прозата на Булгаков: на *онимите* и на същинските *реалии*, на *оказионализмите*, на *колоквиализмите*, на *чуждоезичните* елементи, на *девиантните* текстови фрагменти, на интратекстуалните стилистични фигури като *повторението* и *цитацията*, на *интертекстуалните връзки*. Тези типове преводни съответствия се интерпретират като специфики със стилистично-лексикален характер, но техният превод (предшестван от прочит) се осъществява в цялостен текстов (по-рядко) и в екстратекстов (твърде често) контекст.

Така в процеса на изследването се оформя и мрежата от *прочити* на романа и на всеки от преводите му. Съотнесена с оригиналния текст, тази мрежа е в основата си лингвистична, но се свързва и с неговия литературоведски прочит. Мрежата обхваща преводите на отделните езикови нива и фрагменти от текста, както и превода на извънтекстовите елементи, съдържащи се в оригиналния текст.

При разглеждането на някоя от *интертекстуалните* връзки на романа на Булгаков с други, преведени вече класически произведения от руската литература или от други literaturи, се очертава пълнотата на един възможен паратекстов превод/прочит. Голяма част от описаните от булгаковедите текстови взаимовръзки представят прочит, който най-често е останал *недостъпен* за читателите на гениалното произведение в превод. Интратекстуалните връзки в тези случаи са останали в оригинала.

В поетичните преводи на поезията на В. Шимборска се търси и преводът на поетичната структура - *стихосложението*, на поетичните образи, на тропите и окказионализмите - както синтактични, така и словобразователни. Освен това в четирите езика на превода се анализира и предаването на типичните за поетесата колоквиални фрази, на реструктурираните, „разбити“ устойчиви полски словосъчетания, на авторските окказионализми. Изследването на ритмиката се свежда до анализ на римите, метра, стъпките, на графичния им образ и на семантичните им аналози в преводите на различните славянски езици, както и в няколкото превода на един славянски език. Вътрешноезиковата съпоставка позволява да се разкрият вътрешноезиковите преводни инварианта като фрагмент, като аспект на междуславянския преводен инвариант. За целите на анализа на поетичните текстове особено подходящ се оказва и когнитивистският подход, разкриващ различните образи в различните прочити - веднъж на различни езици и втори път от различни преводачи на един език.

При анализа на преводите на В. Шимборска се отчита необходимият *паралелизъм* между ритъм, форма, смисъл (в синтагматичен, парадигматичен план) и

екстратекстуална реалност, с която разполага полският читател на нейните стихове, но която често остава непозната за читателите на преводните творби. Отчита се и метричният фон на полската поетична традиция, който е различен от метриката на поезията, на чийто език творбата на В. Шимборска е преведена.

Въз основа на цялостния анонсиран анализ в изследването се правят изводи за непреведените елементи, за недопреведените елементи, за свръххреведените елементи, за пропуските на преводачите, които се превръщат в загуби за читателя. Но тъй като всяка загуба е и печалба, по-трудната задача е да се определи това, което читателят е спечелил от превода на текста, и да се отдели от изгубеното в превода.

* * *

За изследователските цели е използван сравнително монолитен преводен корпус: преведена проза (от руски език) и преведена поезия (от полски език). Оригиналният, руският материал за наблюденията върху превода на проза е по посоченото издание на „Майстора и Маргарита“ от 1988 г. От историята на романа е важно да се напомним, че той излиза за пръв път в сп. „Москва“, бр. 11, 1966 г. и в бр. 1, 1967 г. в силно цензуриран вид - от него са изхвърлени 159 откъса, общо около 12% от обема на целия текст. За пръв път като книжно тяло романът се появява в Париж през 1967 г. и за втори път пълнотекстово - във Франкфурт през 1968 г. Едва през 1973 г. в Москва е публикувана пълната, нецензурираната версия на романа (Чудакова 1976). Преводачите на всички тук разглеждани езици преди 1989 г. са превеждали и издавали първоначално от цензурираната руска версия на сп. „Москва“. Днес в новите издания на сръбския и полския превод се разкриват пълни съвпадения на пропуснатите фрагменти, от което може да се заключи, че всички първоначални преводи са извършвани от еднакъв оригинал, наричан още „московския“, т.е. цензурирания.

Българският материал е ексерпиран от „Майстора и Маргарита“ в превод на Лиляна Минкова, издание на Абагар, 1996 г. Първото българско издание е от 1968 г., то е и първото самостоятелно преводно издание на романа; с цензурираните фрагменти преводът излиза отново през 1981 г. (За историята на издаването на романа на български език, достигнал до днес шесто издание на български език, по-подробно вж. във Влодова 2001¹).

Полската ексерпция е по изданието „Mistrz i Małgorzata“ в превод на Ирена Левандовска и Витолд Домбровски, 2003 г., четвърто издание. Пър-

¹ Любопитното с оглед на съществуването на две оригинални версии до 1973 г. е, че когато И. Васева (Васева 1980) цитира романа като един от ексерпираните в работата си, тя посочва оригиналното издание от 1973 г., т.е. пълният вариант на романа, а самият превод е с датировка 1968 г., т.е. направен е по по-ранния и цензуриран оригинал.

вото полско издание е от 1969 г., а нецензурираният превод излиза през 1980 г., преиздаван е 11 пъти. Полското издателство е подготвило ново ефектно издание от 2005 г., маркиращо ясно (цветово) стария и новия текст на романа. Известно е, че през 1990 г. Анджей Дравич, виден полски литературовед съветолог, познавач на автора и на текста, подготвя нов превод на романа, също неколкократно преиздаван, но по-популярна остава първата преводна версия.

Сръбският корпус е от изданието „*Maj stor i Margarita*“ в превод на Злата Кочич през 1996 г. Това е първото следперестроечно издание в славянските страни, в което са посочени от издателя цензурираните фрагменти от предишни издания. След всеки цитиран пример е посочена в скоби страницата от съответното издание.

Оригиналният полски материал, върху който са правени наблюденията върху превода на поезия, обхваща основно стихотворенията „Възможности“, „На Вавилонската кула“, „Луковица“ на Вислава Шимборска заедно с преводите им на български, сръбски, руски и чешки език, цитирани по съответните библиографски приведени издания и с имената на съответните преводачи. Там, където има няколко превода на един и същ оригинал, на анализ са предложени всичките, а в приложенията към последната глава са приведени всички оригинални стихотворения и техните преводи. Така пре-превеждането се анализира като лингвистичен, но и като културен факт.

СЛАВЯНО-СЛАВЯНСКИЯТ ПРЕВОД

Мы обязаны делать все, чтобы слово
не было неопределенно невразумительным.

Но мы не можем сделать,
чтобы оно перестало быть трудным.
С. А. Аверинцев

1. Етимология на термините за *превод* в славянските езици

Транслатологичната терминология съдържа в себе си хипотезата за автономия на предмета на науката - *превода*, както и за спецификата на намиращата се в основата ѝ интелектуална дейност: предаването на съдържание от един език на друг. За древността на явлението се е спорило достатъчно, но е любопитно да се погледне още по-далеч - в етимологията на предметния термин, кодирал различни семи в славянските езици. В тях дейността и резултатът от различните преводи се назовава по различен начин, като се наблюдават конкретни разграничения в самите термини и различни перспективи на виждането за превода. Етимологията на названията за превода ни дава изконна и твърде отчетлива картина на тези разлики.

Така на б. *превод* съответства р. *перевод*, у. переклад, п. tłumaczenie, przekład, ч. tlumočení, překlad, слш. překlad, ср. превод, превођење, тумачење, хрв. prijevod, prevodjenje, слн. prevajanje.

Етимологията на термините, с които се назовава преводът в славянските езици, представя различни вътрешногрупови разграничения и различни ракурси при интерпретацията на същността му.

Да проследим назоваването на превода в различните езикови групи: южнославянска, източнославянска и западно славянска. Върху примери от българския, руския, украинския, полския, чешкия, словашкия, сръбския и хърватския език се вижда, че подялбата на отделните геоисторически оформени групи не отговаря на разглежданите в случая езикови факти. Можем да илюстрираме тезата с примери от достъпните ми тълковни, двуезични и етимологични речници.

Източнославянските термини (без украинския), българският, както и част от сръбските, словенските и хърватските са етимологично относително прозрачни. Те съдържат представката б. *пре-* с източнославянско закономерно пълногласие *пере-*, която има своите индоевропейски корени и паралели

както във формата *пре-/пере-*, така и в значението на предлого-представките 'пре-', 'през-', 'през' и под. (Фасмер 1987). Основният, коренният елемент на думата пък притежава семантиката на *водя* като 'насочване, направляване, ръководене, напътствие, ориентиране, откарване' и сродните им значения. Тази илюстрация изпуска детайлизирането на производните във фонетичните вариации на корена на тази дума в българския език - *-вод/-вожд/-вежд/-вед-*, но това не влияе върху заключенията. В целостта на думата *р. перевод* Фасмер (Фасмер 1987) вижда калкиране от лат. *traducere*, през фр. *traduire*, а това респективно може да се отнесе и за бълг. *превод*, ср. *превод*, хрв. *prijevod*, слн. *prevajanje*. При калкирането индоевропейската семантика е съхранена. Тя отразява ориентирането на адресата реципиент в чуждия текст, но представен на неговия език от адресанта преводач, който е разбрал текста на оригиналния език (на който той е сътворен), за да може да го пресътвори на езика на реципиента и да го поведе, напъти към съдържанието на текста. Тази семантика отразява активната, доминиращата роля на адресанта лидер в комуникативната верига (автор)-преводач-читател/слушател. Лидерството, водачеството в един процес като воденето се свързва неотменно с движение, придвижване, преместване - било във времето, било в пространството. Пре - водът изцяло съответства на такива параметри - движение както във времето, така и/или в пространството. Термините в източнославянските езици (без украинския), както и българският термин обхващат цялото семантично пространство на процеса на превеждането, дейността и резултата от него, а освен това и двете основни разновидности на превода - устния и писмения. Този широк обхват на превеждането и кодирането му в лексемата *превод* предполага определено виждане за характера му и на осъзнаването му като особен тип литературно творчество - не хроника, не въображаемост и не предполагаемост, не самостоятелна художественост, а творчество, предопределено и ограничено от един съществуващ и функциониращ оригинален текст, творчество, което е обусловено от параметрите на оригиналния текст.

В западославянската езикова група функционират две основни лексеми за назоваване на превода и превеждането: п. *tłumaczyć/przekładać*, ч. *překladať/tlumočit*, слш. *prekladať/tlmočit*. Съотношението при употребата на отделните лексеми е различно. В полския език *tłumaczyć* назовава превеждането изобщо, както устно, така и писмено, докато п. *przekładać* е лексемата, означаваща само писменото превеждане; това се отнася и за производните - п. *przekład, przełożyć* се отнасят изключително до писмения превод, докато *tłumaczenie, przetłumaczyć, tłumacz* назовават всички видове преводни дейности и техните вършители. Чешкият език няма преки аналози с полския език въпреки привидното наличие на подобни по звучене лексеми (близостта на езиците тук изиграва лоша шега за точното разбиране и термините за превода са прекрасна илюстрация на „лошите приятели“ на преводачите): *překládat*,

překladatel, překlad, překládání се свързват с превода изобщо, докато tlumočit, tlumočník, tlumočení назовават само устните преводни дейности. Още по-различна е картината в словашкия език: от основното същ. překlad се образува и prekladať(preložiť), překladatel за превода като цяло, а tlmočiť и tlmočník се отнася само до устния превод, като липсва дума за самия негов текст. Заслужава специално внимание укр. тлумач, тлумачити, тлумачення със значение 'обяснявам, разяснявам' и само арх. 'превеждам'.

Етимологията на първата група западнославянски (и украинската) лексеми като п. przekład, ч. překlad, слш. překlad, укр. переклад дава допълнителни поводи за размисъл. Сравнително достъпно в синхрония е тълкуването на ч. překlad, п. przekład и слш. překlad. Със закономерната форма на представката *pre-* (подобно на описаните източно славянски езици и на българския) се образува окончателната лексема с корен *klad-, означаващ 'поставяне' в славянските езици, вкл. и в диал. б. *клада* и *клавам* 'трупам, поставям'. Изведена още от ис. *kla- със суфикс -d- и значение 'слой, пласт', тя е безспорно сродна с балтийските: лит. *klóti* 'постилам, слагам', лит. *paklode* 'покривало', латв. *klāt* 'покривам'; с германските: гот. *af-hlapan* 'претоварвам', ст.-вис.-нем. *hladan* и нем. *laden>laden*, ст.-англ. *hladan>cbBp*. англ. *lade* и ст.-исл. *hlada>сърв.* исл. *hlada* (Брюкнер 1957, Фасмер 1958, Махек 1968, Български етимологичен речник 1998, Черных 1993). Западнославянското (и украинското) също е калка от латински - от *transferte* 'пренасям', и издава преноса на смисъл от един език на друг, което е различно от синхронно смислово близките лексеми п. *tlumaczyć*, ч. *tlumočit*, слш. *tlmočit* със значение 'обяснявам', предполагащо предварително разбиране на предшестващ превода етап (Баранчак 1990).

Първоначалните различия в значенията позволяват задържането в езиците на лексеми, "които впоследствие са се синонимизирали.

От посочените паралели се вижда, че в лексемите п. *przekład*, ч. *překlad*, слш. *překlad*, укр. переклад етимологично отчетливо е съхранено значението 'наслояване, натрупване, напластяване, припокриване'. Двуетичността, многопластовостта в термина е кодирана в изконни времена и именно етимологията ни подсказва това.

Втората група термини ч. *tlumočník*, п. *tlumacz*, слш. *tlmočník* е значително по-интересна както генезисно, така и с разпространението си и с изменението във формата и съхранените значения. Във всички славянски езици - и в източнославянските, и в южнославянските, и в западнославянските, тези думи се извеждат непосредствено от писмено фиксираната в стб. тълмауѣ. Тя от своя страна има изключително любопитна съдба - идва от неиндоевропейски езици, регистрирана е в старобългарските паметници, а и след писмената ѝ поява в славянските текстове се разпространява в много европейски езици. Етимолозите са единодушни, че думата е придошла от кръга на ма-лоазийски и/или тюркски наречия като куманското, уйгурското, алтайското,

османското във вариант на формата *tilmač* при аварско посредничество (Скоп 1974, Фасмер 1958, Махек 1968), където се допира до тур. *dilmaç* 'посредник между две страни' при тюрк. *dil-til* 'език'. От друга страна, тя дава паралели в ар. *tergeman*, асир. *targumannu*, хет. *tarkumai* и тур. *terciiman* със значение 'обяснявам, тълкувам'. На Балканите тази лексема се появява през XV в. като европейски турцизъм *dragoman* '(пре)водач' (Скоп 1974), но освен това и в укр. *драгоман* арх. 'преводач', където днес преживява възобновяване със значение 'официален преводач'¹.

Обликът ср. хрв. *tumač*, р. *толмач*, укр. *тлумач*, б. *тълкувател* има семантичноформални успоредици в съседните неславянски езици - срв. рум. *tilmaçi*, унг. *tolmács*, лит. *tūlkaš*, латв. *tulkes*, ест. *tulk* все със същото значение, което е доказателство за заемане (Скоп 1974, Фасмер 1958). Заемането на думата и на нейните продуктивни производни продължава и по-далеч от непосредствените съседи на славяните - в германските езици, ср. нем. *Dolmetscher*, както и появилия се още през XIII в. глагол *tolmetze* 'о днешен *dolmetschen* със значенията и 'обяснявам', и 'превеждам'. Същевременно в швед. имаме *tolk*, норд. от ст.-сканд. *tulk*)-, хол. *tolk*, ст.-ирл. *to-tluch* 'моля' (Брюкнер 1957, Черных 1993, Етимологичен речник 1989) от вероятен общ ие. **tolk*^u - 'говоря, излагам'. Тази лексема в немския език е запазена само за устния превод, а за писмения се установява отново латинската калка (нем. *übersetzen*, *übertragen*) също така с архетипно значение 'премествам'. До южното славянство паралелно със славянската калка на латинския термин *traducere* - *превеждам*, достигат и лексемите срб. *tumač*, слн. *tolmač*, но само периферно - например в сръбския и хърватския език, подобно на украинския в *тлумач* синонимно на лексемите със значение 'обяснявам, тълкувам', като по отношение на превода се използва и изконната славянска дума. Така тълкуването/интерпретирането и преводът са кодирани като два изоморфни процеса. Изоморфизмът е в характера на процеса и на неговия резултат. Още Р. Якобсон посочва, че преводът може да бъде вътрешноезиков и междуезиков, т.е. интерпретирането представлява вътрешноезиков превод като изясняване на даден текст. Според някои учени тази лексема в граничните области на южното славянство е подложена на повторно презаемане (явление, познато при продължителното контактно съжителство на етноси и езици) и се появява от унгарския *tanács* 'съвет' в сръбски и словенски през XVI в. под формата вече на *tanač* и *tonač* със значенията 'съвет' и 'разговор', от които деривацията - смислово-словообразователна, продължава: хрв. *utanačiti* 'договарям', *tonačnik* 'съветник' (Скоп 1974). При термините ср. *превод* и *превођење*

¹ Срв. и в англ. *dragomans/dragomen*: преводач или водач в страни, където се говори арабски, турски или персийски език. В средноанглийски *dragman* - от старофренски *drugeman*, от средновековен латински *dragumannus*, от средновековен гръцки *dragoutanos*, от арабски *tarjūmān*, от арамейски *tūrġmānā*, от академски *targumānu* - 'преводач' (Британска енциклопедия).

Б. Чович също подчертава текстуалността на първия и процесуалността във втория. Процесуалността предполага и формиране на преводна верига, образувана от преводите на различни преводачи и представляваща път към рецепцията на текста в приемащата литература (Чович 1994).

Направените паралели между славянските езици чрез терминологичните названия за превода очертават няколко особености.

При названието на превода в западнославянските езици се очертава твърде отчетливо различие между писмен и устен превод - явление, което съществува и в неславянски езици - например в немския, но въпросът дали става дума за типологична особеност, или за славянско влияние следва да се проучи. Освен това осмисленото чрез етимологията значение по отношение на всеки устен превод във всеки от наблюдаваните западнославянски езици означава и *тълкуване, разяснение*. Вътре в групата обаче откриваме и различия: в чешкия и словашкия тълкувателният (по значение) корен е обвързан само с устния превод, докато в полския език - с превода изобщо и с разяснението изобщо, а славянската калка е узуализирана само за писмения превод.

В източнославянските езици (и в българския) лексемата за превод е една единствена, а нейният древен синоним е съхранен само в изконното си значение - 'тълкувам'. Може да се предположи, че заемането ѝ е резултат от първите двустранни контакти по източнославянските езикови територии и от навлизането на чужди текстове и на техните преводи (едновременно с писмените външни контакти), което не фиксира разновидностите на превода в лексемите, назоваващи превода. Може да се предположи освен това, че преводачеството като интелектуална дейност е било много по-зачитано и по-активно практикувано сред южните славяни - срв. побългаряването като прочит. При това в лексемата за писмен превод на западнославянските езици (и в украинския) калката носи семата 'премествам' (на оригиналния текст от изначалната му култура в преводния текст на рецептивната култура), докато при устните преводи доминиращата сема е 'обяснявам'. В същото време базирайки се на извеждането на вторичния текст от оригиналния в източнославянските езици (без украинския), установяваме значително по-отчетливо кодирана *динамика* на интелектуалния процес превод в значението му на *прелокализиране* на текста - от едната култура в другата. Естествено тази теза може да бъде проверена единствено чрез изследване на първите културнозначими преводи в отделните славянски езици и култури. С кодирането на *динамиката* в термина и чрез нея - на отвореността в приемането на чужди текстове, източнославянските езици се противопоставят на доминиращата в западнославянските езици *статика* при процеса превод: в лексемите за превода в западнославянските езици (и в украинския) е по-видимо изразена двуезичността, напастяването на семите, преосмислянето на чуждия/оригиналния текст при едновременното и еднотопосното съществуване на оригинал и превод.

При южнославянските езици на първо място в назоваването на превода е изведено преместването на текста, като при някои от тях това назоваване съдържа и тълкуването като част от преводния процес. В българския език наличието на един-единствен термин разкрива амбивалентността на феномена превод едва колокативно: *лесен превод* vs. *добър превод*. В първата фраза разпознаваме процесуална семантика, а във втората - текстуална резултативна семантика.

Въз основа на етимологичните данни, а те в този случай са изключително богати и носят много семи, можем да формулираме изконно различните интерпретации на превода като дейност и резултат и да открием разлики не само между различните славянски езикови групи, но и вътрешногрупови. По този начин ще се доближим до изконната същност на превода и до неговите скрити интерпретации в различните езикови традиции.

Науката за превода в славянското езикознание също се назовава по различни начини и с различни акценти в термина: б. *теория на превода*, р. *переводознание*, *переводоведение*, п. *teoria przekładu*¹, *teorie překladi*, слш. *teoria p'ekladu*², ср. *теорија превођења*³ и във всички езици - с чуждиците *транслатология*, *транслаторика*, *транслатика*, *традуктология*. Според някои учени цялата история на теорията на превода може да бъде мислена като дискусия върху полисемията на лексемата *превод* (Вилс 1982 по Гут 1991: 47).

2. Особенности на славяно-славянския превод

2.1. Тематизиране на феномена славяно-славянски превод

В многочислената вече литература по проблемите на транслатологията, част от която ще бъде цитирана и тук, проблемите на превода при работа със славянските езици практически не се разглеждат, т.е. дори и когато единият от езиците, оригинален или преводен, е славянски. Съвременната транслатологична теория се опира предимно на конкретни преводи извън границите на славянските езици, например преводите от немски на английски, от френски на италиански, от испански на английски, от хинди на английски, от идиш на английски, от арабски на английски или пък в обратната посока: от английски на други европейски и неевропейски езици - множество подобни разработки могат да се прочетат в списания като *Бабел*, *Мета*, *Таргет*. Това са най-фреквентните по *обект* на изследването публикации. И ако все пак се открият публикации, в които се разглеждат проблемите на превода при сродните на

¹ Спекулативно букв.: теория на писмения превод.

² Спекулативно букв. и в двата езика: теория на превода - като в българския език.

³ Спекулативно букв.: теория на процеса превод.

българския славянски езици, те отново се коментират при превода от немски на полски език, от руски на английски, от френски на сръбски или обратно: от полски на английски, от английски на руски, т.е. тези междуезикови проблеми също се опират само на един славянски език (най-често руски) и на един европейски език (най-често английски).¹

Периодът на първоначалния интерес към преводаческата проблематика, опираща се изцяло на структуралистката изследователска парадигма, съвпада с модерния интерес към славянството и славянските езици (предимно към руския език). Знаем, че основният акцент в структуралистката транслатология е върху съпоставката на отделни, конкретни езиково системни (граматични) съответствия при превода от един на друг език, но тя е доминирана от солидната руска преводаческа - практическа и теоретична, школа (А. Федоров, В. Комисаров, Я. Рецкер, Л. Бархударов, А. Швейцер), с малки изключения от други славянски (И. Леви, Я. Виликовски, А. Попович) или неславянски (Дж. Катфорд, Ю. Найда, Р. Якобсон) автори.

Встрани от славянските езици обаче остават научните дирения в руслото на съвременните научни подходи като например теорията за полисистемата, когнитивната лингвистика, прагматиката и деконструкцията. Всеки от тези подходи, а те не са единствените транслатологични направления през последните два десетина години, има свой съществен принос към теорията на превода, но не споменава, не наблюдава, не изследва славянските езици. На този фон разработките, посветени само на славяно-славянския превод, са твърде малобройни. В следващата глава се отделя известно място на тези научни парадигми заради недостъпността им на български език и заради продуктивността им в общия обем на съвременните научни дирения. Преди това обаче е необходимо по-подробно да се огледат особеностите, които очертава славяно-славянският превод, защото те са също така сравнително слабо и предимно периферно проучени - все така на фона на други теоретични и практически наблюдения.

Славяно-славянският превод се отличава със специфични особености, които са твърде разнообразни и пестри, защото не се ограничават само до генетичната близост между езиците. Особеностите на славяно-славянския превод се разпростират от извънтекстуалното комуникативно (защо не и геополитическо) пространство, в което е възникнал оригиналният текст и в което функционира преводният текст, до структурно-смисловите особености на паралелните текстове (ако условно приемем като такива различните славяноезични варианти на оригиналния текст). Тук се прави първа апроксимация към систематизирането на тези славяно-славянски особености в няколко групи - систематизация, необходима като фон за анализа на самите преводни текстове и за очертаването на славяно-славянските езиково-текстови специфики.

2. 2. Интертекстуални характеристики на славяно-славянските преводи

Тези характеристики са свързани и пряко произтичат от паратекстуалните характеристики на оригинала (*παρά* - гр. покрай), т.е. на славянските литературни текстове, подложени на превод.

2. 2. 1. Регионалност на славянските литератури

Славянските литератури, чиито текстове са предмет на художествения превод, са *регионални* по своята същност (изключение правят класически автори като А. Пушкин, Ф. Достоевски, А. Чехов, Х. Сенкевич, Я. Хашек, К. Чапек и някои съвременни нобелови лауреати и/или емигрантски имена като Ч. Милош, М. Кундера, В. Набоков, Й. Бродски, Б. Пастернак и др).

Веднага следва да се направи уговорката, че под регионалност (не като регионализъм) тук не се разбира непопулярност-затвореност на литературите или пък стилова езотеричност или проблемна ограниченост в европейски или извъневропейски контекст, нито пък етикет или квалификация, произтичаща от съдържанието, а социална и текстова значимост на творбите за дадения регион, познатост, разбираемост за определена географски отграничена територия. На тази територия са съжителствали и са се развили специфични спрямо останалия извън региона свят много общи явления от сферата на цялостния исторически, културен, ментален свят на жителите в него, така че са по-просто и по-лесно разбираеми и предаваема, по-приложими в регионалните граници между етносите, отколкото в други езици-етноси¹. Като цяло тази славяно-славянска четивност се противопоставя на по-слабата четивност извън региона и това я различава като цяло от света извън нейните етнически и географски граници, извън тези формални параметри.

За славянските литератури етно-географските граници включват многолюдния и разпрострял се на два континента свят на славянството, който нито териториално, нито човешки може да бъде строго лимитиран, защото става дума за площ от 18 640 хил. кв. км. (от които 17 000 хил. кв. км принадлежат на Русия) и за население от ок. 291 млн. души. (от които половината живеят в Русия - 148 млн., в Украйна-50 млн., в Полша-39 млн., в Сърбия-8 млн., в Черна гора - 1 млн., в Чехия - 10,5 млн., в Беларус - 10 млн., в България - 7 млн., в Словакия - 5,3 млн., в Хърватска - 4,6 млн., в Босна и Херцеговина - 4,2 млн., в Словения - 2 млн., в Македония - 2 млн.), без да броим славяните, населяващи територии извън собствените им страни и острови, в другославянски или в неславянски страни.

Ето защо регионалността ще се разбира по-скоро като етноисторическо знание, което се поставя в услуга на самоидентификацията и на съзнанието

¹ По-детайлно за термина в славянски контекст вж. у Пшастек-Самокова 2005.

за етнокултурна принадлежност (Даскалов 1994: 34), което при превода улеснява всеки прочит.

2. 2. 2. Познаване на славянската литературна традиция

Доброто предварително познаване на славянската литературна традиция у нас е облекчение за постулираната славяно-славянска разбираемост на преводните текстове. След Освобождението и в началото на XX в. това познаване е поддържано от идеята за сродството между българската литература и балканските (сръбска и хърватска) литератури като литератури на народи с близка съдба в близки исторически условия, но близки и по национален менталитет. От друга страна особена роля за степента на разбираемост, четивност, литературен трансфер има мисионерската роля на руската литература спрямо славянските литератури и култури - явление, вече достатъчно добре представено от литературоведите и коментирано в литературоведската наука. Познаването и разпространението на руската класическа литература е било следствие от популярната идеологическа доктрина за ролята на Русия в Освобождението на България, както и от интензивните образователно-културни контакти на българската интелигенция, възможни поради близостта на езиците. Естествено не е без значение включването на великите имена в руската литература като А. Пушкин, А. Чехов, Ф. Достоевски, Л. Толстой в световната класика.

- В по-ново време имената на А. Солженицин, В. Пелевин, В. Набоков, В. Ерофеев (преведени и на български език) продължават класическата руска литературна традиция¹ и в този си аспект са особено четивни и понятни. От своя страна чешката литература с няколко си знакови автори като К. Чапек и Я. Хашек създава фон, сериозна когнитивна база, получила и световна литературна легитимност за опознаването на съвременните творци като например М. Кундера, Б. Храбал.

Полската литература е позната у нас най-напред чрез творбите за деца и възрастни на Х. Сенкевич, чрез произведенията на Вл. Реймонт, Б. Прус, А. Мицкевич, а по-късно чрез съвременни автори като Ст. Лем, Сл. Мрожек - фон, който остава актуален, превеждан у нас до ден днешен. Съвременната полска литература е популярна извън страната си с имената на нобелисти като Ч. Милош, В. Шимборска, на автори като О. Токарчук, А. Сташук, а тези имена, наред с класическите автори, стоят като стожери на съвременната полска литература и като гаранция, че и днес ще има текстове за превод и прочит в нея (Ликоманова 2005).

¹ Дори и такива съвременни автори като Б. Акунин, В. Токарева, Л. Улицкая и А. Маринина.

От югославските литератури българският читател познава автори като И. Андрич, Б. Нушич, които създават литературния фон за прочита днес на М. Павич, Б. Пекич, Д. Утрешич и др.

При този бегъл поглед над славянските литератури само като контрапункт може да се посочи абсолютната неориентираност на българския читател в румънската или в гръцката литература, които принадлежат на географски съседни нам народи, близки по отношение на историята, на чуждите влияния. Въпреки че някои автори вече са преведени, тези литератури остават непознати за средностатическия читател като неславянски и „несветовни“. Това означава, че съществуват параметри на високата литература, които формират траен трансграничен интерес. Оказва се, че териториалната и езиковата близост, без да са облигаторни, нито йерархично подредени, са подвластни на по-висши дадености като литературен канон и популярност. Защото модерната словесност, за да бъде четена (и превеждана), влиза в интертекстуални отношения с класическите си образци като фабули, сюжети, интертекстуални теми, реч.

По принцип тези коментари са присъщи за литературоведските изследвания или поне за онзи дял от транслатологията, който изследва преводната рецепция с оглед на местната литература, нейните читатели и критици в различните исторически периоди и литературни условия. Те обаче са неизбежни предвид работата със славяно-славянски преводи.

- Славяно-славянската близост на етносите, на културите, а оттам и на литературите е обусловена и от следвоенните години на съветска гравитация и на силно съветско политическо присъствие в славянските страни. Това обстоятелство е оформило общ идеологическо-културен контекст на днешната литература; социалната реалност имплицитно присъства в съвременните текстове поради обстоятелството, че това е половинвековие, през което хората са живели, образовали са се, през което две поколения са творили литература, която не може да бъде зачеркната с политически актове или подмината от добросъвестните, коректните изследователи. Аксиологията оставям на специалистите. Дори да не се чете днес, създадената през онези години художествена литература поради амбивалентните ѝ художествени и социални стойности с всички описани в нея вече архаични езикови реалии като *комитети, съвети, милиция, бригади, съревнования, пионери, комсомолци* и др., подменени в почти всички страни, е оставила неизбежни, натрапчиви следи в съвременното писане. Дори да не се гледат филмите от ония години днес, препратките и паралелите с тях и спомените за тях са в съвремието ни. Нека това не звучи като носталгия към онова време, а като констатация на преживени събития.

- Към фактите, които маркират славяно-славянската близост, следва да отнесем и политическите промени, настъпили в славянските страни

след 1989 г., когато отново общите социални процеси, откъсването от съветската орбита, просевропейската ориентация с наблюдаваната и преживяна трансформация провокира културни явления, литературни и лингвистични факти, които в същността си носят много общо и с приликите си създават база за взаимна четивност на литературата и за взаимна разбираемост вече на новите реални, съществуващи в текстовете на съвременната литература. Става дума за разбираемост, свързана с явления като преименуване на социални факти - новите урбаноними, топоними с отпаднали стари асоциации, става дума за нови, но сходни „славянски“ икономически процеси, получили езикови номинации (*приватизация, легализация, маркетинг, шокова терапия, деноминация* и под.), т.е. за общи културни явления, доминиращи съвременната действителност (например *макдоналдизация, компютризация*).

2. 2. 3. Липса на екзотичност при славяно-славянския превод

Спецификата на славяно-славянския превод като резултат от посочените обстоятелства се изразява в почти пълната липса на двупосочна *екзотичност*. Под липса на екзотика тук разбирам почти пълното отсъствие на културно неразбираеми и езиково непостижими теми, хронотопоси, на техните смисли и конотации в даден момент на прочита. Спецификата на славяно-славянския превод е в потенциалната преводимост на редица дискурсивни модели, осигурена от очертаната близост на езиците, културите, историята. Тази преводимост се проследява в топонимията, урбанонимията, антропонимията, в онимите изобщо, когато имената на героите напълно естествено и многоплавно като значение се вписват в преведения текст поради обстоятелството, че славянското ухо е свикнало с определени звуковосемантични комплекси като например Боголюб, Благослав, Томислав, Любомир, Любослав, Мирослава, Ярослава, Борово, Горски, Воден, Долен, Червен и под. (те могат да се срещнат например в оригинален чешки, полски, сръбски, руски и български текст). В тези случаи А. Данчев говори за ономастична компетентност, за ономастичен минимум (Данчев 2001: 199), с който носителите на един славянски език априорно разполагат. Нещо повече, славянският читател дори открива автоматично и естествено етимологично напастените в тези имена смисли, общува освен с текста и със значението на имената в него и еднозначно идентифицира героите при техните умалителни имена в тези случаи - Любо, Слав, Миро, Яро, тъй като читателят имплицитно притежава информация за механизма на образуване на деминутивите, който е достатъчно общ в славянските езици. Обратно, например антропоними от английския език като Уилям, Робърт, Джеймс или Ъпърт, транскрибирани в славянските кирилски езици, могат да дистанцират читателя с необичайните си комбинации от глас-

ни и съгласни и при възприемането на преведения чужд текст да поддържат усещането за другост, различност¹. От своя страна умалителните имена на английските антропоними като например Бил, Дик, вместо да облекчат възприятието на текста, в още по-голяма степен усложняват корелацията на героите, особено когато тяхната употреба в текста се редува с пълните имена на героите, а читателят не познава добре неславянската действителност.

В същото време паралелни назовавания като чешкото *Хонза* от *Ян* (ч. Jan) или полското *Яш* пак от п. Jan, както и полското *Юрек* от *Йежи* (п. Jerzy) са белег на славянска специфика на текстовете, в които функционират и маркират различия между славянските езици, етноси, култури. На тези различия е посветена друга част от изложението, поради което тук акцентирам само върху онова, което е общото между славянските езици, т.е. на онова, което не е пряко свързано с дивергентните исторически езикови процеси в по-отдалеченото езиково минало на славяните. Пропорцията между общото и различното между славянските езици, видяна през призмата на превода, създава представата за самостоятелната предметна област на славянската транслатология.

2. 2. 4. Ролята на преводача на славяноезичен текст

Спецификата на междуславянския превод е и в по-особената роля на *преводача* на художествения текст. Преводачът не е само автор на превода, редактор, експерт, той е и негов селекционер, мениджър. Мениджърството му се състои в проследяването на политиката на представяне на чуждата литература у нас (в случая - на славянските литератури и изискванията към тях), т.е. в отчитане на значимостта на (потенциално) преведените текстове за българския читател. В една идеализирана ситуация преводачът открива или подбира текста за превод сред останалите познати нему текстове от оригиналната литература след консултация (често имплицитна) с читателите или литературоведите, с критиците на оригиналната литература и с издателите. Често обаче не знаем и дори не бихме могли да предположим какви са били мотивите на преводача за даден текстов избор. И дори изборът да е най-добрият, не бихме могли да преценим доколко преводачът се е водил от чисто персонални съображения и вкус, доколко се е старал да бъде максимално обективен в своя избор и в крайна сметка кои са били доминантите на избора.

Преводачът може да търси най-доброто, най-представителното за дадения период от чуждата славянска литература, онова, което е близко до неговата, преводната в случая литература и култура. От друга страна обаче той може да търси различното в чуждата литература, онова, което ще привнесе

¹ Този ефект се споделя като смисъл на преводната литература от редица изследователи (Баснет 1991).

нов елемент, мотив, жанр в приемащата литература. Това е пътят, чрез който междуезиково, от език в език, межкултурно, от култура в култура, проникват новите жанрове и новите подходи от една литература в друга - централна идея на транслатолозите полисистемисти (по-подробно вж. във втора глава). Това е механизъм, чрез който в духа на постмодернизма си пробива път не класическото, не традиционното, а подчертано уникалното, провокационното у чуждия автор. В идеологическа ситуация на цензура, на методологически натиск (литературна мода) чрез преводните текстове на чуждите автори могат да се пренасят идеи, гледни точки, инак забранени, ограничени за авторите от местната литература, т.е. тогава преводите са езоповският инструмент да се назоват някои неудобни, непопулярни истини.

Не на последно място преводачът може да се ръководи и от леснотата на задачата: има трудни и лесни за превеждане автори и текстове от гледна точка на техния стил и изразни средства, на съдържанието на творбата и на интертекстуалните, културно специфичните елементи в нея; има дълги и кратки текстове, т.е. текстове бавно публикуеми или пък преводно реализуеми веднага; има автори със сложен синтактичен дискурс, поради което той става по-трудно приложим, има автори, които използват много оказинализми и неологизми, диалектизми, които нямат база в преводния език и трябва да им се търсят или аналогични съответствия, или да се сътворяват преводни оказинализми, а това превръща творческия аспект при превода в доминиращ над авторството, което служи само като катализатор за творчеството; най-сетне има автори, които пишат с много реалии и битови детайли, което ограничава универсалното (а следователно и преводното) звучене на творбите им, защото изисква многоплатново декодиране на оригиналния текст в превода. Всичко това проникателният бъдещ преводач следва да отчете, да предвиди и да се спре на избран текст за превод. Едва след акта на селекция преводачът извършва самия творчески акт на превода и така го презентира в собствената си литература, прави го съпричастен на преводната, на своята култура. В такъв момент на езикови избори преводачът се намира на кръстопътя между авторовата и собствената си поезика (Чович 1994). В този смисъл ролята на преводача е особено важна, напоследък централна¹ за появата и състоянието на преводите в славянските страни.

Според Ярневич има два вида преводачи (Ярневич 2001). Едните работят като посланици на чуждата литература, представяйки нейните най-важни имена, каноничните автори, като по този начин превеждат не само словото, но и ценностите на чуждата литература. Вторият тип са преводачите, които знаят, че с факта на съществуването си преводът вече става литературен факт, т.е. те формират канона на оригиналната литература в преводната литература.

¹ Особено предвид гафовеите в Полша и у нас при преводите на европейската конституция и други официални документи.

Чрез превода те могат да обновят чуждата литература независимо от мястото на автора в оригиналната. Те избират не репрезентативните автори в оригиналната литература, а тези, които могат да предизвикат диалог в преводната литература, да предложат нови образци, нови ценности, нова реч; избират текстове по сложните лабиринти на собствената си, невинаги експлицирана интуиция. Тези преводачи създават нови художествени закони в собствената си литература (особено ако са поети). Затова в чуждата литература може да се появи учудващо компактен образ на преводната литература, който да не е непременно паралелен с оригиналната литература. В културата и литературата обаче са нужни и едните, и другите преводачи. Става дума за две различни преводачески стратегии, при което следва да се подчертае, че образът на чуждата литература се сътворява не толкова от критиците и не от литературоведите, колкото от преводачите.

Докато преводачите на проза обикновено реагират на издателска поръчка, преводачите на поезия превеждат за себе си и заради себе си, рядко по поръчка. Поради по-нататъшното разграничаване на превода на проза и превод на поезия още тук с този акцент заслужава да се открий (Ярневич 2001).

Преводът от славянски език днес в буквалния смисъл на думата организира целия пред- и след-преводен процес на текста. Изобщо проследяването на мотивацията на преводача за превод на определен чужд текст е проблематика, достойна за отделно наблюдение. Но според Г. Гачев „най-често изборът се прави несъзнателно поради простия и очевиден факт, че възприемащата литература може да види и различа в разстилящата се пред нея култура онези явления, за възприемането на които вече са узрели нейното „ухо“, нейното „око“ и другите „рецепторни органи“ (Гачев 2003: 481). Оттук закономерно следва, че „по историята на навлизането на литературните явления на други страни в литературното съзнание на дадена култура може да бъде написана собствената история на националната литература на възприемащата страна“. Това е мисъл, която заслужава да бъде доразвита и доказвана от литературоведите с участието на транслатолозите историци.

2. 2. 5. *Езикови особености на славяно-славянския превод*

Езиковите особености на славяно-славянския превод биват два типа: едните са обусловени от генетичното родство на езиците, улесняващи всеки превод, а другите илюстрират различията между всеки два от славянските езици. Аксиоматичната славяно-славянска близост се натъква на диференциални прегради, на принципи разлики между отделните езици, сред които следва да се изброят някои основни, проследявани във всяко съпоставително изследване.

Различно значение на полисемните думи в различните стилове и съответно текстове на отделните славянски езици. Това е явление, типично за близкородствените езици, когато фонетичното подобие на думите и често следващото от това несъзнателно, незнаещо прехвърляне на значения от единия език в другия език поражда т.нар. интерференция и зони на неразбиране. Междуетиковата полисемия не би следвало да се смесва и нейното поле да се разширява с т.нар. междуетикова омонимия (Радева 1991: 71)¹.

Характерни за това явление са някои добре познати на славистите примери, често посочвани в критиките или в анекдотите към различните преводи, за преминаване на границата на основното значение в изходния, реконструирания, семантичния език. Често в съвременната лексема на един език е запазена само една сема от изконния общ, праславянски език, докато в друг славянски език са запазени повече значения, например:

- б. година, но: п. *godzina*, ч. *hodiny*;
- б. теши се, но: п. *cieszyć się*, ч. *těšit se*;
- б. урод, но: п. *uroda*, ч. *úroda*;
- б. родина, но: п. *rodzina*, ч. *rodina*;
- б. час, но: п. *czas*, ч. *čas*;
- б. любезен, р. любезный, но: п. *lubieźny*, слн. *ljubezen*;
- б. опаковам, но: ч. *opakovat*;
- б. шума, но: ср. *шума*;
- б. гора, ср. *гора*, но: р. *gora*, п. *gyra*, *gyra*₂;
- б. добитък, но: ср. *dobitak*, п. *dobytek*, слн. *dobitek*;
- б. гребен, п. *grzebień*, но: ср. *greben*, слн. *greben*;
- б. склад, но: ср. *skład*, п. *skład*;
- б. фронт, и. *front*, но: ч. *fronta*, сн. *fronta*;
- б. закуска, но: р. *закуска*, слн. *zalcuska*, слш. *zakusok*, ч. *zákusek*;
- б. лава, р. *лава*, но: п. *ława*, *ława*;
- б. лайка, но: р. *лайка*, п. *lajka*;
- б. ролка, но: р. *ролик*, п. *rolka*;
- б. лада, р. *лада*, но: п. *lada*;
- б. блато, но: ср. *блато*, п. *bloto*;
- б. затвор, но ср. *затвор*₁ и *затвор*₂;
- б. дружина, но¹ п. *družyna*, слн. *družina*.

¹ За славянска междуетикова омонимия ще говоря само в случаите като б. локум и п. *lo-*kum, б. лапа₂ и п. *łapa*, б. герман, п. *german*, б. гавра и п. *gawra*, б. морга и п. *morga* и нод. Най-често, но не винаги, те са свързани с произход от различни езици, което позволява поява на звуково съпадение без смислова тъждественост в някой от парадигматичните им варианти.

Съществуват и много други случаи на двуезични антисъответствия, квази-синоними, апроксимати (според различните терминологични описания на явленияето). Тук се представят предимно онези от тях, които могат да се срещнат поне в три славянски езика. Те не са многобройни, защото междуезиковата полисемия се проявява главно в контакта и на фона на два славянски езика.

Някои от лексемите в съвременните езици са резултат от развитата част от някогашно инвариантно значение и са утвърдили като основен компонент на значението си различен елемент от изконния, инвариантния, например:

- б. *иска́м*, п. *iskać*, р. *иска́ть*;
- б. *игра́я*, р. *игра́ть*, п. *igrać*, слн. *igrati se*;
- б. *уро́к*, р. *у́рок*, п. *urok*, слн. *urok*, ч. *úrok*;
- б. *леќция*, п. *lekcja*, ч. *lekcje*;
- б. *мага́зин*, п. *magazyn*, ч. *magazín*;
- б. *скле́п*, п. *sklep*, слн. *sklep*;
- б. *бу́ро*, п. *biuro*;
- б. *игли́ца*, ср. *иглица*.

- Различна *стилистична* функция на много от полисемните лексеми. В узуса на съвременните славянски езици наблюдаваме различна стилистична отсянка при употребата на еднакви лексеми или техни форми, като това е един от фреквентните междуславянски феномени, обуславящи в значителна степен интерференцията между езиците. Така например в българския и руския език лексемата *вери́га* е стилистично неутрална, докато в сръбския език, макар ѝ да присъства, тя е маркирана архаично, диалектно. Могат да се посочат много подобни примери: ср. *лаба́в* 'нестабилен, слаб', неутр., но б. *хлаба́в*, разг.; ср. *ведро́* 'кофа', арх., но р. *ведро́* или п. *wiadro*, стилистично неутрални днес¹.

Това несъответствие се отнася особено за засмането на чужди думи в отделните езици, което напоследък се наблюдава особено интензивно както в специализираната сфера, така и в ежедневноното общуване, например чрез различните медии. Еднакви лексеми при привидната им фонетична и изворна гъждественост, заети от трети език, се използват в езика приемник в различна стилистична сфера и съответно с различен нюанс в значението. Например неутралните в българския език лексеми като б. *келне́р*, *класа́*, *мач*, *дире́ктор*, *компю́тер*, *театре́р*, *актьо́р* в чешкия език са в същото време жаргонни и се-

¹ Тази проблематика заслужава особено внимание, защото, от една страна, определя конвергентната, звуковата близост между славянските езици, но от друга страна обуславя, предопределя дивергентното неразбиране - в стилистичен план. Проявите ѝ са главно при близкородствените, контактни езици - както в териториално, така и в комуникативно отношение. За руския и българския вж. Васева 1980: 75.

мантично диференцирани: ч. *kelner, klasa, mač, direktor, kompjútr, tyátr, aktér*; неутралните в българския лексеми б. *факултет, катедра* в съвременния полски език са архаични: п. *fakultet, katedra*. Този списък подлежи на много широко разработване, затова тук привеждам само няколко примера за илюстрация.

Последните два описани междуславянски феномена влизат в категорията на „лошите приятели на преводача“, които изначално привличат вниманието на теоретици и практики¹. (За количествените разлики между славянските езици, представляващи в същината си стилистични разлики, вж. още и Иванчев 1988а.)

• Различна *морфологична* съотнесеност по род и число на еднакви по звучене и значение лексеми (в частност на съществителните). Това различие се оказва особено важна предпоставка за поетическата реч, за художествената образност, за формирането на римите и ритъма, където в инвентара на оформянето и въздействието на текста влизат и граматичните параметри, потенциалните граматични възможности за деривация - морфологична или парадигматична. Нека сравним:

б. програма, р. программа	ж. р. п., ср. р., ч. program - м. р.
б. музей - м. р.	п., ч. muzeum - ср. р.
б. лицей - м. р.	п. liceum, ч. lýceum - ср. р.
б. дата - ж. р.	ч. datum - ср. р.
б. плаж, р. пляж - м. р.	п. plaža, ч. pláž - ж. р.
б. тема, р. тема - ж. р.	п. temat - м. р., ч. téma - ср. р.
б. кафе - ср. р.	п. kawa, ср. kava - ж. р., с р. кофе - м. р.

• Различна *морфемна* структура на близки думи в двата езика. Тази разлика често е обусловена от словообразователните особености на езика, утвърдил за дадена словообразователна структура различни деривационни суфикси. Този тип междуславянска близост обикновено се явява като трудност и при устните преводи, когато липсва редакторска намеса в продуцирания текст и се налага бърза реакция от страна на преводача, например:

- б. електрически, п. elektryczny, ч. elektrický;
- б. туристически, р. туристский, п. turystyczny, слн. turističtí, ср. turističAi;
- б. медицински, п. medyczny, слн. medicinski;
- б. организационен, п. organizacyjny, ч. organizační;

¹ Този проблем за славянските езици е вече достатъчно обширно представен - теоретично и практически, с богати илюстрации в сайта: „Ложные друзья слависта“: <http://www.uni-bonn.de/~dbuncic/fauxamis/>

б. шампанско, п. szampan, ч. šampaňské, ср. šampanjac, р. шампанское.

Коренната морфема е носител на цялостното значение, което се оказва напълно достатъчно за пасивната част от комуникацията и за разбирането между участниците в нея.

- Различни *валентни* връзки в именните фрази, предопределени от различната граматика на отделните езици. Това са сред най-често срещаните словосъчетателни особености, интерфериращи превода и затрудняващи начинаещите преводачи. Това са онези особености, които представят и формират различна картина на честотата на предлозите в отделните езици. Като потенциален материал те са налице в речниковия състав на езиците, но в узуса управляват по различен начин имената и тяхната фреквенция е различна, срв.:

б. отивам на кино, р. ийти в кино, п. iść do kina, ч. jít do kina;

б. отивам на планина, п. iść w góry, р. ийти в горы, ч. jít do hory;

б. отивам в магазина, п. iść do sklepu, ч. jít do obchodu.

Към различната лексикална съчетаемост в славянските езици в рамките на именната група (за руския и българския език) спадат и случаите, описани подобно от Васева (у Васева 1980: 76), където се посочва различната вътрешноименна съчетаемост например на р. *древний, ветхий* и б. *древен, вехт*: р. *ветхий домик, древний старик* нямат аналогични фрази в българския език.

- Различни са особеностите на именните и на вербалните групи при тяхното оформление в различните езици. Така например в сръбския език значително по-фреквентна и по-продуктивна категория са притежателните прилагателни, докато българският използва предложни фрази за изразяване на същите отношения, като в този план двата славянски езика оформят полюсни позиции спрямо останалите славянски езици, които в една или друга степен също ползват тези възможности, срв. и контрастно полските им съответствия:

б. поетиката на писателя, ср. пишчева поетика, п. poetyka pisarza;

б. прозата на Платонов, ср. Платоновлева проза, п. proza Platanowa;

б. мнението на Попович, ср. Поповичево мишленье, п. opinia Popowicia;

б. епохата на Петър, ср. Петрова епоха, п. epoka Piotra I и т.н.

В полския и руския език наблюдаваме по-скоро двуименни словосъчетания по структурата $N_{nom} N_{gen}$, срв. р. *проза Платонова, эпоха Петра* и п. *proza Plafonowa, epoka Piotra I*. Освен това Св. Иванчев (Иванчев 1988б: 194) говори за затихване на адективизационните процеси в българския език спрямо

чешкия и руския, като привежда в аргументацията си и обширния изследван материал от работата на Трифонова (Трифонова 1986). Така пред нас се очертава една пъстра картина от разнородни междуславянски паралели.

Списъкът от езикови особености, спъващи спонтанния превод и опровергаващи илюзията за леснотата на славяно-славянския превод, може да бъде продължен. Със съзнанието, че при анализа на преводите по-долу тези трудности ще бъдат избегнати, ще продължи обсъждането на инструментариума, нужен при анализа на конкретните преводни елементи.

3. Вариантите при славяно-славянския превод

Преводът на художествен текст е уникално събитие, но то остава уникално до появата на следващ превод, до създаването на редица от преводи на един и същ оригинал. Още от времето на Септуагинтата съвпадението между различни преводи на един и същ текст се е смятало за чудо. Всеки превод е различен независимо от обстоятелствата, довели до неговата поява - били те обективни или субективни. Текстовете, превеждани нееднократно, съществуват в преводната култура чрез своите различни варианти.

По аналогия с „Празките“ постулати в съвременната фонология като преводен вариант може да се разглежда всеки превод на даден оригинален текст, който съществува заедно с друг превод, също вариант спрямо абстрактното инвариантно съответствие на оригинала в чуждия език. Всеки от преводните варианти можем да определим като прочит на отделния преводач, а всеки прочит винаги може да провокира друг прочит и съответно появата на друг преводен вариант. Така възниква явлението *многопреводен* текст, прочетен и разбран чрез инварианта между отделните преводи. Става дума за *препревеждане* на един оригинал, което означава и препрочитане на оригинала.

Наличието на преводни варианти на различни славянски текстове определям като *многоезични (много)преводни варианти*. Съпоставката на преводните варианти на един и същ оригинал ще ни даде междуетничния инвариант на преведения оригинален текст, ще разкрие общите сложности и общите подобия при превода на славянски език. Прилагането на понятието междупреводен инвариант в процеса на анализа ще доведе до неговото обобщение в края.

3. 1. Многопреводни текстове

С въвеждането на това понятие е необходимо да уточним и неговия обхват. Многопреводни (многократно превеждани, многопреведени) ще наричаме онези оригинални текстове, които са били подложени на няколко превода, ко-

ито са били „прочетени“ от няколко преводачи - на един език или на няколко езика едновременно.

Съпоставката на преводи на един и същ оригинален текст (т.е. на многопреводни текстове) е сравнително рядък изследователски подход в изучаването на особеностите на художествения превод и е използван спорадично и в лингвистиката, и в преводазнанието. Наблюдаван е инцидентно като илюстрация на конкретна теоретична хипотеза или на конкретно лингвистично явление (Лилова 1985: 76). Именно поради това в методологичен план този подход остава недооценен, макар че, както ще бъде доказано по-долу, той дава изключително разнообразен материал за изследване, за размисъл и за заключения на лингвистите, литературоведите, преводачите. При това имаме работа с текстов материал, който излиза извън границите на лингвистиката, на литературознанието, на филологията и се разкрива в значително по-общ за разглеждания текст ракурс.

В настоящото изследване са проследени, очертани, анализирани и приложени и двете основни разновидности на многопреводните текстове: 1) оригинали, които неколкратно са преведени на един и същ език и са представени чрез многократни *едноезични* преводи; 2) оригинали, които са преведени на различни езици и са представени чрез многократни *разноезични* преводи.

По-нататък тази подялба е прецизирана и специално фактологично обоснована, като е маркирана спецификата на всеки от допълнителните преводни варианти. Обосновано е и обстоятелството, че подялбата се взема предвид само ако наистина е наложителна, а не самоцелна. В настоящата работа се наблюдават главно *разноезични* многопреводни текстове от втората група - на прозаичния превод, но тяхната роля и място изпъква особено на фона на другата разновидност - на многократно превежданите *едноезични* текстове, които илюстрирам главно с примери от преводите на поезия. Затова е необходимо класификацията да се представи по-подробно.

3. 2. Литературнокритичен аспект на явлениято *многопреводни текстове*

Възможно е многократно преведените на един език оригинални текстове хронологически да се появят едновременно, т.е. да бъдат обнародвани едновременно. Обикновено преводът се извършва от различни преводачи, които работят независимо един от друг, но едва публикуването на преводите разкрива появата на два едновременни превода. Такава практика в близкото минало е била по-рядка в сравнение с днешната преводаческа практика и се е отнасяла до по-кратките художествени жанрове - до поезията. Обяснението може да се търси и в по-добрите технически възможности днес за контакт с чуждия текст, и в стремежа той да бъде представен на родния език. В българската преводна литература, макар и изолирани, такива случаи се срещат още преди век. Но

дори и преди век срещаме такива изолирани случаи в българската преводна литература. През 1926 г. Б. Пенев прави подробен анализ на няколко превода на „Кримски сонети“ от А. Мицкевич, извършени съответно от И. Вазов (публикувани през 1884 г.), от К. Христов (публикувани през 1899 г.), от Хр. Кесяков (публикувани през 1903 г.), за да аргументира превода им, направен от Д. Габе през 1921-1922 г. Такава практика на пре-превеждане се е приемала за обичайна и оправдана, още повече че само двама от преводачите - Хр. Кесяков и Д. Габе, са превеждали от оригиналните езици-текстове, докато останалите преводачи са превеждали с посредничеството на руския език (Пенев 1925). Н. Некрасов е превеждан от трима творци: от И. Вазов, от К. Величков, от Г. Бакалов, а изследователят на техния принос отбелязва възможността да се покаже движението и развитието на българските стихотворни структури (Тодоров 1984: 91). С. Есенин е превеждан и от Д. Габе, и от Гр. Ленков (Любенов 1984). В другите славянски literaturи също се наблюдават и цитират подобни случаи. А. Лежежинска (Лежежинска 1999) коментира няколко превода на А. Блок на полски език, Б. Чович (Чович 1994) - също няколко превода на „Дванадесетте“ на А. Блок на сръбски език. С. Полак съпоставя два полски превода на стихове на Н. Некрасов, направени от М. Мириам и Ю. Тувим (Полак 1988). Вижда се как подобно на българската конфигурация като преводачи се проявяват както изявени поети, така и просто творци на словото. В стремежа си да изясни позицията на преводача поет и поета преводач С. Полак сравнява и преводите на полски език на стихотворението „Ветрилото на госпожицата“ от Маларме, направени по едно и също време от поета А. Важики и от Ст. Наперски. Паралелният анализ на преводните варианти дава основание на изследователя (също така преводач и на поезия) да определи тези преводи като препеви, като парафрази, съставени в духа на Маларме (Полак 1988). Стихове на В. Илич в началото на XX в. са превеждани от различни преводачи и са публикувани неколkokратно у нас (Ликоманова 1995). Аналогични факти ще бъдат посочени и по-нататък в изложението, а тук те се привеждат само като илюстрация на типологично значимите за превода ситуации.

Съществува, макар и рядко, и друг тип преводна ситуация, когато вторият превод възниква като полемичен по отношение на първия (терминът е на П. Ньюмарк), защото съзнателно в него преводачът предлага друга преводна алтернатива спрямо вече познатата на читателя. Такъв е случаят с текстовете на нобеловата лауреатка В. Шимборска при зачестилата им поява на български след 1996 г., когато се появиха редица двойни преводи след направените от Б. Димитрова - например през 1999 г. И. Вълев преведе „Лук“ и го публикува в пловдивското издание на Полско-български преглед, бр 1., след като „Луковица“ бе преведено от Б. Димитрова през 1989 г. (анализ и съпоставка на двата превода, както и сравнението им с италианския превод вж. в Ликоманова 2002). Такива ситуации не могат да бъдат предотвратени

по-никакъв начин, нито етично, нито правно, особено като се има предвид, че кратките художествени форми, каквито са стиховете, позволяващи публикация в периодични издания, а не непременно в поетичен сборник, често не могат да бъдат библиографски проследени и регистрирани. Ето защо и най-добросъвестният преводач не би могъл дори при желание да достигне до необходимата му информация, преди да се заеме с нелеката задача на превода на краткия поетичен жанр. Споменатото стихотворение „Лук“ има и два превода на руски език, направени в разстояние на 10 години (публикувани са в сборниците *Польская поэзия 1993*, *Польские поэтессы 2002*). Лингвистичният анализ при съпоставката им (вж. пета глава) показва липса на каквато и да било зависимост на втория преводач от първия. Въпреки големия отрязък от време между преводите и независимо от обнародването на първия във внушително книжно тяло, езиковедската съпоставка опровергава втория превод като полемичен спрямо първия. Независимото съществуване на двата превода само потвърждава наличието в Русия на литературна ситуация, твърде близка до българската, на аналогично на българското социолитературно преводно явление.

Не на последно място са съзнателно конструирани ситуации на различни, но едновременно публикувани преводи. Такъв е случаят, когато резултатите от конкурса по превод на български език на стихотворението „Кой ще пренесе любовта“ от Л. Наги са публикувани впоследствие едновременно във в. „Култура“. Условието на конкурса провокират неизбежно редица едновременни и независими преводи, които представляват провокация за изследователя (Ликоманова 2002). Такива впрочем са случаите на провокирана конкурентност при всички литературнопреводни конкурси на конкретни творби, когато може да се търси обективна съпоставимост на преводните текстове.

3. 3. Изследователски аспект на едноезичните многопреводни текстове

Съпоставката на *едноезичните едновременни* преводи дава на изследователя различни знания от тези, които той би получил при едно контрастивно лингвистично изследване, осъществявано по строга лингвистична методология и при конкретно очертан предмет на изследването. Лингвистичното изследване на превода представя и обяснява граматичната и лексикалната съпоставка на наблюдаваните явления в превода, обобщава междуетниковата асиметрия между оригинала и превода, анализира съпоставката между два едноезични текста. Но изследването на различните преводни варианти на един и същ език дава информация за различното разбиране на един и същ оригинален текст от различните преводачи, за различните прочити постигнати със средствата на

един и същи преводен език. За превода като разбиране настоява в своя херменевтичен подход Щайнер (Щайнер 1998).

Изследователят на многократните преводи се оказва в изключително привилегированата позиция да придобие рядък комплекс от знания:

1) за различния перцептивен резултат от един и същ текст при различните му първи читатели - потенциалните преводачи;

2) за различната стратегия на преводачите в най-обективния смисъл на думата;

3) за различните преводачески езикови *избори* за дадения езиков момент и за дадената езикова ситуация;

4) за различната езикова подготовка и ерудиция на преводача, за неговата професионална преводаческа практика.

Вероятно изследователят може да открие за себе си и други „находки“ по време на творческия анализаторски процес.

Анализът на няколко едноезични превода представлява и практически експеримент с конкретен резултат, който нито един друг прочит и никой друг анализ не би могъл да ни даде. Сравняването на едновременни преводи представлява анализ на *различното в еднаквостта*, а това е един от проблемите, които от край време учените решават по различни поводи и в различни изследователски области. Чрез този анализ можем да проследим разбирането на текста от преводачите, да се приближим максимално до мисловната им дейност, което е изключително ценен опит и в преводаческо практически, и в читателски план. А. Далчев в своите „Фрагменти“ определя превеждането като „най-бавното и вдълбочено четене“, а в този ракурс преводният анализ е двама по-вдълбочено четене.

Ако през 1994 г. най-известният преводач на полска поезия на английски език литературоведът поет Ст. Баранчак не се бе заловил с превода на стихотворението на В. Шимборска „Nadmiar“, дори и той не би забелязал последователното „приземяване“ на образността в стиховете на поетесата, контраста между *звездните* теми и *земните* теми (п. *tematy gwiazdne* vs. п. *orgzeszki ziemne*) и не би написал обширно есе за непредвидимата сложност на преводаческата работа (Баранчак 1996). Впрочем българският превод на този стих, извършен от Б. Димитрова, е блестяща илюстрация за уловените образи и фиксирането им в превода, нещо, което не наблюдаваме в сръбския превод (срв. и в двата текста):

Възрастта на *звездата*, масата, положението -
всичко това за една докторска дисертация може да стигне
и за скромна почерпка с чашка вино
в приближените кръгове до небето:
астрономът, жена му, роднини, колеги,
непринудено настроение, делнично облекло,

теми туземни в разговора преобладават
и земни фъстъчки се хрускат.
(Излишък, Шимборска 1998: 170--171)

Starost zvezde, masa zvezde, položaj zvezde, sve je to možda dovoljno,
astronom, njegova žena, rođaci i kolege,
neusiljeno raspoloženje, neobavezna odeća,
s prevagom lokalnih tema v razgovori
i grickanjem kikirikija

(Prekomemost, Šimborska 2002: 206)¹

В групата на едноезичните преводи съществена втора група формират *разновременните* преводи. Въпросът за новия, различния превод възниква обикновено с потребността от нова рецепция на превода, която е обусловена от възможността за нов прочит на текста в променена историческа епоха, с откриването от литературните анализи на нови смислови елементи, съдържащи се в оригинала и забелязани от потенциалния преводач, както и с вътрешната нагласа на даден преводач да предложи нов прочит на даден оригинал. Според Б. Чович, автор на транслатологични разработки върху руската поезия и преводите ѝ на сръбски език, повторните преводи се явяват като реализация на преводния жанр, когато е настъпило преместване в литературната традиция на оригиналната литература или в литературната традиция на приемащата литература, както и жанрово преместване на превода в приемащата литература (Чович 1994). Така или иначе, личността на преводача се оказва в центъра на проекта за пре-превод.

Важно е да се подчертае, че препревеждането засяга класически произведения от дадена литература, значително по-рядко - периферни творби. Така например Л. Любенов (Любенов 1977) описва неколкостранното превеждане на „Евгений Онегин“ на български език, като съпоставя „препяването“ му от осем различни преводачи и отбелязва специално и преводите в проза, извършени по различно време от различни личности. Авторът мотивира предмета на своя анализ с това, че всеки превод е нов етап в овладяването на оригинала от читателите на приемащия език и че чрез особеностите, които се проследяват в развоя на преводните варианти, се открояват особености, присъщи в

¹ Wiek gwiazdy, masa gwiazdy, położenie gwiazdy,
wszystko to starczy może
na jedną pracę doktorską

astronom jego żona, krewni i koledzy,
nastrój niewymuszony, strój dowolny,
przeważają w rozmowie tematy miejscowe
i gryzie się orzeszki ziemne.
(Nadmiar, Szymborska 2000: 243)

цялост на развитието на българската преводна поезия. За целите на анализа си той разбива стиха на Пушкин на смислови единици, на възлови думи, на еквиваленти, които се проследяват в различните преводи, като едновременно с това наблюдава римите и ритъма. Завършвайки своя анализ с великолепия превод на Г. Ленков - образец не за превод на поезия, а за преводна поезия, Л. Любенов отбелязва напредъка в оформянето на българския езиков изказ във времето. Любенов предлага да се анализира въпросът за пре-превеждането: неговата наложителност или неговото излишество за дадена култура - проблематика, често разработвана в транслатологията и дори често провокираща дискусии, особено когато става дума за стила на преводача (например при превод на древна класика).

Няма единно мнение сред теоретичите за това как следва да се превежда един несъвременно автор, чиито произведения са достатъчно отдалечени от днешното време. Дилемите, пред които съзнателно или несъзнателно се изправя преводачът, са няколко: да се поддаде на езиковото време на оригинала и максимално да архаизира своя превод; да го стилизира допълнително, целенасочено и осъзнато, като по този начин рискува преводът да остане нечетивен в една определена своя част поради извършилите се промени в езика. При това всеки читател може да наблюдава самостоятелно промените, настъпили в езика или в стила, защото въпреки сравнително слабо осъзнаването темпо на езиковите промени можем да наблюдаваме как преводните текстове са твърдо „прикачени“, езиково ориентирани към своето „преводно“ време. И именно върху примера на по-старите преводи може да се види как редица лексеми отминават в архаичния езиков пласт, други се възобновяват, активизират се в езика (например текстовете с църковна тематика или пък съдържащите предвоенни административни термини като *община*, *област*, *кмет*, *полиция* и пр.), а трети сменят стилистичната си окраска: от стандартна преминават в колоквиалната реч или обратно. Такива явления, свързани с актуализация и дезактуализация на лексиката, се изследват непрестанно от лингвистите върху синхронен оригинален материал. Особено отчетливо те могат да се проследяват обаче в езиковия материал на преводите, защото преводачът има постоянна отправна точка - оригиналният текст, към който се придържа; има ориентир, който трябва да следва, когато превежда. Материалът, който преводачът ще подбере, всъщност разкрива в микродиахрония езиковите изменения. И докато авторовите творби в течение на десетилетия могат да съхранят специфичния авторов стил, без това да е белег на архаична реч, но и без да дадат обективна информация за настъпилите междуременно промени в езика, знайно е, че преводите остаряват значително по-бързо от оригиналите. Това се отнася за реалните в текста, за символиката в него, която често се налага да бъде активирана чрез преводачески коментари. Сравняването на разновременни преводи често представя и смяна на културни

парадигми в интерпретирането на текстовете. Така при анализа на фрагмент от „Горски венец“ на П. П. Негош в два български превода, извършени в разстояние от почти петдесет години (през 1891 г. от неизвестен преводач и през 1949 г. от Д. Пантелеев) и още толкова години от времето на оригинала, се вижда, че някои от символите налагат експлицитни преводачески пояснения под текста като например въвеждането на мраморния камък като знак-символ за турски гроб, пояснения на използваните архаизирани лексеми или на символите, употребени от автора и съответно от преводача (Ликоманова 1998). Сравняването на разновременни текстове е насочено към търсенето на *еднаквото в различността*.

В полската транслатология основният начин на съществуване на превода се постулира като начало на серия (Балцежан 1968 по Mała encyklopedia 2000: 182). За разлика от оригиналната творба, еднократна и неповторима, преводат винаги е един от възможните в множеството преводи на оригиналния текст. Многократността и повтаряемостта на художествения превод са сред иманентните негови характеристики. Първият превод поставя началото на серия от преводи, които могат да се появяват впоследствие. Възможно е нови преводи да не се появят и първият превод да остане уникален, но серията е потенциална, отворена за полемични, конкурентни преводи, всеки от които е двупосочно ориентиран - към оригинала и към предхождащия го превод. Многократността на преводите тематизира и Й. Зарек (Зарек 1992), с което отчетливо отличава превода от оригиналната художествена творба. Според С. Баранчак проблемът за многократността на преводите се поставя като необходим в две от трите възможни преводни ситуации (Баранчак 1990: 8). В първата литературнопреводна ситуация преведеният световен шедьовър не е дочакал превод, а преводачът, осъзнал това, си го поставя за цел; във втората ситуация съществува превод, придобил гражданственост, но в него не са разкрити „всички оригинални смисли“ - тогава преводачът решава да допълни първия прочит със своя превод. В третата ситуация преводачът на поезия смята всички досегашни преводи за грешни и тогава амбицията в новия/неговия превод е да се покаже и докаже аналогична способност като авторската и по-добра от тази на останалите преводачи. Такъв превод се явява степенувана интерпретация - веднъж като критика на превод и втори път като практика чрез превод (Баранчак 1990: 11). Многократните преводи на Некрасов на български описва А. Тодоров (Тодоров 1984), а на Есенин - В. Колевски (Колевски 1984). Те заслужават специално внимание с оглед литературно-езиковите им предпоставки.

В монографията си „Превод и време“ И. Вladoва (Вladoва 1988) прави изключително детайлен анализ на два български превода на исторически отдалечено във времето и от оригиналната култура художествено произведение - „Слово о полку Игореве“. С помощта на подробен (по)мошен литературоведски ана-

лиз на оригиналния текст, направен от Д. Лихачов, тя проследява критично двата български превода - на Л. Стоянов от 1954 г. и на К. Кадийски от 1978 г. Без да стига до оценъчни заключения, теоретично очаквани в края на работата, и без да извежда принципите на превод от архаичен, несъвременен за преводача текст, тя прави точни наблюдения върху особеностите на превода, върху промените се значения, върху оригиналния, руския, културоложки прочит на оригиналното произведение. И. Вladoва отчита и анализира различната литературна и езикова ситуация на оригинала и на превода, която е обусловила преводаческия избор, отбелязва и плодотворното за анализа разминаване във времето на езиковото и литературното развитие в двете страни, което се отразява на стилистичните средства, които преводачът може да ползва в превода на български език.

Цялата методология на анализа навежда на единствено правилния подход към историческия превод и към превода изобщо. Нещо повече, в книгата си изследователката поставя и въпроса за паралела между създаването на историческия оригинал, от една страна, и процеса на художествения превод, от друга (Влагова 1988: 67) - по отношение на подбора на езиковите средства за описание на историческите факти при оригинала и на подбора на езиковите средства за предаване на историческите особености на оригинала при превода. Този паралел е важен и може да се отнесе до анализирания тук текст на М. Булгаков с неговите две действителности - ершалаимската и московската.

Всеки чужд текст се „преписва“ според актуалните вътрешни традиции, според *езика* и *стила* на действащите литературни парадигми. В този смисъл всеки чужд текст по неизбежност се актуализира, дори и поради обстоятелството, че преводачът като носител на съвременната реч използва значително по-активно по-съвременни форми и лексеми в сравнение със своите предшественици. Тази актуализация се нарича *колонизация* на миналите текстове (Баснет 1991) и се изтъква като аргумент *срещу* осъвременяването на преводния текст при поредния превод.

Сравняването на разновременни преводи чрез съпоставяне на детайли от текста поставя освен всички вече споменати теоретични проблеми още и въпросите за настъпилите промени в езика на преводите - проблематика, проследявана от различни изследователи, анализирали преводите на един и същ оригинален текст: от руски на български език (Любенов 1977, Васева 1977, Колевски 1984, Тодоров 1984, Влагова 1988), от чешки на български език (Любенов 1984), от руски и френски на полски език (Полак 1988, Муха 1991, Лежежинска 1999), от руски на сръбски език (Стонић 1989, Фрайнд 1989, Чович 1994), от полски на български език (Ликоманова 2002, Ликоманова 2003), от български на полски език (Вачков 1998), от сръбски на български език (Ликоманова 1998).

И така, ако сравняването на едновременните преводи е проследяване на *различното в еднаквото*, то посоката на изследване при разновременните преводи е обратна - при тях е оценностено проследяването на *еднаквото в различното*. Без да прозвучи филологично-есеистично, този паралел отразява взаимоотношението между преводаческите речеве решения и езика на оригинала. Такава релация е възплътена в реализирания преводен прочит, а прочитът е централното понятие, постигано (умозрително) дедуктивно тогава, когато от конкретните лингвистични онтологични факти изследователят оформя изводите за конкретната езикова изява на прочита.

3. 4. Изследователски аспект на разноезичните многопреводни текстове

Сравняването на няколко *разноезични превода* на един и същ оригинал ни дава още един неочакван ракурс. Това е отново ракурсът на прочита - от една страна, на инвариантното разбиране на оригинала, а от друга страна, на различното разбиране от носителите на различните (преводни) езици. При това става дума за прочит и разбиране на трети или четвърти език, култура, среда, манталитет. Такъв тип наблюдения, проучвания, изследвания практически липсват, още повече че самата литературна ситуация на едновременно възникване на разноезични преводи е преднамерена, предварително конструирана - когато се издават сборници по случай кръгли годишнини, какъвто е случаят например с „Ода на младостта“ на А. Мицкевич (1998), на „Вяра“ на Н. Вапцаров (1981), на „Две хубави очи“ на П. Яворов (2001), или когато паралелните преводи са провокирани от самото научно изследване и текстовете за него са специално подбрани и съпоставяни.

Ето защо основният инструментариум в настоящия труд е съсредоточен върху този тип съпоставка - слабо разработвана както теоретично, така и практически, а всъщност изключително плодотворна и в двата си аспекта.

Особеностите в типа разминавания при различните преводи и като краен резултат - общото, еднаквото, *подобното в различното*, *универсалното в различното* - са другите плодотворни резултати от анализа. И тъй като в настоящия текст се анализират преводите на три езика от четвърти оригинален език, заслужава да се отдели повече внимание на този проблем. Това се налага от обстоятелството, че имаме работа с втора литературна ситуация и получаваме резултати именно с оглед на нея. За целта се проследяват разнообразни текстови фрагменти и техните изменения при превода, анализират се преводаческите решения предвид спецификата на всеки от славянските езици, проследяват се и типични ключови фрази и текстови елементи предвид особеното им място в конкретните произведения. За осветляването на

този аспект особено полезни се оказват литературните анализи на специалистите буглаковеди, както и на литературоведите, работили върху поезията на Шимборска. Те именно, както и теоретичите на културата през езика (като Ю. Лотман), допринасят за екстралингвистичния аспект на иначе езиковедския анализ.

3. 5. Релации между преводните текстове

Веднъж проблематизирани, така описаните видове многократни преводи могат да бъдат обобщени. В предложената по-долу класификация се прилагат основните параметри на всеки текст, а в частност - на всеки тип превод. В класификацията се излагат онези параметри, които са типични само за преводните текстове, и то така, че те се подреждат според типичните си екстра-текстуални особености и вътрешнотекстуални трансформации, на които са подложени.

3. 5. 1. Параметри на релациите

Всеки превод се извършва от *един език* на *друг език* (или на *няколко езика*). Такъв например е случаят с популярните текстове, с бестселърите - текстът съществува в различни хипотези, само едната от които е авторската, оригиналната, а другите са интерпретации на оригинала чрез средствата на чуждите езици. Това разграничаване е съществено като предварително условие за бъдеща интертекстуалност, която преведените текстове осигуряват за себе си и за своите автори - особеност, отразяваща един от парадоксите на всяка културно-литературна ситуация: колкото повече се превежда един текст, толкова по-малко хора го четат в оригинал. Наличието на различни преводи на различни езици предполага и обуславя бъдещ диалог помежду им без езикови ограничения и без реплики на преводача под линия. По такъв начин наблюдаваме включване на превода в орбитата на читателското общуване независимо от езика на оригинала и етническата принадлежност на неговия автор. Параметърът *едноезичност-многоезичност* при превода на определено художествено произведение е екстралингвистичен и екстратекстуален, защото по-скоро се отнася до популярността и потенциалната четивност на дадено произведение и даден автор, до реалната рецепция на неговия превод. Косвено този параметър отразява механизмите, които управляват присъствието на преводната литература в дадена култура. Чрез него се проследява присъствието на чуждата литература - срв. говоренето за превод на немско-езична литература (не за немска или австрийска), за превод на англоезична литература (не за американска или английска). По обществено-исторически

причини тези механизми могат внезапно да се променят или да претърпят еволюция в дадени етносоциални условия под въздействието на външни, нелингвистични, нелитературни и некултурни фактори, т.е. фактори, които нямат отношение към текста, към неговия автор или към неговата например етническа принадлежност. Посоката на преводите за целите на нашето изследване е обвързана изцяло със славянските езици, т.е. тя не отбелязва движението от неславянски текст към текст, преведен на славянски език (например Дж. Гришъм на полски език), нито от славянски към неславянски (например Б. Пастернак на италиански език). В схемата по-долу обаче тези две опции са обединени в дясната част от първото разграничаване, обобщаваща преводите от славянски оригинален текст към славянски преводен текст, защото в центъра на вниманието ни тук е движението, процесът.

Всеки превод е маркиран със своето *време*, с момента на превеждане-то, независимо дали това е време, различно от времето на оригинала, или е време, съпадащо с времето на преводната дейност. Съвременните преводи на съвременни автори снемат от преводача част от интерпретативната му работа, т.е. необходимостта да обяснява архаични реалии, забравени същности, отдалечени не само в пространството, но и в историческото време. Преводите на съвременни автори обичайно предполагат добре познати (популярни) автори или близка за преводната култура проблематика или добре известен чужд културен контекст с всичките му импликации за разбирането на текста. За разлика от тях преводите на класически текстове, на превеждани вече текстове пораждаат друг тип предизвикателства за преводача. Когато текстът не е все още превеждан, пред преводача стои отговорността пред читателя, както и стремежът максимално да приближи към него класическия текст, осигурявайки му еднозначно разбиране и улеснявайки възприятието. При наличие на вече обнародван превод пред преводача неизбежно тегне популярността на преведения и вече съществуващ превод, дори и той да е преценяван от специалистите като недостатъчно качествен, т.е. като нерепрезентативен за творчеството на преведения автор. В това менгеме се ражда новият превод, който може да бъде пре-превод и същевременно ре-интерпретация на оригинала и така - нова версия на вече познат текст, но може да бъде и напълно уникален за времето си превод. Във втория случай пред автора на превода възникват проблемите, които теоретичните разискват по повод на съвременните преводи на класически текстове: дали те да се доближават по своя стил повече до автора или повече до читателя. Този синкретичен в самата си същност проблем (едновременно практически и теоретичен) стои още от времето на формулирането на първите теоретични постулати на транслатологията, например постулат седми и постулат осми на Т. Сейвърни (Сейвърни 1957, по Сейвърни 1968), впоследствие многократно посочвани от всички англосезични автори-тети в областта на превода (Баснет 1991). При славяноезичните преводи тео-

регионната релевантност на проблема е значително по-ниска, тъй като поради вече коментираната специфика и поради мястото на славянските литератури у нас сравнително по-редки са случаите на пре-превеждане, на полемични преводи, с изключение на превода на руска класическа литература (Васева 1977, Любенов 1977, Лежежинска 1999 за преводите на Блок на полски език). По отношение на неславянските текстове много повече са случаите на пре-превеждане.

Дори такава внушителна творба като Библията периодически налага обновителен превод, който да бъде четивен, достъпен, понятен. Така последният, 2197. превод на Светото Писание, е направен на словенски език¹, в процес на работа е и нов превод на украински. Знайно е, че по-нов, алтернативен на каноничния синодален превод на Новия Завет съществува и на български език. Съоставката между новия и каноничния превод дава материал за важни лингвистични и екстралингвистични изводи, но тази работа следва да се остави на специалистите глъкуватели. Когато разглеждаме параметъра *време*, следва да отчитаме не само едновременността на преводите с оригинала, но и едновременността на преводите, особено когато говорим за многократни преводи. Например при съвременната неславянска литература наблюдаваме на практика единство или съвпадение на времето, в което възникват оригиналът и неговите преводи на различни езици - например творбите на П. Коелю, Дж. Гришъм, К. Кастанеда, Дж. Роулинг се издават едновременно с техните преводи, за да се отбележат т.нар. световни разноезични премиери на творбата - обичаен маркетингов трик. Така в редица случаи при предизвестени и очаквани благоприятни пазарни условия към единството на времето се добавя и единството на действието, т.е. на преводната дейност.

Близостта се прилага като параметър на класификацията, защото като многоаспектна по своята иманентна същност е обусловена от решаващи за текста фактори: исторически и езикови, обществени и културни, икономически. Двата аспекта - диахронният и синхронният - предопределят по-различния прочит на оригинала и от преводача, и от потенциалния читател на неговия продукт.

3. 5. 2. *Схема на видовете преводни текстове*

Схемата на скицираните дотук видове преводи по посочените главни параметри може да се представи по следния начин:

¹ Срв. обширния коментар на този и на други преводи на Библията в обемното издание *Interpretacija* 1998.

Преводите биват едноезични и многоезични. Езикът на преводите включва времева съотнесеност и езиково родство. Времевата съотнесеност съответно включва едновременни и разновременни преводи. Езиковото родство включва близкородствени и неблизкородствени преводи.

В тази схема различните видове преводни текстове, които имат общ оригинал, са диференцирани бинарно (+ или -) според коментираните по-горе основни признаци:

- брой на *езиците* на известните преводи;
- *време* на извършените преводи;
- езикова *близост* между езиците на преводите.

Схемата имплицира и йерархията на параметрите, които са важни и специфични именно за преводите като текстове, а не за текстовете изобщо. Параметрите експлицират особеностите на преводния процес при отделните типове преводни текстове.

В същото време тази схема представя една по-различна от известните досега в транслатологията класификации на видовете преводи. (За тях, както и общаваща преводите класификация вж. по-подробно в Ликоманова 2002). Всяка от тези класификации се опира на един от двата класификационни принципа: а) според стила на превода и превода като текст; б) според възприятието на оригиналния, респективно преводния текст. Тези два критерия обаче не могат да се включат в дисциплината „теория на превода“, защото според тях двата текста - оригиналният и преводният, се разглеждат като самостоятелни текстове, а процесът на превод се елиминира. Основните разновидности на превода могат да бъдат изведени от самата същина - процеса на превод: в) според метода на превеждане и превода като процес; г) според превеждания елемент и превода като процес; д) според типа съхранена материя в преводния текст; е) според личността на преводача като доминиращо условие за качеството и типа превод.

Това, което е представено тук, илюстрира още по-широк, междутекстуален подход към преводите и техните специфики. Предложени са достатъчно общи параметри, и то така, че да се открият важни за превеждането особености. Тази класификация е построена на различен класификационен принцип, защото отчита и многократните преводи.

3. 6. Илюстрация на схемата

Създадена е една многомерна координатна система на преводите, в която комбинацията от различните признаци представя различни разновидности на преводните творби, различни комуникативно-преводни ситуации, които обхващат всички варианти и разновидности на функциониращите преводни текстове. Вариантите и теоретично, и практически могат да бъдат осем, като всеки от тях отразява особеностите на преводния текст по отношение на преводната култура и литература, по отношение на преводния език. Нека ги проследим с помощта на бинарните признаци, четени от ляво на дясно:

По трите положителни стойности на трите параметъра: + + + (превод на *+един* близкородствен (*+славянски*) език, извършен *+едновременно* със сътворяването на оригинала), е означена *всяка* от преведените синхронно днес славяноезични творби на български език, както и на друг славянски език. По този признак са обхванати преводите, извършени веднъж и само на един език, т.е. преводът е уникален (например български), направен е по едно и също историко-културно време с написването на оригинала (например преводите на съвременни автори). Когато източникът е славянски, преводът е означен като превод между близкородствени езици (например преводите на Сл. Мрожек, М. Кундера, А. Солженицин, А. Маринина, Б. Акунин, М. Павич). Тази комбинация обхваща чуждата славянска преводна литература в съвременен славянски контекст. За нея е особено релевантно това разграничение, тъй като славяно-славянският превод има своята специфика и своя особен прочит. Тук се включват множеството частни случаи на превод на конкретен текст в един славянски език от няколко преводачи (например стихотворението „Изповед“ на В. Илич е превеждано през 1938 г. от Ст. Георгиев и през 1946 г. от Д. Пантелеев - Ликоманова 1995); един и същ стих на Н. Некрасов е превеждан от видни автори като И. Вазов, К. Величков, Г. Бакалов - Тодоров 1984).

По трите отрицателни стойности на параметрите:---(превод на *-няколко* (*различни*) - неблизкородствени (*неславянски*) езици, извършени - *разновременно* означението за *цялата* чужда (преводна) литература, преведена

¹ С други думи схемата илюстрира запълване с отговори на позициите: КОЛКО превода; КОГА е/са преведен/и; ОТ КАКЪВ ЕЗИК е преводът.

от един език, оформена през различни периоди от литературното развитие (в тази комбинация не се включва славяноезичната преводна литература). Чрез тази литература и нейните преводи, чрез adeptите ѝ в страната и в културата на присматия език проникват новите тенденции, течения, моди, новите проблеми и образи, новата символика.

Тази литература се допълва от текстове преводи, означени със знаковата комбинация — + (превод на няколко *(-различни)* в *-различно* спрямо оригинала време близкородствен и *(+славянски)* езика), отнасяща се за по-голямата част от съществуващата славяноезична преводна литература. Комбинацията включва цялата преводна литература, през всичките периоди от съществуването на две славянски литератури (оригиналната и преводната), периоди на преливане на текстове от едната в другата близкоезична литература, на взаимовъздействия, на влияние и моди. Тук се разполагат преводите на „Майстора и Маргарита“ във всяка от славянските литератури, т.е. анализираният в изследването текстове.

Така само с двата представени в комбинация знака (—х, т.е. — + и ---) може да се обозначи *целият* комплекс на литературното общуване (както реално) така и потенциално, на приемащата, локалната литература и култура с всички чужди преведени текстове в нейните рамки.

Краткият запис + + - (*+еднократен* превод, извършен в *+съвременето* на оригинала от *-неславянски* оригинал на славянски език) се отнася за *всеки* съвременен преводен текст от западноезичната литература и е означение на спецификата на нейното функциониране в не свой езиково-културен контекст.

Аналогично само с два знака + + х може да се обозначава всеки съвременен преводен феномен, бил той от славянските литератури или не.

По логиката на досегашното изложение знаковата комбинация + -- ще обозначава онези *+многобройни* преводи, на които е „подложен“ един *-неславяноезичен* текст на български или друг славянски език във времето, когато е превеждан многократно, от *-различни* преводачи, с различна мотивация и успех на преводния продукт. Примерите, илюстриращи тази комбинация, могат да образуват огромно множество, особено ако прибавим и останалите славянски езици, където преводните особености ще са изоморфни с българските и в този план българските ще могат да служат като модел. Например анализът на шесткратните преводи на „Алиса в страната на чудесата“ на български език¹ разкриват проблематика, важна за динамиката на българския език, но и за преводаческия избор и за читателския (предполагам от преводача) вкус. Записът + — илюстрира освен това + едновременните преводи на *-неславянски* текст (например английски), поради което той става предмет на *-* няколко независими славянски превода. Така се обединяват всички преведени

¹Дипломна работа на В. Георгиева от магистърската програма „Преводач-редактор“ на ФСЛФ за 2003/2004 г.

съвременни текстове от или на славянски език, независимо от посоката на превода: към или от славянски език. Тук анализираме предимно посоката към славянския език, обаче редица от закономерностите се наблюдават и при превода от славянски език на неславянски.

Със записва - + + се обозначават - няколкото +едновременни превода на +славянски езици, т.е. *всички* известни ни славянски преводи на поезията на В. Шимборска, които ще бъдат анализирани тук.

Към тях се присъединяват и преводите им на други неславянски езици, отбелязани със знаковата комбинация- + -. Тъй като става дума за съвременен автор и за текст, чиито преводи са едновременни не само помежду си, но и със своя оригинал, комбинацията (- + x) ще обозначава всичките преводи на съвременни автори. Понятието *време* е твърде различно като параметър и зависи от изследвателя, който го включва в своя инструментариум¹. Преводът на проза от един славянски език на няколко славянски езика чрез записва на вариантите в схемата с помощта на аритметичните знаци от бинарното противопоставяне (- + -) ни води до съвременния превод на актуални автори, каквито са и текстовете на бестселърите, които по силата на пазарните обстоятелства се превръщат в пазарни събития - например книгите на Дан Браун, Хелън Филдингс, Паулу Коелю и др.

Значително по-частен случай представя записът + - + (превод на +един-единствен в -различни исторически периоди +славянски език), чрез който се означава всеки от няколкото едноезични превода на едно славянско произведение, направени по различно време. Комбинацията включва всички преводи на дадена творба от славянските литератури, като например двукратният превод на „Горски венец“ от П. П. Негош в разстояние от половин век, единадесетте превода на „Евгений Онегин“ на български език, направени в продължение на 50 години (Ленков 2002: 221), преводите на „Едисон“ на В. Незвал, дело на Д. Габе и Г. Ленков (Любенов 1984, Незвал 2005). Това са случаите на пре-превеждане, на онова реинтерпретиране на оригинала, при което поредният преводач съзнателно или не претендира (или предполага), че е разбрал по-добре автора от предшественика си. Особен случай в литературнопреводаческата практика е двукратното препревеждане на С. Есенин от Хр. Радевски - веднъж през 1938 г. и веднъж през 1977 г. (Колевски 1984).

¹ За едновременността и разновременността в социологията - времето е свързано с поколението, и в историята, както и за дългото социално време и за краткото социално време вж. Бродел 2002.

В тази глава бяха очертани основните рамки на изследването - както теоретично-методологичните, така и мотивационните, поставиха се най-важните за проучване теми в славянската транслатология, които я разграничават от общата транслатология.

Представен бе опит за класифициране на текстовете преводи в зависимост от времето им на възникване спрямо оригинала, от еднократността или многократността на превода и от това дали преводите са свързани само със славянски или и с други езици - последният критерий е включен в схемата с цел представяне на по-общия изследователски фон.

Тази рамка позволява изследователското търсене на еднаквото (преводческо решение) в различните преводи, а това води до центъра на теоретичния конструкт между *преводен инвариант*. От друга страна, търсенето на подобното в различното очертава периферията на постулирания феномен между-преводен инвариант.

Продължението на тази проблематика може да се види в трета глава, където се представят конкретните преводни междуславянски преобразувания с помощта на конкретен изследователски инструментариум за славянските преводи. Затова следващата, втора глава остава като „заскобена“, но тя е важна, защото представя в най-общи линии необходимия теоретичен фон за съвременните транслатологични изследвания. Без познаването, разбирането и осъзнаването на този фон днес би било необосновано всяко транслатологично изследване.

ОСНОВНИ НАПРАВЛЕНИЯ В НАУКАТА ЗА ПРЕВОДА

Онези, които не препрочитат,
са осъдени винаги и навсякъде
да четат една и съща история.
Р. Барм

Теорията на превода е сред малкото съвременни хуманитарни науки, чиито цели, задачи и постижения започват да се очертават едва в средата на миналия век, затова в своето развитие тя се опира на съвременните филологически научни парадигми и течения, които успешно можем да проследяваме от настоящата перспектива.

Всяка една от новите научни филологически парадигми неизменно поставя мост и към теорията на превода, поражда инспирации за посоките на развитието ѝ. Това се случва още във времето на зараждането на структурализма във всичките му разновидности, разклонения и преминава през цялото му транслатологично развитие. Така например с много бързо темпо теорията на превода осмисля трансформационно-генеративната граматична перспектива и нейните възможни приноси в науката за езиките. По-късно транслатологията преминава през лингвистичната теория за релевантността като вариация на засиления прагматичен акцент при художествените преводи, за да се насочи към края на века към когнитивизма като инструментариум за тези преводи. На етапа на спираловидното си развитие тя преминава през херменевтичния подход в анализа, като само частично - при определени групи практически (делови) преводи, приема целенасочената скопос-теория. Последните търсения на транслатолозите са свързани с деконструктивистския подход, привлекателен със своята интердисциплинарност и с многопластовостта на интереса, прочита, анализа и синтеза на този анализ при художествените (и преведените) текстове.

В тази глава се разглеждат основните хуманитарни теоретични парадигми, повлияли върху различни филологически изследвания, главно върху транслатологичните. Повече място е отделено на онези чуждоезични теории и разработки, които практически са недостъпни, на български език, нито на друг славянски език. При останалите читателят ще бъде препратен към съответните публикувани вече работи или коментари. Това обяснява диспропорцията в обема на изложението между отделните фрагменти на главата, защото тя не е свързана пряко с приноса на отделните автори и с теченията, които те

представляват в науката за превода (те могат да бъдат представени и по-друг начин). Очерците за отделните филологически парадигми ги представят до-толкова, доколкото техните идеи имат отношение към науката и практиката на превода, те нямат претенцията за пълнота.

1. Превод и структурализъм

Първоначалните теоретични изследвания на преводите изхождат от структуралистски позиции поради няколко причини. Първата е времева, защото структурализмът е сред силните лингвистични и изобщо филологически хуманитарни теории в Европа в края на XIX и в началото на XX в. На структуралистите обаче да мислят за превода и за анализа на преводните текстове като специфична научна дейност им „хрумва“ едва в края на 50-те години на XX в.

Структурализмът се оказва в особено силна позиция, защото с методите и резултатите си оформя лингвистиката като самостоятелна научна дисциплина, която не само поема собствен път на развитие, но и повлиява върху други филологически и хуманитарни дисциплини. Същността на структурализма в езикознанието се откроява като подход към езика: като знакова система в езика се открояват делими структурни компоненти, които са йерархично организирани. Структурните езикови единици се обединяват в надредни класове, езиковите опозиции формират нива на описанието, а равнищата на езика отчетливо се разграничават в лингвистичния анализ. Структурното описание предполага такова описание и на текста, което да разграничи в него инвариантни, абстрактни единици (инвариантни значения, морфеми, фонemi и пр.) и правила за тяхната конкретна реализация и дистрибуция в него. Тези правила определят варирането на единиците в речта с оглед на тяхната синтактична, морфемна, лексемна тъждественост и така фиксират множество от възможни синонимии преобразувания в езика. При всяко равнище на описание се формулират принципите на реализацията на елементите в него, засягащи различните равнища на езика - фонологията, морфологията или синтаксиса. Така става лесно разбирателен преходът от структурализма към трансформациите в синтактичния анализ, които регулират преобразуването на дълбинната семантична структура в множеството й повърхнинни синтактични реализации.

С точността и стремежа си към формалност и системност на описанието, с отчетливите процедури, които прилага, структурализмът оказва влияние и върху други изследователски парадигми като френския неоструктурализъм от 50-те, 60-те и 70-те години (а той ще се окаже важен за деконструктивизма), трансформационно-генеративната граматика, феноменологията, гносеологи-

ята и др. С развитието си като научна гледна точка той излиза извън частното лингвистично описание и се превръща в обща теория за езика.

Транслатологичните работи в зараждането на експлицитната европейска теория на превода използват последователно инструментариума на съпоставителното структуралистично езикознание, което изследва първоначално близкородствените индоевропейски езици. Едва на следващия етап от развитието си индоевропейското съпоставително езикознание поставя центъра на тежестта върху типологичното сравнение между езиците (Якобсон [1970] 1985). Типологичното езикознание като контрастивно езикознание, което анализира езици от различни езикови семейства без общ корен и без отношение към историческата общност, която е силно разнита, дава своя солиден принос в лингвистичната наука за превода (Гак 1989, Данчев 2001).

Преводът освежава изследването на общия корен на езиците и разкрива някогашни общи семантични, а впоследствие и исторически връзки. Работите на И. Леви (1957), А. Фьодоров (1958), Р. Якобсон (1959), Ю. Найда (1964), А. Швейцер (1973), Дж. Катфорд (1965), В. Комисаров (1973, 1980, 2002), Я. Рецкер (1974), Л. Бархударов (1975), А. Попович (1975), Я. Виликовски (1984) са сред първите ярки примери за системен анализ на транслатологичната проблематика в духа на структурализма и Пражката лингвистична школа. Именно структурната съпоставка на двата текста - оригиналният и преводния, чрез формално описание на отделните компоненти на текстовете и проследяването на това съпоставяне отличават разработките по транслатология през първите десетилетия от самостоятелното обособяване на дисциплината. Структурният подход като особено силен, когато работим с изречение, дори и изолирано от контекста, се оказва плодотворен и при работа със завършен текст, както и при съпоставката на два конкретни текста, в случая разноезични.

Структуралистите транслатолози въвеждат, разработват и развиват редица ключови за науката понятия като *преводна еквивалентност* (Р. Якобсон 1959) с нейните различни разновидности (Алексиева 1993), формулират понятието *преводна единица* с различните ѝ обеми спрямо различните текстове (Бархударов 1975: 175, Богуславски 1997, Льофевр 1993 в Бархударов 1993), *междуетникова асиметрия* с различните ѝ параметри, преводни норми и др. Те разглеждат видовете художествен превод с оглед на коректността и жанра (адекватен, буквален, свободен - Людсканов 1967, Бархударов 1975), формулират видовете преводни съответствия и трансформации. Това личи особено ясно в работите на солидната руско-съветска школа, която - за разлика от повечето разработки на западноевропейски автори в същия момент - последователно се занимава със структурален анализ на художествените преводи. Поради това обстоятелство славянската транслатология става популярна значително по-късно в западноевропейското езикознание (опиращо се в начало-

то по-малко на белетристичните и поетичните преведени текстове), но бива достойно оценена впоследствие поради стойността на цитираните трудове.

На следващия етап от развоя типологичното езикознание (Гак 1989), вдъхновено от структурната лингвистика, значително разширява проблематиката на анализа и дълбочината на подхода, като под влияние на теорията за лингвистичната относителност преминава към включване на културологичните аспекти в изследванията, което неизбежно провокира семантични изследвания и разработки в това направление.

Семантиката като компонент на анализа се явява и по линията на чисто структуралистичните разработки, за да отговори на въпроса как една и съща синтактична или морфемна структура, една и съща лексема носи различен смисъл във всеки език (в лексикален, в морфологичен, в синтактичен план)¹. Това се случва през 70-те години, когато структурализмът вече се развива като отделна, специфична научна парадигма и остава по-скоро като водеща методология на хуманитарните изследвания - чрез търсенето на структури и техните взаимовръзки във всяка система.

Структурализмът в езикознанието функционира като доминиращо течение до появата на трансформационно-генеративната граматика (ТГГ), която за продължително време заема силни позиции, като също декларира отслабването си от него. Опирайки се на структурализма, ТГГ го допълва и развива с динамичното описание на езиковите структури. Статиката на описанието се подменя с динамика на обяснението: обяснени са смислово идентичните структури в синтаксиса, взаимозависимостта им при смисловата им идентичност, при повтаряемостта им, при рекурсивността на синтактичните структури, които тълкуват безкрайността на броя на опционалните изречения. ТГГ оперира главно със синтаксиса и концентрира цялата граматика на езика в него. Тя също преживява своя вътрешна еволюция, като също се обръща към семантиката и впоследствие към прагматика. И двата компонента на всяка знакова система отсъстват в първоначалните работи на Н. Чомски, но биват въведени от последователите му и доразвити от него. Целта на ТГГ е със-

¹ В лексикален план могат да бъдат посочени случаите с междуетникова полисемия. В морфологичен план илюстрация на това явление са миналите времена - дори и когато са назовани еднакво (с латинските термини), фреквенцията им в текстовете в различните езици е напълно различна: в писмената реч, в устната реч, в публичната, в официалната реч и в приватната реч - например перфект има в българския език, във френския език, в английския език, в славянските езици, но той функционира по различен начин във всеки от езиците дори структурата му да е типологично еднаква. С други думи, зад общия етикет се крие различаваща се, несъдвжана същност. В синтактичен план езиците не предполагат еднакъв, паралелен строеж на изреченските си структури и това се отнася не само за добре представените цели изречения (вж. Мразек 1990 и Ухлиржова, Беличова 1996), но и за отделни фрагменти от изречението като например липсата/наличието на експлицитен подлог в славянските езици или пък словоред на клитиките, в инициалния фрагмент от изречението в славянските езици.

даването на формален апарат, който да опише универсалното съответствие между езиците, т.е. прицелът е много по-далечен и сложен, тъй като изисква от изследвателя далеч по-широка изходна база данни за практическите, съвременните езици, често и за техните диалектни и неформални употреби, базиращи се и на степените на тяхната приемливост, където синтаксисът неизбежно опира до прагматиката. Това направление, поставило си за цел да опише и интуитивните ни представи за езика, в транслатологичен план започва да ползва и да се опитва да борави с паралелни структури между два езика, като очертава подобие то им под формата на познатите дървета графи, търсейки съпоставката в общите структурни възли на дърветата. Сред последователите на този подход в транслатологията са дългогодишният анализатор на библейските преводи Ю. Найда, П. Нюмарк, В. Вилс, Г. Тонфони. Трансформационно-генеративният инструментариум се проявява и в други, но немногочислени транслатологични работи. Тази лингвистична парадигма обаче се оказва ограничаваща за транслатологията. Съпоставката на графите дървета се превръща в технически сложен проблем. Съпоставителните раз работки върху превода, където проблемите на значението намират централно място, не дават възможност за прилагане на технически усложнения с времето ТГГ-апарат (Тонфони 1986, Алексиева 1991). Динамиката на прехода от дълбинна структура в повърхнинна структура, отразена чрез два графа, при описанието на преводите налага необходимостта от въвеждането на още два графа от втория, преводния език, което превръща иначе конкретния езиков анализ в абстрактно и усложнено осмисляне на серия от схеми. В лингвистиката и в хуманитаристиката остава обаче трайно метафората за неизменната релация между дълбинната (семантичната) структура и повърхнинната (формалната) проява на всяко изказване.

Работите на славянските учени, които засягат разработки на преводи от или на славянски езици, (многкратно цитирани тук), са предимно структуралистични. В редки изключения, в по-новите от тях, срещаме и културологични акценти (особено в частта, засягаща превода на реалните). Тук не ги изброявам конкретно, защото ще ги цитирам в изложението по-нататък по логиката на предмета на наблюдение. Общата им теоретико-методологична база е тази на структурно-съпоставителната лингвистика и се използва в основни линии за анализа тук. Основите на славянската транслатология са поставени още в зараждането ѝ като науката за превода именно от руската структуралистска школа и тя не може да не бъде базисна при славистичните преводаведчески изследвания. Тъй като обект на изследването са само славянски текстове, именно този подход е особено важен и инструментален за анализа.

2. Преводът в полисистемните разработки

Особен интерес в обзора на транслатологичните подходи представлява теорията за полисистемата, развита в два доста дистантно разположени изследователски центъра - в Израел и в Холандия. Тя е интересна с въвеждането на принципно различен изследователски ракурс и с новия за транслатологията аналитичен апарат.

Същността на теорията се състои в това, че докато традиционните изследователи и анализатори на превода са склонни да приемат, че преводачът винаги е в състояние да произведе и трябва да се стреми да произведе съответен функционален преводен текст еквивалент на своя език, и анализират преводите именно от този ракурс, представителите на израелската транслатологична школа по-скоро тръгват от обратната перспектива: социалните норми и литературните конвенции в приемащата култура ръководят естетическия избор и езиковите решения на преводача. Преводите като факт от целевата култура имат собствена идентичност, но и собствена уникалност (Тури 1995: 29). Тази теория заслужава внимание тук поради актуалността ѝ и приложимостта ѝ за българската литературно-културна ситуация.

Теорията за полисистемата се споделя от холандски учени, сред които е Т. Херманс, от белгийския учен Ж. Ламбер и от израелските учени И. Евен-Зохар и Г. Тури. Това на пръв поглед странно явление неслучайно е мотивирано от няколко външни, обективни фактора, като не бива да изключваме и субективните.

Към външните фактори следва да отнесем обстоятелството, че двата типа литератури - израелската, от една страна, и холандската и белгийската - от друга, са поставени в приблизително еднакви социокултурни преводни условия, защото се отличават със своята езикова ограниченост - малко хора ги четат в оригинал и поради това те са отворени към превода и към големите световни литератури, които ги обкръжават: в случая с холандската и белгийската това са немската, френската, англо-американската литература, а в случая с израелската - немската, руската, а също така и англо-американската литература. В сравнение с израелската литература обаче холандската и белгийската литература са в известна степен в по-добра литературно-езикова ситуация поради многоезичието на четящото население в техните страни. Финансовата обвързаност и зависимост на едноезичната литература на Израел от преводите е по-ярко откросена, затова инициаторите, поддръжниците на теорията са много по-последователно учението от тази страна. В двете централноевропейски страни преводите само подсилват интелектуалните, социалните и икономическите възможности на културата, докато в Израел културата изцяло зависи от преведените текстове, включително и оцеляването на нацията зависи от превода (Генцлер 1993, Генцлер 1999: 56). Знаем, че израелската нация е на-

ция от емигранти, а 20% от всички евреи имигранти са руските евреи, чийто дял непрекъснато расте. Ежегодно в страната навлизат около 40-50 хиляди емигранти от бившия СССР, от тях половината са украинци, а сред тях 60% са висшисти. Това пак се оказва значещо и важно с оглед на четящите литература от различни жанрове. Тези евреи имигранти постепенно се превръщат в елит на израелската нация, защото сред местното население процентът на висшистите (които всъщност са четящите литература) е едва 6%¹.

От своя страна холандските и белгийските преводачи се намират на интелектуален, но контактен кръстопът вътре в Европа, докато израелските са на пъстрия и по-обширен кръстопът между Русия, Запада и Третия свят, което е една много по-сложна езиково-културна ситуация. И още нещо, което обединява идеите на европейските (холандските и белгийските) и израелските учени: те се опират на идеите на ранното преводознание и в този смисъл имат обща теоретично-идеологическа база и разбираемост, взаимна чуваемост, а тя е структурализмът на Пражката лингвистична школа и руският формализъм.

Терминът *полисистема* се оказва глобален, защото обхваща както литературните, така и нелитературните творби и структури, при което литературата се приема за система на системите, в която всички жанрове, школи и тенденции са в постоянно съперничество, в борба за читателя, за сила и престиж в обществото (Евен-Зохар 2000). Самият термин *полисистема* е заимстван и повлиян от руските формалисти и структуралисти, работили заедно в кръга ОПОЯЗ, към който са принадлежали такива имена като Р. Якобсон, В. Шкловски, Г. Якубински, Ю. Тинянов². Полисистемата обединява съвкупността от всички функциониращи системи в обществото - литературни и нелитературни: както високата канонична литература с нейните жанрове, текстове, похвати, така и периферните злободневни литературни феномени, често жанрово недиференцирани, т.е. тя описва йерархичните структури на различните литературни системи, описва *остранение*-то (възприето по-късно от пражките лингвисти като деавтоматизация) като мярка за историческото знание в литературата и за (мутацията в) еволюцията на литературата. Полисистемата се характеризира с постоянна опозиция между първичните и вторичните литературни и нелитературни модели и релации. Така литературата се осмисля

¹ За съотношението на четящите, градското население и висшистите у нас вж. в: *П. Ликоманова, Й. Трифонова. Анализ на социологическо проучване*. - В: Медията и езикът. С., 1998. Според това изследване четящите са нищожен процент и само сред градското население, сред висшистите този паралел дава представа за интуитивната ориентация в проблематиката.

² Кръгът се разпада след партийна намеса през 1924 г. като податлив и „възприел буржоазните капиталистически“ влияния от западните теории (наред със символизма, кубизма, дадаизма, сюрреализма, наричани упадъчни), които откъсват формата от съдържанието и разглеждат художествената форма на литературното произведение самоцелно, а съдържанието смятат за нехудожествено, размито понятие, което следва да се търси единствено във формата.

като динамична, кинетична, а не като статична, стабилна структура (Тинянов 1993). Ю. Тинянов отчасти принудително се дистанцира от руския формализъм, но като теоретик на литературния процес, опрял се на руския формализъм и на пражкия структурализъм, с трудовете си той извършва еволюция в теоретичното мислене за литературата и за превода в нея. Тинянов отхвърля изследването на затворените (и по този начин изолирани) литературни факти, които влизат в релации с други елементи от други системи, създавайки с това привидност и фиктивност в цялостната изследователска система. В неговите работи вътрешносистемността в дадена (литературна) култура се оказва по-малозначна от извънлитературните фактори, а формата се определя като по-маловажна от междусистемните отношения, от междутекстовите литературни зависимости. Формата на творбата (композиция, стил, ритъм, синтаксис) варира в различните системи, а формалните елементи (и това е голямото му откритие) изпълняват различни функции при превода. Ю. Тинянов разширява тезите на формализма и включва в тях и литературните, и социалните норми. Преосмисляйки формализма, той почти се връща на отчетливи структуралистски позиции (които отстоява Р. Якобсон). Тинянов разглежда всеки жанр като система, всички произведения като система, самата творба като система, а за основно понятие на литературната еволюция смята промяната в системата, което премества традициите в друга плоскост. Онова, което се противопоставя на традицията и на системата, е от значение за нейното по-нататъшно развитие. То е новаторско, когато корелира с обичайното, традиционното, и затова за изследвателя е важна диалектичната взаимовръзка между тях. Онова обаче, което противоречи на социалната норма, е гравитното. Литературният факт за Тинянов е относителна същност, бил той жанр, композиция, период, литература, а неговите свойства се деривират в зависимост от взаимоотношенията им. Тинянов за пръв път разглежда литературата като система. Констелацията на творби, жанрове, похвати вътре в системата непрекъснато се променя. Всичко индивидуално може да бъде оценено само в рамките на системата. Литературната еволюция е в очудняването, мутацията на системите, в промяната на взаимоотношенията в системата, особено когато центърът и периферията си сменят местата. Център и периферия са ключови за автора понятия и в това отново прозира силното структуралистско влияние. В работата си „Литературният факт“, преиздадена през 1993 г., Ю. Тинянов извежда два диалектически закона на литературното битие: 1) за историческото преместване на центъра и периферията на литературното произведение; 2) за разширяване на областта на действие на жанра - т.нар. конструктивен принцип на развитието.

Трудно е да се определи кое е литература, посочва Тинянов, но всеки съвременник може да посочи литературния факт (Тинянов 1993: 123). Някои жанрове са се появили в системата, просъществували са, но не са станали

литературен факт: р. *заумь* в детския език, текстовете на някогашните сектанта, шарадите и логорифите днес са детска игра, но по времето на Карамзин поради популярността си те са били литературен факт. Когато жанрът се разлага, той се измества от центъра на системата в периферията ѝ, а на мястото му в центъра се явява нов литературен или културен жанр - това е процесът на канонизация на новите жанрове, за които в духа на формализма по-късно пише В. Шкловски (Шкловски 1977: 297 и сл.). Всяко ново явление сменя старото, като приемственост има само в рамките на школата на системата, но в рамките на литературата има борба и подмяна на школи, жанрове, текстове (Тинянов 1993: 124). Има периоди, когато отъждествяваме доброто с новото, и има епохи, когато всички пишат добре, а гениален е лошият поет.

Литературната действителност в дадена литературна епоха е също така динамична система на фона на подвижния исторически ред. Често новата конструкция използва стари прийоми в новото им конструктивно значение. Онова, което се подразбира, е устойчивото в системата, а литературата представлява динамична речева конструкция (Тинянов 1993:127). Динамиката в литературата предполага еволюция - така авторът автоматично формулира изработения конструктивен принцип. Неговата същност се състои в следното: 1) противоположен е на действащия в литературата до момента принцип; конструктивен, динамичен, променлив фактор в стиха се оказва ритмът, а в широкия смисъл - семантичните групи, в прозата - сюжетът; 2) прилага се в практиката; 3) разпространява се върху голям кръг явления; 4) автоматизира се, с което налага появата на нов противоположен конструктивен принцип. Често последният се очертава чрез случайни грешки и случайни резултати (Тинянов 1993: 134).

Съществуват много жанрове, които пребивават временно в литературата, но не остават в нея - такъв е например епистоларният жанр в Русия и във Франция. Конструктивният (за новото) принцип често обхваща литературни факти от битовото ежедневие. Много години вестници и списания съществуват, но само като битов факт, посочва Тинянов. В наше време (става дума за 20-те години на XX в.) наблюдаваме изострен интерес към вестника, към списанието, към алманаха като към своеобразни литературни произведения, като към конструкцията жанр-литературен факт.

Особено място в конструирането на новото заема литературната личност, названието на произведението - в него няма неговорещи имена, всички носят информация, дават характеристика (Тинянов 1993: 135). Авторът се назовава или се посочва нещо характерно, говорещо за него. Така в литературата се съхраняват и функционират явления от различни художествени пластове и в този смисъл няма пълна смяна на едно течение с друго. Сменят се обаче жанровете, сменя се и доминацията на теченията (Тинянов 1993: 136). По-късно Ю. Лотман ще определи културата като цялостна семиосфе-

ра, като мултиравнищна система. От текстов анализ Лотман ще премине към глобална културна проблематика, към типология на културата, част от която са текстовете (Лотман 1992). Това изцяло кореспондира с проблематиката на полисистемната литература. Взаимоотношенията между литературата и извънлитературните факти са отношения на зависимост, на диалог, взаимодействие и обусловеност (по думите на В. Айхенбаум). Именно те оформят етапите, епохите на литературната еволюция. От Тинянов идва постулирането на взаимоотношенията между литературните факти и другите елементи на системата, както и на конструктивната им функция в рамките на системата от елементи. Самият той прави аналогия с лингвистиката и посочва, че когато думата изгуби значението си, когато значението ѝ избледнее, тя се превръща в служебна дума, променя функцията си, употребата ѝ се автоматизира, но тя не изчезва от езика. Всъщност в този ред на мисли именно тогава думата става най-фреквентна в езика, макар и с друга функция. Същата еволюция преживяват и литературните факти.

Така преводът се явява част от полисистемата на езика, от полисистемата на културата - от литературните и нелитературните връзки в нея. Итамар Евен-Зохар, споменатият израелски учен, заема непосредствено от Ю. Тинянов възгледа за полисистемата и го отнася към преводите. Преводът също може да заема първична или вторична позиция в полисистемата на дадена култура и това се оказва също така много относително, но и гравитно за теорията. Първичните, примарните литературни текстове и модели въвеждат иновациите, новите идеи и гледни точки за света и литературата, а вторичните модели остават утвърдените, обичайните, консервативните, поддържащите системата като цяло. В такава една динамична макросистема преводът играе изключително важна роля, като помага разнообразни нови литературни (например поетични) форми да се разпространяват и да придобиват популярност в обществото в съответните исторически периоди. Така в европейските литератури се разпространява италианският сонет, поезията хайку, прозата без пунктуация на Дж. Джойс, психологизмът на Ф. Достоевски или на А. Чехов. Преводът е първичен, креативен за приемащата литература не само чрез своите текстове, но и чрез въвежданите нови жанрове, нови сюжети в националната литература. А още Пражката лингвистична школа постулира особено място, което художественият превод като текст заема в езиковата ситуация (Хлоупек 1989).

Според авторите и привържениците на теорията за полисистемата преводът се оказва първичен при една млада, формираща се, стабилизираща се литература (като израелската), при периферна, слаба литература (като холандската и белгийската), както и при литература, която изживява криза (като американската от 60-те години). Преводът запълва потребността от нови жанрове, от нови форми на художествената словесност, готови за подражание.

Обратно, той е вторичен, периферен продукт при добре развитите литературни системи, каквито са англо-американската днес или френската, където нови форми и средства едва ли биха могли да бъдат привнесени чрез преводите или ако бъдат привнесени, те ще функционират периферно, защото по дефиниция това, което преводите предлагат, се изтласква в периферията от формите на вътрешната литература.

Накратко казано, според теорията за полисистемата текстовете не се анализират извън техния културен контекст, никой текст не е напълно автономен. Приносът на тази теория е в динамичното схващане за превода и включването му в широкия културен и в частност литературен контекст, а не само в ограничаващата ризница на езиковедските изследвания и литературните анализи върху рецепцията.

При анализа на преводите привържениците на полисистемата се придържат към друга *оптика* на преводните анализи - те обръщат перспективата на анализ и критика, като променят мястото на преводаческия избор в процеса на функционирането на превода; поставят акцента върху преводния текст, а не върху присмачата литература, с което отхвърлят понятия като структуралистка, прескриптивистска норма на превода, качества на превода, опиращи се на личността и на субективните предпоставки, свързани с преводача на художествена литература (тези понятия са водещи за традиционното структуралистско езикознание и за лингвистично ориентираната транслатология). Вниманието на изследователите се премества от процеса на превода към превода, разбран като резултат в даден литературен и социален контекст, при което текстът превод става исторически, литературен факт. Тази група изследователи наблюдават в широк мащаб преводния процес и неговите резултати, без да го критикуват. Те провеждат широкомащабни исторически прегледи и по този начин силно се доближават до литературнокритическите изследвания, в чийто център на вниманието обаче стои преводът, а не оригиналните художествени произведения. Анализират се типове художествени преводи и се наблюдава мястото на художествените преводи *в литературната система*. Поставеният като цел панорамен образ на преводите се мисли като особено ценен, защото, ако бъде оформен, той ще съдържа взаимодействието между формите, средствата, теченията вътре в националната литература и между отделните литератури, присъстващи със своите преводи в националната percepция¹.

Така отправен пункт при изследването на преводите стават интертекстуалните вътрешни връзки в приемащата литература, а не междуезиковите различия между превода и оригинала - подход, присъщ на големия дял практически преводни анализи. Анализът на оригинала се превръща само в мощно средство за разбирането на превода.

¹ Л.Трининг още през 60-те години разглежда литературните ситуации като културни ситуации (по Колини 1997: 20).

И. Евен-Зохар заема три работещи литературни опозиции от руските формалисти:

1. Опозицията между канонизираните и неканонизираните продукти или модели, между ниската и високата литература. В рамките на тази опозиция каноничността не се разглежда като вътрешно качество, а като вторично приписано на литературата от личности, групи и институции. Тя се мени, защото се менят личностите, които налагат литературната мода.

2. Опозицията между център и периферия се оказва подходяща за описание на същностите в израелската литература. В центъра е канонът, гравитационната сила, институционално привличаща новото, затова той е по-силен в практиката. Идеята за център и периферия е особено продуктивна още за Пражкия лингвистичен кръжок, особено с противопоставянето на центъра и периферията по гъвкавост-стабилност на същностите.

3. Опозицията между първични и вторични текстове - не само между литературни дейности, а и между иновативни текстове и консервативни текстове, при което първичните, иновативните разширяват реструктурирането на литературата, а вторичните водят най-напред до консолидация на литературата, после до мумификация и едва накрая - до неефективност (вж. в Херманс 1999: 107).

Проведени са редица социологически опити да се опишат лингвистичните, литературните и социалните закони, които движат преводите (в частност в Израел). Тези изследвания мотивират и стават доказателство за новата теория. Досегашните теории и изследвания са ориентирани предимно към езика оригинал и неговата култура и по-рядко - към езика приемник. Проучванията на другия виден израелски учен - Гидеон Тури, върху преводните текстове показват, че при избора на превода доминиращи са вътрешнокултурните фактори, вътрешната необходимост на приемащата литература от превод на определени текстове, от запълване на определен вакуум в литературната традиция, защото иначе би се създавала ситуация на функционалнотекстова недостатъчност. Анализирайки положението на превода в различни културни системи, Тури изследва отношенията между преводните текстове и литературната полисистема в две направления: как приемащата култура подбира текстовете за превод и как преведените текстове усвояват някои норми и функции в резултат от контакта си с други системи в езика цел. Всъщност, твърди Г. Тури, културните идеи са тези, които влияят, подказват и определят преводаческите решения, а не обратното, когато преводачът традиционно търси и намира функционалния еквивалент на оригиналния текст в преводния му вариант. Функцията на превода е в прекриването на определени граници и бариери. Така както езиците, колкото и екзотични да са те, могат да преминат преводните граници, така преодолени са и литературно-културните граници. Терминът полисистема предполага отвореност и при изследването на връзките и релациите с други системи от културата на страната.

Тури проследява литературния превод на иврит¹ в период от половин столетие - от 30-те до 80-те години на миналия век от английски, френски, немски, руски език, от идиш², като целта му е да проучи закономерностите в рецептивно-преводния процес, управляващи превода в полисистемата на неговата култура. Той обаче установява, че лингвистиката и естетиката играят несъществена роля при подбора на текстовете за превод. Водещи, определящи са темите и авторите: писатели евреи и текстове с еврейска тематика, тематично подбрани текстове с предпочитание към социалните теми (избраните на базата на самия текст), което говори, че текстът се стреми да заеме централна позиция в преводната система в рамките на интерпретираната полисистема. Иначе казано, подборът на текстовете е отчетливо мотивиран от идеологически причини (вж. и Генцлер 1993).

Г. Тури открива закономерностите, до които стига и неговият предшественик И. Евен-Зохар, за съотношението между център и периферия в системата, което трябва да обясни многообразието и функционалността на полисистемата. В центъра на системата на преводите се стремят да се разположат онези преводи, които са избрани по литературни, а не по идеологически причини, т.е. текстове, които вече имат своите еквивалентни литературни форми. Така с понятията център и периферия и тяхната взаимозависимост и взаимодействие се избягва характеристиката „грешен“ или „неадекватен“ превод. За преводна еквивалентност (структуралистското ключово понятие) може да се говори в много малко и в случайни текстове, което всъщност показва ситуация, в която не се зачита верността към оригинала, а се създават текстове, присмеливи за преводната култура. Така преводът бива ориентиран към своята семиотична мрежа - културата, а не към „вярност“ с оригинала. Текстовете, в които е подчертана верността към оригинала, функционират като първични, авангардни. Обратно, преводи, които използват методи с предпочитания към готовите форми с еквивалентна културна функция в приемащата култура, са вторични текстове - системи (като Библията или като театралните адаптации за даден исторически момент), те утвърждават общоприетата господстваща естетика, а не внасят нови идеи и похвати.

Г. Тури поддържа тезата, че преводът е факт на преводната култура и затова нормите, които ограничават преводача при избора на оригиналния текст, при преводаческите решения, са вътрешнокултурните норми, а това се отнася особено до чуждите форми и ценности, които преводът налага³. Г. Тури не се

¹ Семитски език на базата на староеврейския език, официален за Израел, руски еврейски.

² Германски европейски език на евреите от Полша, Украйна, Беларус, изместван от иврит.

³ Г. Тури определя двустепенността на понятието литературен превод: 1) превод на текстове, които в оригиналния език функционират като текстове от същия жанр; 2) превод на текстове, които в оригиналния си текст нямат характер на литературни произведения - такива са например писмата на З. Фройд, когато са преведени на иврит.

интересува от адекватността на превода спрямо чуждия текст, защото знае, че връзките между оригинала и превода винаги съществуват, но измерването на адекватността, дори на идентичността на оригиналния текст по подразбиране включва вътрешните норми. Целта му е да опише и обясни вътрешната приемливост на превода, начините, по които отделните изменения спрямо оригинала (англ. *shifts*)¹ конституират типа еквивалентност, съвпадащ с вътрешните ценности в даден исторически момент. Затова критиците на тази теория определят представителите на изraelско-холандската школа като манипулисти (Херманс 1999).

Формулирането (всъщност преформулирането) на понятието норма на превода² е сред приносните моменти в теорията на Г. Тури. Той настоява да бъдат взети предвид културно-историческите закони, систематизирани от него в понятието преводаческа норма с оглед на множеството преводи в дадена култура. Нормите работят на междинно равнище между компетенцията и перформанцията и трябва да се разграничават по следния начин:

- предварителни норми, съдържащи избора на творбата за превод, автора на превода и преводаческата стратегия в рамките на полисистемата; тези норми обхващат и типа превод - дали той трябва да бъде пряк или опосредстван, от друг език и от кой език;
- начални, инициални норми, актуализиращи *адекватността* спрямо оригинала или приемането, *акцепцията* на езика приемник и варирането между двата полюса³. Двата термина обхващат дори преводачите изследователи, поради което критиците на теорията препоръчват те да се избягват;

¹При изследването на превода неизбежно преходите между оригиналния и преводния текст, връзките помежду им се търсят с пълното съзнание, че всички тези операции са ограничени, съзнателно или не, от вътрешната култура. Измененията - шифтовете (термин на Катфорд 1965) - включват иманентните стойности на чуждия текст.

²Под социална норма се разбират нормализираните, автоматизирани, регулираните действия: всекидневното, баналното, обикновеното. Това, което четем в пресата, не влияе на литературата, по-скоро литературата е тази, която влияе на пресата. На литературата не ѝ влияят толкова извънлитературните фактори, колкото субективните - на участниците в полисистемните процеси. На литературното произведение му влияят други, предхождащи литературни произведения, целият литературен ред, но не и нещата извън него, смята още Тинянов. Знаците се съотнасят със знаци, не с действителността. Литературният свят е отделен свят, съществуващ независимо и паралелно със социалния свят; в него стойностно е онова, което е различно, странно, очудено, новаторско, не онова, което е адаптивно, злободневно (журналистика или популярна литература).

³Адекватност и акцептация са основните критерии на Г. Тури. На двата хипотетични полюса, към които всеки превод се стреми, са двата типа преводи - на максимална *адекватност* с оригиналния текст и на пълна *адаптация* (*асимиляция*) към приемащата култура. Преводът е някъде по средата, защото винаги внася нова информация в приемащата култура и непознати за системата ѝ форми. Преводът функционира като продукт, като културен факт, като текст, което всъщност подменя каноничното твърдение, че преводният текст е само превод.

- оперативни норми, свързани с конкретните преводачески решения; те са *матрични* - отнасят се към макроравнището на текста (подреждането на текста чрез параграфи, глави и пр., чрез добавки и изпускания на фрагменти от него), и *текстови* - отнасят се към микроравнището на текста (изреченските конструкции, езиковите, лексикалните и стилистичните предпочитания на автора, избора на *италик* за подчертаване и т.н.).

Нормите на превода не се наблюдават и не се налагат директно, предва- рително, а се реконструират при всеки конкретен преводен текст. Те могат да бъдат два вида: текстови, т.е. самият превод, и извънтекстови - коментарите, бележките към него, както и поредните редакции, които са фрагментарни, паратекстови и контекстуални и към тях следва да се отнасяме предпазливо. Текстът е многоизмерен продукт и в него не бива да се търсят прецизно всичките приложени норми. Това обаче разкрива преводните и преводаческите норми като социокултурен конструкт, отличаващ се с висока степен на нес- табилност.

В цялостния модел на Тури началните норми се предопределят от място- то на текста в изходната полисистема, а оперативните норми зависят от мяс- то на преводния продукт в целевата полисистема. Нормите действат върху целия преводен процес. Тури предлага изключително либерално отношение към преценката на преводите, към преводаческите решения, но това съще- временно лишава дисциплината от самокритицизъм, от установяване на ней- ните взаимоотношения с близките ѝ дисциплини, от широкото въздействие, което преводът следва да покаже в културен план¹.

Поставен в компаративния анализ на чуждите и преведените текстове, за да се разкрият връзките им предвид идентичността на обуславящите ги приемащи норми, методът на Тури за дескриптивни изследвания следва да се обърне към културологичната теория, за да се доближи до значимостта на да- нните, когато анализира нормите. Нормите са преди всичко езикови и литера- турни, но включват и различни по значение вътрешни стойности и социални предпоставки, които носят определени идеологически тежнения и служат на интересите на специфични групи. Те са винаги обвързани със социалните ин- ституции, където преводите се произвеждат и съществуват сред политическите

¹ „Възникнала веднъж в съзнанието при постулирането на ориентирано към нормата по- ведение, идентичността между самите норми и формулирането им в езика не е необходима. Вербалната комуникация несъмнено отразява съзнанието за съществуването на норми, както и за тяхната значимост. Впрочем те имплицират и други интереси, особено желанието да се контролира нечие поведение, т.е. по-скоро да се диктуват норми, отколкото съобразяване на културните факти с тях. Формулирането на нормите винаги се стреми към отклонение и затова към него трябва да се отнасяме с известно недоверие" (Тури 1995). Тук Тури има предвид конк- ретните норми, съпровождащи преводаческата работа, онези норми, които се съобразяват с нея или я нарушават. Те могат да се отнесат и към културните норми изобщо, към желанието да се контролира и поведението на изследователите, не само на самите преводачи.

и културните факти. Някои съвременни транслатологични работи обобщават именно такъв съзнателен или несъзнателен подход към преводите, който винаги е обусловен, зависим от целите на превода (Нойберт 2004).

В традиционното транслатологично изследване диахронната перспектива се съвместява със синхронната: едновременно с поставянето на теоретични въпроси за същността на превода се осмислят и проблемите на конкретните преводи, при това в рецептивна перспектива. Диахронната перспектива предполага не само анализ на грешките, а и анализ на цялостната литературна и културна ситуация, като хвърля светлина и върху литературната система и връзките между преводите и националната, приемната литература. В теорията на полисистемата диахронната гледна точка отсъства, релевантно за преценката на превода е положението му сред останалите културни текстове.

Последователите на И. Евен-Зохар и Г. Тури са чисти емпиристи, които игнорират радикалните промени, извършили се в литературната наука - в психоанализата, херменевтиката, джандър-изследванията, постструктурализма, които също допринасят за интерпретацията на преводите в постулираната полисистема. Те акцентират само върху обстоятелството, че е трудно да се отдели литературният факт от стойността му в хуманитарната интерпретация. Без да се съобразява със съвременните тенденции в хуманитаристиката теоретикът на превода не може да мисли за етика на превода, за ролята на превода в политическите събития, а именно те са определящите, особено актуалните днес фактори предвид тесните, преливащи граници на научните дисциплини. Този научен модел задълбочава периферността на транслатологията, като не я допуска до участие в теченията и дебатите, обогатяващи мисленето за културата. Предимството на теорията за полисистемата е във възможността за интегриране на литературната наука в науките, изучаващи социалните и икономическите сили в историята (Генцлер 1993).

С илюстрацията на най-общия социален контекст на преведените факти, при което нелитературните оригинални текстове могат да се превърнат в литературни текстове в приемащата култура и обратно, теорията за полисистемата дава по-различен ракурс при интерпретацията на рецепцията на преводните литературни текстове в малките, в слабите, в периферните литератури. Това поддържа тази теория актуална въпреки полемичните и постулати.

3. Преводът в когнитивна перспектива

Когнитивният подход се появява в езикознанието, а и в хуманитаристиката след доминиращия в продължение на десетилетия трансформационно-генеративен подход към езика и се явява негова опозиция. Когнитивният анализ в лингвистиката е методологическо и логическо продължение и допълнение

на стриктните изследователски методи, насочени към изучаването на езика, на текста, както и на връзките помежду им. Комуникацията на читателя с определен текст, особено с художествен, като цяло включва оценка, а оценката предполага и предполага възприемане на текста, разбиране на семантическите му аспекти, което е в основата на всеки прочит (Ван Дайк 1979). Така като обект на лингвистиката, а оттам и на науката за превода влиза и гледната точка на читателя/слушателя на текста. Той вече отчасти е въведен чрез прагматичните изследвания, а когнитивните продължават тази тенденция и засилват акцента върху разбирането, прочита, върху семантичните макроструктури, които се извеждат от всички компоненти на кохерентния текст.

Когнитивният анализ е приносен за съвременната транслатология особено поради обстоятелството, че неговият апарат позволява художественият превод да се анализира детайлно с оглед на неговото разбиране чрез паралела между създадения и разбрания текст. Основните принципи на когнитивната лингвистика (КЛ), наричана още пространствена граматика, са формулирани, описани и приложени от Р. Лангакър (Лангакър 1991). В днешно време направлението привлича все повече привърженици с използването на силния обяснителен мултидисциплинарен апарат, който включва синтактични, семантични, поетични термини на основата на присъщите познавателни човешки дадености. Редица съвременни транслатолози в изследванията си се възползват от КЛ, използвайки по-широкия ѝ спрямо филологията изследователски апарат. Когнитивното описание на езика се оказва безценно, защото се базира на фундаменталните способности на човешката памет да съхранява, да структурира знанията, да възприема новите, да ги обработва и трансформира и да ги притежава (Ван Дайк 1979: 150).

Теорията за езика на Р. Лангакър възниква в резултат на добилата широка популярност работа върху метафората в естествения език на Дж. Лейкъф и М. Джонсън. Моделът на описание на езика при Р. Лангакър обхваща трите основни и най-разпространени гледни точки в традиционната лингвистика:

1. Езикът е затворена система, податлива на алгоритмизация, достатъчно автономна, за да бъде изучавана без допълнително разширяване на гледните точки.
2. Граматиката (синтаксисът) е независим елемент на езиковата структура, независим от лексикона и семантиката.
3. Значението на езиковите елементи не се описва в категориите истина-неистина, т.е. в категориите на формалната логика и условията за истинност (Лангакър 1991).

С изследванията, наблюденията и разработките си когнитивната лингвистика опровергава и трите твърдения. Тя конструира естествен модел, опиращ се на познавателните способности на човека, сред които най-важни са следните:

- способността да се *сравняват* елементите, при което се открояват важните, общите черти за множеството елементи, а в същото време и специфичните белези за всеки от елементите, например *маса, стол, банка* като *мебели*;

- способността да се *категоризират* елементите, назоваващи фрагменти от действителността, което означава да се проведе абстракция на ситуацията на различните и нива, т.е. във веригата *дъб-бук-дърво* да се отграничат видовете от родовите понятия;

- способността да се *концептуализира*, т.е. да се назовава по различни начини една и съща онтологична ситуация, при което говорещият да прави избор на един от вариантите, а слушащият адекватно да анализира избора му. Такива са например съответствията на ситуацията 'книгата е разположена на масата' в б. *Книгата лежи на масата* с варианти:

Книгата е сложена на масата.

Книгата е на масата.

Сложих книгата на масата.

С точно такъв тип вариантност се срещат преводачите и анализаторите на техните преводи, както ще видим от примерите по-нататък.

Значението, подчертава Лангакър, е концептуализация в най-широкия смисъл на думата (Лангакър 1991: 149). При това особено важна за КЛ се оказва възможността на говорещия при описанието да избира т.нар. сцена, ситуацията. Този подход се оказва плодотворен за транслатолозите. Както казват самите когнитивисти, когнитивната лингвистика е граматика за лингвистите с въображение. За транслатологията когнитивната лингвистика се оказва подходяща и удобна като база с експлицирането на технологията на преводаческите избори, които преводачът имплицитно извършва в процеса на превода - например когато за предаване на оригиналния текст на своя език той подбира един от четирите посочени по-горе речеви варианта на ситуацията 'книгата е разположена на масата'.

Така формулираните способности на всеки индивид се основават върху способността за сравнение като основен познавателен и езиков процес, формулиран отчетливо в КЛ, който от своя страна се основава на т.нар. *сканиране*, обхващащо също така универсални човешки способности в ползването на езика като:

- схематизация и абстрахиране на лингвистични схеми - например горепосаните;

- разпознаване на отделните компоненти в езиковия израз, т.е. способност за членуемост на езиковия израз;

- определяне на съпаденията в значенията при отделните понятийни структури, т.нар. процес на метафоризация - например, когато наричаме с б. *кораб* и водното превозно средство, и летателното превозно средство, и централната част на църковния храм, знанието към коя от понятийните ситуации да го отнесем, дори и една от употребите да е от метафоричен характер, е когнитивно-езиково знание.

Тези параметри на КЛ в значителна степен могат да се проектират върху преводния процес, доколкото всеки елемент от оригиналния текст се съотнася със способността на преводача да отгатва кодирания смисъл в художествения текст на даден писател. Те имат пряко отношение към различна лингвистична проблематика:

- към проблематиката на междуезиковата славянска полисемия: срв. лексемите б. *стол-кресло*; п. *stół-krzesło*, както и словообразователните основи и форманти в примери като б. *урода*, *уродлив*, р. *юрод*, *юродивый*, ч. *úroda*, п. *uroda*, *urodiwy*;

- към проблематиката на концептуализацията на света - например в областта на цветовата гама в славянските езици: в полския език има две названия за б. *син* (цвят) - срв. п. *niebieski*, *granatowy*, и в руския език има две лексеми, които назововат б. *син* (цвят) - срв. р. *голубой*, *синий*, но в полския и руския език дори при наличието на две лексеми (опростено казано, за светлосин и тъмносин цвят) няма пряко съответствие; при описанието на времевите периоди на деня - б. *сутрин*, *предиобед*, *обед*, *следобед*, *вечер*, в славянските езици съществуват концептуални разминавания между „лингвистичното“ време, „гастрономичното“ време и астрономическото време, важни при всяка интерпретация на художествен и нехудожествен текст; в тези случаи е налице лингвистичен континуитет, познат ни добре от теорията за лингвистичната относителност на Сепир-Уорф;

- към проблематиката на реалните и техния превод - преводът на реалните е сред централните (лексикални) проблеми на преводазнанието; единствено при реалните преводачът може да се откаже да превежда еднословно, но не може да се откаже да обясни многословно, когато еднословният превод е невъзможен; кодираният човешки опит може винаги да се прекодира - по-добре да се кодира по някакъв начин, отколкото да не се кодира изобщо.

Граматиката и лексиконът представляват общ континуум, постулират представителите на когнитивната лингвистика. В същото време фонетиката, морфологията, синтаксисът са практически изследователски инструменти. Както лексиката, така и граматиката структурират и символизират концептуалното съдържание (Лангакър 1991: 12). Тъй като езиците се различават в граматиката си, в нея също така следва да се търсят корените на структурирането на образността в езика. Това важи в още по-голяма степен за славянските езици, където предимно в граматичната структура се фиксират различията

между езиците (особено когато българският е единият сред наблюдаваните езици). Тези различия сами по себе си не дават промяна в картината на описанието, а само на отделни нейни детайли и имат повърхнинен характер (за това пледират и последователите на ТГГ), те обаче описват сцените, ситуациите по специфичен начин, срв. в българските примери:

Иван изпрати на Петър писмото (неутр.).

Иван изпрати писмото на Петър (с акцент върху на Петър).

Съществуват и допълнителни словоредни варианти, разликите между които са уловими интуитивно от всеки носител на езика:

Иван на Петър изпрати писмото (с акцент върху именно на Петър, не на някой друг).

Иван писмото изпрати па Петър (с акцент върху писмото, а не върху книгата) и т.н.

В полския (като падежен) език словоредните и предложните разлики също водят до стилистични нюанси и представят различна картина на описанието:

p. Jan wysła list do Piotra.

p. Jan wysła Piotrowi list¹.

В категориите на когнитивната лингвистика (където липсват абстрактни дълбинни структури) изреченията не са взаимно производни, те са паралелни, като представляват различно *профилиране* на събитието, на картината, на образа посредством граматиката и лексиката. Това става чрез антропологичното „закотвяне“ на събитието, което се извършва от говорещия съобразно собствената му категоризация на извънезиковата действителност. Изречението, описващо дадена ситуация, може да се оприличи на люспеста луковица, всеки слой от която по различен начин фиксира събитието - във времето, модалността, речевия акт, и всички те са обусловени от представата за близост или отдалеченост на случващото се спрямо говорещия (Вилим 2001: 139 и сл.).

Грамматиката и лексиконът на *символичната единица*, минималния изследователски елемент, представляват континуум, който може да бъде илюстриран като двуполусен модел, в единия край на който е семантичното съ-

¹ Само като напомняне: в категориите например на ТГГ това са две синонимни структури, произхождащи от една дълбинна структура; на повърхността - след стилистични операции (б. словоредна, п. падежна или предложно-падежна), те са превърнати в две различни изречения. В полския пример предлогът p. do се въвежда чрез задължителна или факултативна трансформация на дълбинната структура в повърхнинна структура.

държание на израза, а на другия - фонетичната реализация на символичната единица на езика. Единицата е понятие, свързано с употребата в речта, а не абстрактна същност. Става дума не за еднократни употреби, а за онези конвенционализирани узусни варианти, които говорещият ползва като готов материал, без да се налага всеки път да ги конструира отново. Единиците съдържат концептуална основа (когнитивна база), в която е акцентирана определена информация от цялото значение със средствата на дадения език.

Знаем, че лексемите, изреченията, словосъчетанията носят информация, знаем, че и морфемите носят езикова информация, както и че словообразуването (без да е част от граматиката на езика) е също част от нашата картина на света.

В словообразователен план също можем да проследим конвенционализираните структури. Така например в б. компютърджия, ср. компјутераш, п. *komputerowiec*, р. компютерщик всеки от суфиксите фиксира едно и също значение според инвентара на дадения език: 'специалист по...' (което е когнитивната сфера) за когнитивната база 'компютър'; новите деривати със суфикса *-хोलик* като б. и р. сексохोलик, работохोलик, интернетохोलик, телехोलик се базират на различни когнитивни сфери - секс, работа, интернет, телевизия, но са модифицирани в названия на лица, които не могат да се откъснат от това занятие. Така цялостната, семантичната структура се разглежда като конвенционализирана концептуална структура, съставена от познати езикови елементи.

В лексемите, образувани с помощта на квазиморфемата *евро-*, във всички славянски езици са налице съответствия на б. *евробюрократ*, *евроскептик*, европеизация, еврореферендум, за разбирането на които е необходимо да се използва цялостното ни знание за света, за ситуацията в момента, включително и за тяхната оценка. Само по този начин можем да експлицираме значението на компонента *евро-* спрямо всяка от когнитивните бази на лексемите (Вашакова 2003). Във всички тези случаи граматичните морфemi (в случая *евро-*, *-хोलик*) като категории, конструкции придобиват стойност на символични единици и друго нищо не е необходимо за описанието и за разбирането на цялостната структура (Лангакър 1991: 16).

Когнитивната перспектива на преводните проблеми не прави открития, а предлага по-скоро нова теоретична рамка за системно и кохерентно описание на добре известни и приложими интуитивни решения. Освен че се явява отчасти като реакция срещу трансформационно-генеративната граматика (ТГГ), когнитивната лингвистика представлява и опит да се решат нерешените от нея проблеми. ТГГ се съсредоточава например върху изолираните, конструирани изречения, които са откъснати от контекста, често композирани, невзети от естествената реч, такива, каквито са в художествените текстове. ТГГ се оказва в състояние да анализира онези изречения, които образуват базови, основни структури от езика, т.е. прототипичните изречения, но по изчисле-

ния на езиковедите те съставляват в езиковата практика около 5% от общия брой на наблюдаваните изречения (Табаковска 2001: 37). Контрааргументите в защита на ТГГ са в нейната висока степен на абстрактност, постигната при описанието на тези 5% от структурите, но те имат предимно англоезичен характер, поради което при останалите езици тази теория работи по-трудно и с много други допълнителни уточнения.

КЛ се отгласква и от структурализма с анализа на отделните елементи в езика, носещи значение и представляващи йерархична организация (от фонемите до фрази и т.н. до текст). Но докато структурализмът ползва като инструментариум за експликация на значението парафразите, КЛ се интересува и прави анализ на концептите, които са в основата на значението и съдържат човешката способност да се концентрира знанието, както и способностите да се изобразява ситуацията, за която дадено изказване се отнася. За разлика от структуралистите, които фиксират езиковата релация между елементите на изказването, когнитивистите проникват по-дълбоко, защото разбират езика и всеки негов компонент като елементи от психологичната организация на човешкото познание. Така в изразите, в дериватите се кодира както случайното знание, така и общокултурното, общостничното.

Когнитивизмът се стреми да проучи менталните процеси така, както те са отразени в езика, но се опира на енциклопедичните, на общите знания за човека, за неговите културни и аксиологични ценности. Общото в многобройните когнитивни изследвания е връзката между езика и културата и концепцията за езика като механизъм за опознаване на света чрез образи, картини.

В когнитивната лингвистика емпиричният подход е методологично правило: изследват се всички езикови факти, а не само артефактите; изследват се всички форми на лингвистичност, защото всички те отразяват човешката мисъл, знание и познание. Това означава отказване от автономността на отделните равнища на езика и разглеждането им като цяло, с взаимовръзките помежду им. Тук е мястото на науката за превода като наука за процесите и явленията, които не се ограничават само с едно езиково равнище при анализа. В тази връзка следва да се открие приносът на съвременната полска преводаческа школа в лицето на Е. Табаковска, автор на различни типове преводни текстове, изследовател на разнообразни преводи, преподавател по превод (Табаковска 2001, Табаковска 2003).

Вижда се, че човешкият ментален опит е организиран в картини схеми, както и в по-богати ментални схеми. Картинното, метафоричното мислене не е гениален продукт, а е особеност на ежедневиия ни живот. Такъв подход в същото време означава отказ от функциониращото до този момент силно влияние върху развоя на езика на естествената философска логика, основаваща се на функционалната семантика, на референциалната семантика с условията ѝ за истинност, при което предишният обективен подход се заменя със субек-

тивен подход към текста и значението му. Този ментален експеримент включва в себе си широк спектър от обстоятелства, формиращи значението: от емотивните и кинетичните възприятия до социалния и физическия контекст на текста, защото всеки един от тези избори на адресанта е резултатна от ресурси, с които той разполага като говорител на езика. Опитът за въвеждане на субективността (човешкия фактор) в лингвистиката не е нов: направен е още при структурализма и се доразвива впоследствие в различните прагматични подходи за изследване на диалогичността. А всеки превод по необходимост е не само интертекстуален, но и интересубективен (Токаж 1998).

Привържениците на когнитивната теория държат на значението като концептуализация, схващана в нейния широк смисъл - лингвистична, паралингвистична, жестова, емотивна. Това не е бягство от лингвистична конвенция, а проява на градуалния характер на тази конвенция. Такова е например назоваването на цветовете в славянските езици: р. *синий* и *голубой*, п. *niebieski* и *granatowy*¹, които не съответстват на б. *свепъюсин* и *тъмносин*, нито си съответстват помежду си. Експериментът, проведен от психолозите Б. Берлин и П. Кей и проучващ понятиеното разчленяване на цветовата гама в различните световни езици (изследвани са 908 езика), разкрива интересни закономерности. Названията на цветовете се появяват в определена последователност. Например, ако в един език има названия само за два цвята, то това са непременно лексемите *бял* и *черен*; ако има названия само за три цвята, то към първите две лексеми са прибавя и лексемата, назоваваща *червения* цвят; ако различаваните от дадена езикова общност цветовете са четири, към споменатите три се прибавя и лексемата за *зеления* и *жълтия* цвят. По-нататък, при все по-детайлните цветови гами, названията се появяват в последователността: *син*, *кафяв*, *пурпурен*, *розов*, *оранжев*, *сив*, и тази закономерност се оказва общовалидна, универсална за изследваното множество езици. Закономерното назоваване на елементите от естествената цветова гама намира потвърждение в езика, като най-напред се назовават най-ярките и контрастни точки в континуума, най-насыщените, а после отново според степента на доминация и потребност се добавят и следващите им характеристики (Соломоник 1995: 170). Това е доказателство и същевременно илюстрация за универсалността на човешкото възприятие (в случая - на цветовата гама).

Относителният характер на всяка конвенционализация следва непосредствено от енциклопедичния характер на човешкото знание: човешкото знание е непрекъснато отворено, безкрайно и феноменологично по своята същност и обхваща едновременно *битието* и *случването* на нещата². От това импликациите за лингвистиката са очевидни: сменя се острото разграничение между денотация и конотация, размива се противопоставянето между граматична и

¹ КЛ декларира Аристотеловото разбиране за отношението форма-съдържание като своя базисна философия (Лангакър 1991).

комуникативна компетентност, между прагматика и семантика, между лингвистично и нелингвистично знание.

Така поетичната стойност на текста (т.е. художествената, което е важно за изследователите, сред които са транслатолозите) се възприема като функция на авторския избор на единици с различна степен на конвенционализация, за да се изрази конкретно семантично съдържание. Взаимодействието между лингвистичната конвенция при структурирането и символизирането на семантичното съдържание по дефиниция конституира субективната материя на когнитивната лингвистика (Табаковска 1993: 25). Тя се определя с англ. *imagery* (б. картинност, п. *obrazowanie*) - едно от централните понятия на когнитивистите: способността ни да структурираме или конструираме съдържанието на областта на концептуализация (англ. *domain*) по алтернативен начин (Лангакър 1991: 5), т.е. психологичният процес, който се занимава с формирането на невербални презентации на предмети и събития в човешкото съзнание - една от най-дискутираните теми в науката. Това е и пресечната точка на езика в лингвистиката и на езика в поетиката. Според Р. Лангакър най-важните елементи на картинността, които изразяват способността на човешкия мозък да конструира, да възприема дадено събитие, наричано още сцена, са:

- *Базата на комплексната матрица за дадена лексема*, която обхваща понятийния фон за съществуването на лексема с дадено значение, нейния профил - например, за да се характеризира *хипотенузата*, е необходима понятийната база на правоъгълния триъгълник; за да се дефинира лексемата б. *свако*, е нужна базата на роднинските връзки; за да се определи същността на б. *шезлонг*, трябва да се познава понятието мебел и т.н.

- *Равнището на детайлност (или схематичност)*, с което характеризираме даден обект или конструираме неговата ситуация, т.е. начинът на определянето на мястото му в таксономичната верига - например във веригата *животно—бозайник-чифтокопитно-крава-тече* трябва да се познават т. нар. когнитивни пътечки, съществуващи във и чрез нашето познание. Вижда се, че всеки дериват съдържа информация за категоризацията си поради структурносемантичната си схема. Анализируемостта на всяка лексема, на всеки израз е свързана с абстрахирането на тяхна когнитивна важна характеристика, съдържаща елемент от действителността. Така например б. *мегаекран*, *сексзвезда*, *екосистема*, *телешоу*, *токишоу* са разложими на смисли и са разпознаваеми във всички славянски езици¹, въпреки че съдържат само чуждоезикови елементи. Не са разложими на смисли обаче чуждоезиковите лексеми като б. *брифинг*, *хепънинг*, *лизинг*, *франчайзинг*. При превода и на едните, и на другите ще говорим по-скоро за транслитерация.

¹ Като контрапример привеждам неологизмите например *глезенка*, *сисадминка*, които, макар и със структурно паралелно словообразуване (суф. *-ка*), не се отнасят към еднакви понятийни матрици.

• *Обхватът на предикацията.* Примерът на Лангакър е с лексемите *остров*, *полуостров*, *бряг*, за описанието на които е достатъчен определен обем на фигурата, която да опише адекватно същността му. Така за описанието на лексемата б. *бряг* е достатъчно съпоставянето на суша и вода и представянето на тяхната граница - вж. на схемата картината, отграничена в (а); за описанието на лексемата *полуостров* е достатъчно да се представи такава част от сушата, която има допир с по-голяма суша - на схемата това е картината (б), като картината за брега (а) не е достатъчна; а за описанието на *острова* е необходимо да се представи сушата, като заобиколена с вода, а не само като допираща водата (*бряг*) или граничеща от няколко страни с нея (*полуостров*), т.е. необходимите граници на картината са такива, каквито са посочени в обхвата (в). Само на фона на водата можем да характеризираме *острова* като такъв, а не самостоятелно и само на фона на по-голяма земна повърхност във водата можем да специфицираме *полуострова* като такъв (Лангакър 1991: 8).

Този пример е илюстрация на важността на конструкта *обхват*. Нещо повече, обхватът на едно понятие представлява наслагване на обхвати, т.е. примерът илюстрира йерархичността на понятията, тяхното включване, когато общото понятие е налице. Трябва да се направи и уточнението, че обхватът следва да съдържа не само конкретизиращи, а релевантни за предикацията елементи. Ето един пример с три напълно истинни и референтни изказвания:

Пръстът има 3 фаланги и един нокът.

Ръката има 15 фаланги и 5 нокътя.

Тялото има 60 фаланги и 20 нокътя.

Последното от тях направо може да се смята за неадекватно описание, макар че не е невярно. Ноктите се отнасят до пръстите, а не непосредствено до ръцете, не и непосредствено до тялото. Това впрочем и обяснява защо съчетанията * *нокътят на десния крак*, **нокътят на лявата ръка*, а още повече * *нокътят ни-тялото* са сред девиантните, странните за интуицията ни словосъчетания.

Изключително важно за КЛ е възприемането на всяка картина в езика като динамична сцена в категориите *фигура/жалон*, като при организирането на тези категории в езика се проявява езиковата асиметрия между лексемите на различните езици. Разграничават се елементи от първи план (англ. *trajector* - фигура) и от втори план (англ. *landmark* - жалон, крайгълен камък), на което съответства *профилирането*, проявяващо се в семантичен план при лексемните двойки *свина-свинско*, *крава-телеешко*. Значението на първия компонент е семантично неразложимо, представлява символната единица и така двойката изразява йерархията на семантичните компоненти, при която вторият произлиза от първия и го съдържа по своеобразен начин, или с други думи - инкорпорира в себе си първата символна единица. По този начин когнитивната лингвистика илюстрира йерархията на семантичните елементи в значението - вижда се значимостта на експлицитно съдържащите се елементи в названието и на имплицитно (по-незначително) съдържащите се в него (Лангакър 1991: 90).

Така Р. Лангакър разграничава база за значението на думата и профилиране на значението. Като база той определя семантичната стойност на предикацията, но не самата стойност - *хипотенузата* не е *правоъгълният триъгълник*, а *свакото* не е *роднинството* изобщо. Значението на всяка от лексемите се определя чрез дистинктивните признаци на профила. В рамките на профилирането с цел по-нататъшното му прецизиране Р. Лангакър различава структури с профили на пространствата (*нещата*) и структури с профили на *релациите* помежду им, като първите структури отговарят на категорията на имената, а вторият тип структури представят глаголите като съответстващ процес, като съвкупност от статични релации, отнесени във времето. Така профилирането също представлява представяне на действителността. В тази конфигурация той не разглежда лексемите, назоваващи дадено събитие синонимно - например с б. *компютризация* и б. *компютризирам*, тъй като името представя събитието атемпорално, докато глаголят - процесуално, срв.:

Компютризацията е характерна за съвременните офиси.

Компютризирахме нашия офис.

• *Перспективата на възприетата гледна точка* - обективният или субективният начин за конструиране на символичната единица като отражение на възгледите, културните натрупвания и общите знания на създателя на символичната единица. Това измерение на картинността може да бъде илюстрирано със случаите на казионизмите, на незуализмите - б. безсамолетник, неадекват/шк (цитати от ежедневната преса), образувани по продуктивния модел на б. *безпризорник, безсрамник, некадърник, немирник* и пр.

Перспективата на възприетата гледна точка се вижда и в изказвания (предмет на преводачески колебания и избор, изключително често преводно явление), представящи различно описание на сцената:

Хълмовете се спускаха към бреговете на реката.

Хълмовете се издигаха над бреговете на реката.

Перспективата на гледната точка можем да открием и в скрития лексикален деиксис, особено типичен за българския език - срв. разликата между: *Ще ходиш ли на кино днес?* и *Ще дойдеш ли на кино днес?*, където във второто изказване говорещият се е включил в множеството на кинаджините, а в първото изказване той е само страничен наблюдател. Перспективата е спазена последователно и в отговорите на въпросите: *Да, ще отида* и *Да, ще дойда*.

Различните контексти на употреба - например б. *глава, пръст, ръка, рамо* са части на тялото, но в контекста на изразите като *глава на семейство, на малкия ми пръст не можеш да стъпиш, вървя ръка за ръка, рамо до рамо* те представят метафорична, идиоматична употреба и в голяма част от случаите приписват предикат не за сферата на човешкото тяло, а - метафорично - за социалните взаимоотношения. Метафорите в когнитивната лингвистика са сред силните ѝ теоретико-практически аспекти.

Очакванията и предположенията на говорещите. Така КЛ е релация между динамика и статика, която може да бъде илюстрирана с модела на билиардната топка. Тя раздвижва групирани статични топци и те се пръскат, като движението им спира отново в момента, в който се изчерпи и енергията, зададена от удара с билиардния прът. Неразличаването на отделните фази на това движение в действителност представлява и неразличаване на промените в езика и обратно.

КЛ е и граматика на прототипите. При всяка перцепция се извършва избиращелен процес: виждаме това, което искаме да видим - според своите психични нагласи, знания, а и според своите физически възможности. В езиков план това дава отражение върху семантичната структура на езиковите изрази, а при работа с два езика (оригинал и превод) върху различната семантична структура на различните езици. В същото време наблюденията, които извършваме, са синкретични или последователни. Едновременно наблюдаваме цвета, формата, размера на ябълката и последователно проследя-

дяваме нейното изяждане. В процеса на това наблюдение има основни елементи, които са познавателно важни. Това са т.нар. прототипни елементи, централните за нашето наблюдение, най-добрите представители за своята категория, онези, които се намират в центъра на категорията. Елементите, които са по-далече от центъра, се отнасят към периферията и губят част от типичните черти за категорията, а отдалечавайки се от типичната си категория, те се приближават към друга сродна категория. Чрез прототипите светът се категоризира, като не е необходимо те да са истинни или верни, да отговарят на обективната действителност - те са субективни по изконната си същност. За транслатологията прототипите са ценни с възможността за избираност на езиковите единици, когато езиковият материал на даден език налага своите ограничения върху избора на езиков елемент за изоаване на еквивалентни същности¹. Затова в когнитивната лингвистика се приема, че категоризацията чрез прототипи е категоризация на ежедневно виждане на света, а не на обективния му образ. Тя борави не чрез класическите научни онтологични, статични категории на описанието, а с динамичните епистемологични категории (човешкото възприятие, респ. познание). Категоризацията се извършва от онтология към епистемология.

Прототипите също са йерархични в субективното познание, те разграничават подчинени и надредни нива (например б. *куче-дакел* - вертикална релация, и б. *дакел-кокер* - хоризонтална релация). Именно затова символичните единици могат едновременно да имат както научна, така и ненаучна, общоприета, ежедневна дефиниция. Например понятия като б. *ДНК*, *хипотенуза*, *лексема*, *катоптрика* могат да имат само научна дефиниция, докато други като б. *вакуум*, *дом*, *интегрален*, *кошче*, *маймуна* могат да имат и ненаучна дефиниция.

Взаимоотношенията между категоризациите са почерпани още от идеите на Дж. Лейкъф за метафората (Лейкъф и Джонсън 1980, по 1998). С описването на значенията той формулира радиалния модел на категоризацията, състоящ се именно от център и периферия, като в центъра се намира общото, типичното, близостта между понятията². Лангакър го допълва, като предлага мрежов модел на значението, категоризирано според ежедневието ни виждания. Пример за такова мрежово описано значение е понятието *КЛЮЧ*. То

¹ Типичен пример за субективно формиране на прототипи е индийската притча за слона: трима слепци го описват или като дълго животно (хобота), или като дебело дърво (крака), или като плоско животно (ухото). Нищо не отговаря на истината, но отговаря на техните възприятия, на тяхната тактилна перцепция.

² Сама по себе си тази концепция не е нова в хуманитаристиката. В „Логико-философски трактат“ Л. Витгенщайн (Витгенщайн 1988: 175), говори за играта, която трудно можем да дефинираме, но която еднозначно можем да определим като игра. Така например и бриджът, и канастата, както и пинг-понгът и „Нерен Петър“ са игри, макар да са много различни в същността си.

съдържа в себе си понятия като б. *френски ключ, гаечен ключ, ключ за часовника*, в него дори е намерил място *електрическият ключ*. Това са конкретните значения, получени по метонимия. А изрази като б. *нотен ключ, ключ за играта, ключ-шифър, ключ за сърцето* са абстрактни значения, получени чрез метафоризация. Мрежите от значения се оформят в диахрония: когато наблюдаваме прехода от полисемия към омонимия. Така б. *ключът за лампата* е представител на две мрежи без поясняване на детайлите им: за коя именно лампа е предназначен - настолна, висяща, лампион, т.е. ключът може да бъде висящ, сензорен, механичен, но все ще е *ключ*. *Ключ* е и електронната карта, която отваря хотелската стая. Така в центъра се озовава общото, прототипичното за всички споменати ключове, а в периферията - различното: формата, функцията, техническото приложение на всеки от тях.

С този пример се илюстрира основната теза на когнитивната лингвистика: градежът на езиковите единици не се извършва като конструиране на къщичка от кубчета, при което всеки семантичен елемент се вгражда в значението на смисловата единица, а представлява материализиране на отделни значения, изтъкване на определени значения (в лексемата *ключ* са изтъкнати значенията завъртане, затваряне, превключване, разбиране, достъп, а на заден план са отместени останалите значения - форма, наличие на друг компонент, в който да бъде завъртян ключът, и т.н.). В същото време, ако срещнем в текста израза *ключ за дъската*, на базата на предишния ни езиков опит можем да се опитаме да си представим нещо подобно в някаква възникнала комуникативна ситуация. И така, докато се роди нова дума или пък докато попаднем в комуникативна ситуация, където ще се наложи да употребим именно лексемата *ключ*, чисто значение ще бъде ново в групата от омоними. Идеята е, че всяко изказване възниква от името на говорещия за даден друг говорещ в дадена конкретна ситуация. Нека сравним на равнище израз следните примери:

Не може човек да не се съгласи с теб.

Не мога да не се съглася с теб.

Все пак съм съгласен с теб.

Ще видим, че докато първият израз е безличен и по някакъв начин - безразличен, вторият е закотвен (англ. *grounding*) в контекста, защото говорещият е в ситуацията като субект и не я наблюдава индиферентно. За преводача е важно, че често в превода лексемата не се превежда с лексема от същата граматична категория. Транспозицията в превода е обичайна контекстуална практика и когнитивната лингвистика обяснява теоретично тази практика с профилирането на значението въз основа на базата на значението.

Видимо е, че когнитивната лингвистика очертава границата между идентичността и разликата (Табаковска 2000: 11), а в поетичната реч тази граница

преминава в стилистика - с възможността да се произведе избор. Идентичността и разликата всъщност са ключови понятия за КЛ1, в която идентичността се съдържа в универсалната природа на човешкото познание, а разликата характеризира безкрайния набор от резултатите от познавателния процес. Когнитивният подход пряко изисква прекодираща интерпретация - да напомним превода в широкото разбиране на Р. Якобсон (Якобсон [1959] 1985). В основата на граматиката на Р. Лангакър (Лангакър 1991) лежи основополагащата идея за стала - възможностите за избор сред възможните средства за експресия.

Сред основния принос на когнитивната лингвистика за преводознанието е поставянето на езиковите метафори в центъра на вниманието на изследователите, а не встрани от анализа на езиковите структури. Това е предвидимо, защото след работата на Дж. Лейкф КЛ има на какво да стъпи, за да опише и обясни този изключително фреквентен феномен в речта ни. Разширяването на основното значение в метафорично значение е пряко следствие от теорията на прототипите¹. Поради това метафората предполага значително по-обширно транслатологично описание - тя съдържа проблематиката на познанието в двата езика - оригиналния и преводния, а освен това и множество екстралингвистични знания, които ѝ позволяват да функционира. Така метафората като изследователски обект също получава по-високо призвание. Т. Добжинска (Добжинска 1991) илюстрира с преводни примери тази специфика, с което отваря множество въпроси както пред филологията, така и пред превода - теоретичния и практическия.

Когнитивизмът предполага креативност не само при сътворяването на езика, но и в областта на лингвистиката, защото в езика са еднакво нормални както стандартните форми, образувани от определени компоненти, така и оказиналните форми, образувани от същите компоненти, а лингвистиката е тази, която следва да се произнесе и за едните, и за другите, еднакво живи форми. Това са все неконсумирани позиции на когнитивния подход, които заслужават по-задълбочен изследователски интерес. Когнитивизмът предполага и предпоставя различна образност в два езика, където едни и същи (привидни) фрази могат да извикат различни познавателни образи поради различ-

¹ Метафоричните разширения на значението често се разполагат в периферията на основните значения, като само се асоциират с централното, протипното значение, намиращо се в основата на човешкия опит. Едно от най-обичайните разширения е ситуативният пренос на физическото пространство в персоналното или социалното пространство в изрази като:

Гласът му *спадна* след купона.

Рейтингът му *спадна*. (Подобен е случаят с неутралното значение на глагола *спадна*: Нивото на водата в язовирите застрашително *спадна*.)

Подобен пренос на неутралното значение на глагола *изяждам* виждаме в примерите с пренос в сферата на физиологията или икономиката:

Инфлацията *изяде* спестяванията.

Костта се *самонязде*.

ните връзки между език и понятийна структура в двата езика. Преводачът субективно решава проблема за еднаквата въображаема образност, която следва да постигне чрез превода си, той може да остави централните, прототипните фрагменти и да запази характера на периферните - непрототипните, в името на сътворяването на различен текст с различна ментална структура.

В теоретичен план когнитивната лингвистика предлага по-адекватна дефиниция на преводната еквивалентност, без да е необходимо да се налага оценката на превода. Опряна на тематичната образност, еквивалентността при когнитивен подход към художествения превод се постига с различни преводачески техники (Табаковска 2001: 162). С приноса си към теорията на постичния превод, с въвеждането на конструктивен механизъм за описание, сравняване и функциониране на две езикови системи при организирането на семантичното съдържание в тях КЛ доказва тезата, че теорията на превода не е автономна дисциплина (Табаковска 2001: 34).

За анализа на художествения превод, в частност - на постичния текст, апаратът на КЛ е особено подходящ, благодатен и стратегически перспективен. Затова в частта, в която се анализират преводите на постичен текст, този подход се прилага като добавка към структурно-семантичния и текстологичния.

4. Прагматика на превода. Преводът в импликатурите на Грайс

Преводът може се разглежда като интерактивна дейност, като един непрекъснат диалог, при това между различни обекти и субекти: между преводача и оригиналния текст, между превода и читателя, между двата текста - оригиналния и преводния, и т.н. В диалога участват и ние като читатели/слушатели. Диалоговият ни режим на практика е включен от момента на събуждането ни: от преведения текст върху пастата за зъби, през преведения текст върху кутията с кафе или чай, до преведената инструкция върху сухата супа - всички те днес са многоезични и много често определяни от изследователите като текстове, лишени от оригинал, или като текстове с анонимен оригинал. Битовите преводи са незначителна част от преводите изобщо, но в библиотека-та или четем преводни текстове, или пък си превеждаме в свои категории и собствена реч чуждоезиковото слово. В много от ежедневните ни дейности имаме работа с преводни знаци или с преведени знаци.

Това именно позволява преводът да се анализира като диалог, като комуникация, за която важат неписаните диалогични, но описани от лингвистите интерактивни закони. Диалогизмът е характеристика на всеки вече преведен или още непреведен текст. При преведения текст диалогизмът е резултативен, той се проявява в конкретния преведен текст; при непреведения, оригинал-

ния текст диалогизмът е по-осезаем, защото това е диалог между писателя и читателя, между читателите, между писателите - в случаите на интертекстуалност. Според анализаторите на дискурса, на текста (независимо дали е писмен или устен) диалогизмът е в живата релация адресант-адресат чрез посредничеството на комуникативното съобщение, представено чрез определен код. Така се разпознават компонентите на всяка комуникативна ситуация (по Р. Якобсон [1960] 1989). Тя обаче при превода силно се усложнява от априорното наличие на два кода на съобщението в диалога. Защото в тази схема преводачът съчетава няколко комуникативни роли: на адресата (читателя) - той е първият читател на оригиналния текст и като такъв негово е правото на най-задълбоченото четене; на адресанта и в известен план на съавтора на преведения текст. Комуникативната диалогова схема в усложнен вид, представена от И. Леви, заслужил си славата на най-популярния теоретик на превода в славянския свят, има верижно изображение. Преводната процесуална последователност от езикови случки се отличава с изоморфност, с хомологичност на диалогичните/преводните събития: 1) между оригиналния текст и неговия пръв читател (в лицето на преводача) и 2) между преводния текст (получен с посредничеството на преводача) и неговите множество читатели. Това е междуезиковият превод на Р. Якобсон (Якобсон [1959] 1985), иначе казано - интралингвният превод, преводът, когато той е резултат от преводната дейност (срв. Леви [1957] 1998): автор/действителност-подбор-изрязване/оригинален – преводач/четене-преизрязване/текст – читател /четене-конкретизация-преводен

Прагматиката по различни пътища и начини внася своя дял в транслатологията. Разбирана като отношение между текста и неговите потребители (създатели-читатели/слушатели) в комуникативния акт (според класическата схема на семиозиса на Ч. Морис и Ч. Пърс) за разлика от синтаксиса (като отношение между езиковите елементи) и семантиката (като релация между езиковата форма и нейните референти в действителността), прагматиката (като релация между езиковия знак и неговия потребител) засяга проблемите на речевите актове, на пресупозициите в тях и като обобщение - на имплицатурите на Дж. Грайс, един от представителите на кеймбриджката школа. Тези имплицатури заслужават особено внимание, защото така детайлно разглеждат интерперсоналната комуникация и в същото време я обобщават, че водят до редица импликации за транслатологията. Приложени към преводните феномени, те дават по-широк поглед върху разностранната преводна проблематика.

Както се вижда от комуникативната схема, преводът, подобно на диалога, представлява особен род съвместна дейност между участниците в него (реални или виртуални), а всеки от тях в някаква степен приема обща за тях цел или поне посока на диалога. Тази цел понякога е отчетливо определена, но много често остава твърде размита до края на диалога (Грайс 1985: 222, Ленерт 1988). В нормалния разговор диалог винаги съществува цел, дори когато тя е второстепенна както например между случайните купувачи на опашката или между случайните спътници във влака. На различни етапи от диалога различни реплики могат да се признават от участниците за неуместни, т.е. за неподвластни на целта на диалога и на неговата посока. Затова се предполага, че макар и да не съществува изчистен откъм неуместни реплики диалог (освен този в театъра), всеки от участниците в него прави своя принос за постъпателното му развитие. Този принос се формулира във вида на *кооперативния* принцип, в рамките на който се разграничават и отделните постулата максими, формулирани от Грайс. Тяхното название според автора наследява четирите философски категории на Кант (КОКН). Всеки постулат се изразява чрез свои подкатегории, подформулировки, за да обхване максимален брой случаи и за да отрази максимално ясно диалогичната ситуация, и може да има своите непосредствени проекции върху преводния процес.

- Първият постулат се отнася за количеството информация и е специфициран във формулировките:

- твоето изказване не следва да съдържа по-малко информация от необходимата;

- твоето изказване не следва да съдържа повече информация от необходимата.

С други думи това означава: не казвай нито повече, нито по-малко от необходимото за разговора. Изреченото по-малко, със спестяване на част от информацията, по своеобразен начин осакатява диалога, без да се произнася лъжа.

По същия начин изреченото в повече изглежда на пръв поглед без значение, тъй като не ограничава слушателя откъм достъп до необходимата информация. Множеството допълнителна информация обаче води до размиване на целта на диалога, на информацията в него, до объркване на слушателя, до въвеждане на потенциални допълнителни цели или теми и до подценяване на основната цел и изгубването ѝ.

Отнесен към превода, този постулат описва релацията на количеството преведен текст спрямо количеството оригинален текст: недопреведено-то количество текст осакатява превода за читателя, а с него и авторския текст, авторския стил, автора и цялата чужда литература. Изпусканията, които не са рядка преводаческа практика, засягат често най-трудните за преводача моменти и в по-ранни периоди от преводаческата практика са

прилагани по различни съображения. (В случая с романа „Майстора и Маргарита“ причината за изпусканията е уникална - съветската цензура, предоставила за превод непълнен оригинал на всички езици, които е контролирала). В по-отдалечените исторически периоди преводачът е правил преценка на възможността даден текстов фрагмент да се окаже нерелевантен за неговия читател и това му е давало моралното право да го пропусне. Също в далечното минало преводачът е селектирал преведения материал с оглед на редица литературни, социални, субективни обстоятелства. В зората на българската преводна практика тази тенденция е била напълно обичайна наред с побългаряването на чуждите текстове. Тя би била предмет за изследване на литературните транслатолози.

От друга страна, практиката да се превежда в повече (дори до 30% при устния превод) също води до промени в авторския замисъл по отношение на стила, композицията, развитието на фабулата и пр. Свърхпреводът (англ. *overtranslation*) също е само версия на оригинала (Нюмарк 1986:39), поради което възниква необходимостта от други ограничаващи постулати. Така, напомнимки постулатите на Т. Сейвъри (Сейвъри 1968¹), станали класически за всеки начинаещ теоретик на превода, можем да повторим: не превеждай нито повече, нито по-малко от съдържащото се в оригиналния текст, и това се отнася за всички етапи на превода.

• Вторият постулат на Грайс обхваща качеството (изказването ти трябва да бъде истинно):

- не казвай онова, което смяташ за лъжливо;
- не казвай онова, за което нямаш достатъчно основания.

С други думи това означава: не казвай онова, което смяташ за лъжа, и не говори онова, в което не си сигурен. Сравнено с изискванията на натрупалата опит транслатология, това би значело също и: не превеждай лъжливо и не превеждай онова, в което не си сигурен. В този постулат се вместила голяма част от изискванията, свързани с етиката на преводача.

¹ 1. Преводът трябва да предаде думите на оригинала.

2. Преводът трябва да предаде мислите на оригинала.

3. Преводът трябва да се чете като оригинал.

4. Преводът трябва да се чете като превод.

5. Преводът трябва да отразява стила на оригинала.

6. Преводът трябва да отразява стила на преводача.

7. Преводът трябва да се чете като съвременен на оригинала.

8. Преводът трябва да се чете като съвременен на преводача.

9. Преводът може да прибави или да премахне нещо от оригинала.

10. Преводът не трябва нищо да прибавя, нито да премахва.

11. Стиховете трябва да се превеждат в проза.

12. Стиховете трябва да се превеждат като стихове.

• Третият постулат на Грайс е постулатът на отношението (или на релеванността на темата, която би желал да доразвиваш в разговора), затова той се преформулира още и като: придържай се към темата, не я подменяй и не я избягвай. Грайс смята този постулат за един от сложните за описание, доколкото всеки разговор напълно закономерно предполага смяна на темите в него.

Отнесено към превода, това ще рече: запазвай тематично и комуникативно важните елементи, за да се запази йерархията на превежданото съдържание, т.е. между първостепенните и второстепенните елементи в текста. Този постулат се илюстрира напълно изчерпателно с примерите за необходимостта да се превеждат ключовите, интертекстуалните, многофункционалните фрази в художествения текст (вж. четвърта глава).

Дотук изречените постулата засягат самия текст, онова, което се казва в него, докато последният постулат засяга това по какъв начин, как то се изказва, как се предава съдържанието.

• Четвъртият постулат на Грайс е постулатът за начина. Това е най-неопределеният постулат, засягащ двузначните изказвания, нееднозначните елементи в текста, а следователно и играта на думи, така честа в поезията, в сатиричните жанрове, и свързан с количеството използвани думи, с насочеността на разговора. Той може да се преформулира и като: изразявай се ясно, или по-конкретно:

- избягвай неразбраните изрази;
- избягвай нееднозначността, двусмислеността;
- бъди кратък (без многословие);
- бъди организиран в изказването си.

Спрямо превода този постулат означава: преведи разбрано неразбраните изрази; преведи еднозначно фрагментите от текста, които се нуждаят от това, като за играта на думи, която иманентно е двузначна, създай двусмислица, когато това е възможно; обясни, когато се оказва неразбираемо, и преведи кратко, преведи организирано. Това осигурява еднозначното, лесно възприетие дори и на игрословиците, които имат своите различни значения. Винаги е по-добре някак да се преведе, отколкото никак да не се превежда.

Диалогичните постулата имат своя вътрешна йерархия, произтичаща от същността им, при което вторият постулат е с особена тежест, тъй като засяга условията за истинност на изказването, което е в основата на всяко успешно изказване.

Споменатите постулата според Грайс са дотолкова универсални, че се отнасят не само до вербалната, диалогична интерперсонална дейност, но и до всяко междуличностно взаимодействие, за което той привежда и конкретни

примери¹. Целта на диалога винаги е осъзната от участниците в него и не се формулира като такава, т.е. често целта на разговора може да се измества, но това винаги става с мълчаливото съгласие между участниците в него. При това онзи, който не спазва принципите на сътрудничеството, подвежда не толкова събеседника, а самия себе си. Кооперативността е насочена към двамата участници в диалога.

С превода обаче нещата не стоят така, т.е. невъзможна е пряка аналогия. Всеки превод реализира някаква цел - естетическа, информативна, морализаторска и пр. Недобросъвестният преводач ще накърни интересите на читателя, който общува с текста и неговия автор само чрез посредничеството на преводача, и именно поради това комуникативните постулати на Дж. Грайс се отнасят с редица уговорки, но напълно хомологично към превода. При общуване с чужд, преводен текст кооперативният принцип е свързан най-общо с хоризонта на очакване на участниците в комуникативната ситуация. Тук очакванията на читателя са по-ограничени в сравнение с очакванията при една добре позната (като собствената) литература; те имат твърде общ и неконкретизиран характер. Това означава, че очакванията на читателя са свързани било с текста като художествено произведение, било с текста като авторов продукт, но едва ли със самия текст в лингвистично отношение². Очакванията към текста като лингвистичен продукт са свързани с неговото непосредствено възприемане на приемащия език.

Понятието на Грайс *комуникативна импликатура* включва кооперативност и взаимна разбираемост (не само чуваемост), възникваща в диалогичното общуване. Във всяка междучовешка дейност е важна кооперативността, но кооперативността на диалогово, на чисто езиково ниво се различава от

¹ • Постулат на количеството информация: ако заедно поправяме моята кола (което е целта ни) и аз очаквам да получа от вас в един момент четири гайки, надявам се те да бъдат именно четири, а не повече или по-малко; затова именно вас съм извикал за помощник.

• Постулат за качеството (истинността): ако заедно правим сладкиш и очаквам да ми асистирате и да ми подадете захарта, то не очаквам да получа в ръцете си в един момент сол.

• Постулат за релевантността (темата): очаквам в периода на нашето сътрудничество всяка ваша стъпка да съответства на моята с тъпка: когато замесвам тесто, не очаквам преди поставянето му във фурната да ми подадете яйцата, макар че това е бил важен етап при замесването, както и не очаквам да получа кърпата за покриването на изпеченото тесто, въпреки че това ще бъде важен момент след изпичането на тестото, на следващия етап.

■ Постулат за начина: очаквам в нашата съвместна работа партньорът да оцени своя принос и да има съзнанието за него и да работи според принципите на кооперацията, в противен случай неговият принос остава безцелен.

² Изключение бе очакването на появата на български език на „Одисей“ на Д. Джойс и заради специфичните лингвистични построения в него. Затова „Одисей“ бе обявен за преводната книга на 2004 г. у нас (преводът е на И. Василева).

кооперацията на поведенческо равнище. Примерите за различията са в множеството анализирани илюкутивни актове.

Кооперативно стга на преводно равнище е резултат от имплицитно или експлицитно договаряне между няколко страни: автора (чрез мениджъра му), преводача на текста и издателя на текста (отново чрез посредничеството на преводача).

Всяка комуникативна ситуация предполага квазидоговор за взаимопомощта между участниците, а при превода - особено при превода като тълкуване - квазидоговорът предполага добросъвестност, помощ на неразбралите и на неразбираещия чуждия език и извеждане от незнанието при контакта му с него.

Постулатите на Грайс освен това описват и комуникативната компетентност на участника в диалога. Преводческата компетентност е значително по-сложно явление, а паралелът с максимите на Грайс, разкриващ съпадението им с изискванията към преводача, показва колко по-сложна е преводческата дейност спрямо другите комуникативни дейности. Освен типичните за диалоговата комуникация качества преводачът следва да притежава повече от всеки участник в даден диалог способности за интерактивна дейност, да има усет не само за интраезикова, но и за интерезикова, интеркултурна работа, както и съзнанието, че е обвързан с такъв тип работа.

Не бива да се забравя, че и Грайс подобно на Чомски работи с идеалните същности в езика - с идеалния говорещ, идеалния разбиращ и идеалния слушащ (Венути 1995: 105-108). В практиката обикновено преводните ситуации са много по-сложни и по-пъстри.

В славянската транслатология заслужава да се посочи прагматичната концепция за превода на словенския автор Щ. Вевар заради обосновката на цялостен подход към художествения превод и към литературната критика (Вевар 2000)

5. Преводът и теорията на релевантността

Сред направленията в преводознанието, свързани и провокирани от лингвистичната прагматика, би следвало да се споменат и други автори с принос към съвременното изучаване на преводите, още повече че в значителна степен те поставят мост към споменатите вече изследвания на когнитивистите.

Прагматическият аспект на преводознанието изцяло се отразява в теорията на релевантността, позволяваща по-добре да се разбере същността на превода и неговата специфика (Спербер, Уилсън 1995). Според тази теория всяко изказване е успешно, когато е подчинено на *оптималната релевант-*

¹ Неговият изследователски материал е словенско-немски и немско-словенски, поради което не му отделям повече място тук.

ност, когато е важно и съществено за дадената ситуация, за дадения говорещ и за дадения слушател, когато в дадената комуникативна ситуация говорещият осигурява на слушащия разбиране чрез максимална подкрепа, без да са необходими допълнителни усилия. Става дума за понятия от психологически характер, а в теорията на релеванността всички понятия се разглеждат предимно психологически, включително и понятието контекст. Според тази теория адресатът възприема интенциите на адресанта като първостепенни и ги дешифрира, без да има необходимост от допълнителни усилия.

Теорията на релеванността се опира на теорията на комуникацията. Теорията на комуникацията впрочем е повлияла върху редица съвременни лингвистични изследвания, а авторите подчертават, че всяка комуникативна ситуация се състои не само от кодиране, пренасяне и декодиране на съобщението, а и от заключения в процеса на общуване, импликации в смисъла на Грайс. Не бива да се забравя, че езиковата комуникация е всъщност най-силната, защото винаги съдържа елемент на експлицитност за разлика от невербалната комуникация, която борави само с импликатури.

Теорията на релеванността приема, че човешките същества априори имат интерес да подобряват разбирането на света около себе си, а това разбиране обхваща и съхраненото в паметта. Затова е налице и очакването, че в/чрез комуникацията знанието за света ще се подобри или модифицира. Принциплът на релеванността според Д. Спербер и Д. Уилсън (Спербер, Уилсън 1995) означава, че всеки акт на пряка, остенсивна комуникация предава, съобщава и презумпцията за оптималната му релеванност. Централното твърдение на теорията на релеванността е, че човешката комуникация създава очакване за оптимална релеванност, т.е. за адекватни контекстуални ефекти при минимални комуникативни разходи. Това се разглежда като част от универсалната човешка психологична нагласа. Противоречивите на пръв поглед постулата на Т. Сейвъри, цитирани по-горе, могат да се разрешат и да се избегнат именно благодарение на въвеждането на принципа на релеванността, като се уговори условието към тях: ако съответства на принципа на релеванността (като определящ границите между различните преводи и читателите им).

Всъщност идеята за зависимостта между вложените комуникативни усилия за постигането на перцептивен ефект е позната още от И. Леви с принципа му „мини-макс“ като основополагащ за всяка комуникация, включително и преводаческата дейност: с минимални усилия да се постигне максимален ефект (Леви [1967] 2000). Чрез този подход особено ярко се разкрива разликата между превода на поезия и превода на проза в светлината на необходимите преводачески рамки за вземане на решение.

За да бъде в духа на теорията на релеванността, изказването следва да постигне адекватен контекстуален ефект у слушателя, без за постига-

нето му да са необходими допълнителни усилия от страна на адресанта. Адекватността е свързана и с адекватни усилия на адресанта и адресата - например не можем да учим начинаещи по учебник за чужд език за напреднали, нито пък можем да учим филолози и нефилолози по един и същ учебник по чужд език. Всяко изказване поражда разнообразни адекватни контекстуални ефекти. Тези *контекстуални ефекти* могат да бъдат три вида: 1) които създават импликации у адресата; 2) които усилват или потвърждават допусканията на адресата; 3) които елиминират допусканията, дължащи се на противоречивост.

Сред важните разграничения в теорията на релевантността е наличието на два различни начина на употреба на езика: дескриптивен и интерпретативен. Изказването е употребено дескриптивно, когато се очаква да е истинно в някой възможен свят. Изказването е употребено интерпретативно, когато представя казаното или мисленото от някого. Следващите примери илюстрират разликата:

Иван и Мария се развеждат.

Петър каза, че Иван и Мария се развеждат.

В първия случай твърдим и знаем, че двамата се развеждат, а във втория само повтаряме нечи думи, без да сме сигурни в истината. Второто изказване ще е неистинно само ако Петър не е казвал нищо по въпроса и то не зависи от истинността на факта за развода между двамата. Интерпретативната употреба на езика се включва на различни нива на комуникацията - при определянето на жанра на изказването, което предполага импликации за неговото съдържание, т.е. при текстовата типология, при цитатите, резюметата, парафразите и т.н.¹

Преводът в този ред на мисли е част именно от интерпретативната употреба на езика: преводът казва нещо на друг език, веднъж изречено на един език. Според едно от водещите имена в преводната теория на релевантността - Е.-А. Гут (Гут 1991: 52), преводът се разглежда като прагматично понятие което насочва

¹ Теорията на релевантността е изключително чувствителна към контекста и неговите участници. Например към въпроса: за какво е този филм („Повелителят на конете“), можем да формулираме различни отговори в зависимост от участниците в експеримента и предполагаемите техни интереси: някои гледат „Повелителят на конете“ заради любовната история, нестандартна и неочаквана, други - само заради конете в него, трети - заради психологизма и отношенията между хора и коне. При различните хора отговорите на въпроса за филма ще са различни. При всички случаи обаче е налице интерпретативната употреба на езика.

към определен тип комуникация, към вторична комуникативна ситуация¹. Определяйки превода като вторична комуникативна ситуация, преводачът следва да предупреди, да предотврати, да антиципира всички тези на читателя. В българското славистично езикознание вторичността на комуникативния продукт превод е представена от И. Влодова (Влодова 2004). Според нея преводачът се явява като комуникатор, като участник в комуникативната ситуация, а не само и не просто като копист на чуждия текст. Отношението между оригинала и неговия превод е в интерпретативното подобие помежду им, което се проявява в разпределението на явните и скритите смисли в текстовете (Гут 1991: 48). Това подобие може да се разглежда в градуален смисъл, когато на единия полюс се разполагат несподелените експликации и имплицатури, а на противоположния - всичките възможни общи компоненти на смислите. Привидното опростяване на картината може да бъде усложнено и когато се установява кои именно експликации и имплицатури се оказват общи в оригиналния и в преводния текст. С тази проблематика у нас обстойно се е занимавала Б. Алексиева (Алексиева 1977, Алексиева 1982), чиито наблюдения, макар опиращи се на българо-английските преводни съответствия, в теоретичен план заслужават внимание.

Най-голямата трудност пред преводача е прагматичната: решаването на проблема за различните контексти на различните литератури, особено при вторичните комуникативни ситуации (преводните). Всъщност опровергаването на постановките за успешен превод зависи преди всичко от доброто познаване на изходния текст. Различията в езика, които преодолява преводачът, са само първата пречка пред него; втората пречка, която трябва да преодолее, са познавателните различия, културните разлики (Гут 2004). Те са от по-особен характер и превеждането им не може да се осъществи по начина, по който се преодоляват езиковите различия. Често в приемащата култура достъпът до знанията за чуждата култура се оказва невъзможен и тогава инструментите за преодоляването на осъзнатите културни разлики са различен тип преводи - парафрази или цитати. Често читателят дори не е предупреден, че за разбирането на текста му е нужна специална предварителна подготовка, която преводачът не му е осигурил, защото това често и технически се оказва невъзможно (Гут 2004). В този ред на мисли типологията на текстовете също е основополага-

¹ Теорията на Е.-А. Гут се опира на няколко важни постановки. Важно е разграничението между първични и вторични комуникативни ситуации. Комуникативните ситуации са първични, когато слушателят, за да разчете интенциите на говорещия, получава едновременно три феномена: самото изказване, множеството от контекстуални допускания, релевантни за това изказване, както и способността да прави заключения от комбинацията между двете (по Фасет 1997: 136). В много случаи обаче знаците не са дешифрирани правилно, не е намерен и контекстът им, което води до неразбиране на текста. Това е вторичната комуникативна ситуация, която е валидна особено при отдалечени култури: релевантността е пропорционална на културната дистанция (Гут 2004).

ща за теорията за релевантността. Чрез определянето на текста като разказ или есе, а не например като исторически текст потенциалният читател се насочва към адекватното му възприемане. Още от руския структурализъм ни е позната идеята за текста като модел на универсума с онова, което включва или изключва в зависимост от това дали е сюжетен или безсюжетен. Към безсюжетните Ю. Лотман отнася и лириката, и телефонния указател. Дори онова, което е изключено от текста, може да се приеме за типологичен признак (Лотман 1971: 286).

Според Е.-А. Гут (Гут 1991) контекстът е важен компонент за текста. Контекстът е широко понятие, познато още от текстолингвистите, и включва всички елементи от непосредственото обкръжение на текста, както и цялото предхождащо знание с очакванията за бъдещето, научните хипотези или религиозните вярвания и анекдотичната памет, общите културни допускания, вярата в менталното състояние на говорещия... (Ван Дайк 1977: 177 и сл.) Втората характеристика на контекста е, че той е своеобразно организиран от автора за читателя на оригиналния текст и тази организация предопределя достъпността на информацията при прочита му вече от читателя на преводния текст. Контекстуалните бариери пред прочита се отнасят както за превода в частност, така и за литературните текстове от отдалеченото минало, сътворени в различни исторически, психологически, културни и пр. ситуации. Разграничаването между контекстуалните и езиковите проблеми в превода са част от осъзнаването на оптималната релевантност като централно понятие в преводната практика, което означава, че без допълнителни усилия адресатът трябва да разбере интенциите на автора.

Принципът на релевантността е вътрешна, иманентна характеристика на всеки произведен текст, към която преводачът следва последователно и непрестанно да се придържа. Реципиентът очаква необходимата информация за дешифриране на казаното да е достатъчната. Той започва да интерпретира с най-малкото усилие и от най-четивната информация в дадения момент, при което езиковата и прагматичната информация в изходния текст често трудно се разграничават, защото могат и да съвпадат.

Авторите и привържениците на теорията смятат, че няма нужда от отделна теория на превода, тъй като липсата на успешна комуникация, както и на успешен превод, е свързана с липсата на релевантност. Няма нужда и преводачът да следва няколко подхода едновременно при превода, а да помни, че неочакваните отклонения от даден подход водят до неправилни съвпадения в когнитивното обкръжение и излагат комуникативния успех на риск (Гут 1991). По-доброто и по-пълното разбиране на проблема позволява на преводача по-добре да се справи с него. Парадоксът на тази теория е в схващането, че именно преводът (а тя анализира и работи с превода като текст) не може да бъде еднозначно етикиран като превод и като специфичен за възприемане

текст. Това е спорна постановка, но като контрапункт на представените тук теории заслужава внимание. Тя остава в руслото на прагматичния анализ на преводните текстове. Още повече че близки възгледи ще срещнем и при други представени по-нататък релевантни за транслатологията научни течения.

6. Преводът в контекста на деконструктивизма

Последното (във времето и в това изложение) теоретично направление, дало тласък на транслатологията, е деконструктивизмът. Той отчетливо кореспондира с ред особености, описани от полисистемистите - плурализъм на системите от ценности и равнозначност на всяка от тях (всичко съществува паралелно и равностойно), край на целостта, на организираността, деконструкция на всичко: от формата до традицията, отказ от метаразказите, историографски ниҳилизъм, отказ от вярата в еволюцията и прогреса. В един философско-естетически момент от своето развитие деконструктивизмът като подход към анализа на текста се отгласква от лингвистическия постструктурализъм. Именно в този контекст възниква и в имплицитна дискусия с него функционира когнитивната лингвистика.

Доколкото обаче деконструктивизмът е оставил своя дух и в преводознанието и продължава да се налага в неговото поле, ще бъдат представени онези моменти от него, които се оказват продуктивни за превода, т.е. конструктивни(!). Или поне се опитват да представят омаловажавани досега, нелепошоирани аспекти на преводната практика и теория. Приносът на деконструктивизма за преводознанието и неговият специфичен подход към текстовете (включително преводните) достатъчно обширно и достъпно е представен от К. Дейвис (Дейвис 2002), Е. Генцлер (Генцлер 1993, както и Генцлер 1999). Тук се спирам на онези работи, които, бидейки важни за теорията, могат да бъдат резултатни и в практическия анализ; жалонирани са само някои основни постановки на деконструктивистите, отнасящи се до превода, като някои от авторите се оказват свързани с деконструктивизма само дотолкова, доколкото с влиятелността си в хуманитаристиката влизат в същинска дискусия с него.

Един от тях е Умберто Еко. Още през 60-те и 70-те години на XX в. У. Еко привлича вниманието на изследователите на литературата към ролята на читателя при конструирането на значението на текста (Колини 1997). Така идеята за неограничения семиозис на текста се оказва в полза на постмодернистите деконструктивисти и същевременно техен безценен инструментариум. Неограниченият семиозис, изведен от Ч. Пърс, прави интерпретацията на всеки текст (която е основен аспект на семиозиса) потенциално отворена. Това дава основание на автора по-късно да говори за превода като договаряне и дори като облог (по Дамянова 2005).

Като художествено-естетическа тенденция от средата на XX в., повлияна от американските автори, първоначално постмодернизъмът се опитва да „разгради“ системно-структурните единства на текста (като европейски подход по идеология и развитие), но по силата на иронията именно така той укрепва позицията на структурализма в съвременните хуманитарни науки.

Постмодернизъмът в литературата пледира за плурализъм, хетерогенност, регионалност, амбивалентност, полистилистичност и многоизмерност на художествения текст, в който да няма външна еднозначност и очевидност на смисъла. Този подход е нетипичен за лингвистиката, но с това той подготвя базата за кристализирането и за развитието на деконструктивизма в края на XX в.

Езикът и текстът се превръщат в предмет на изследване. Езикът става познание, обективна нишка, която разкрива събития, изчезнали от човешката памет и незафиксирани в документите, превърнали се във вътрешна памет (Фуко 1992: 398), вградена в етимологически разкрити значения, в асоциации с други значения, в подобия с други езици. Подобие то е свързано с неограничена асоциативна верига, а видовете подобия - по форма, субстанция, омонимия, ирония, символ, зодиакални знаци, по орган и по функция или дори йероглифи и др., са описани като изконни правила по мнемоника още в трактат от XVI в. (Еко 1997: 44). Така двата компонента на значението се оказват обвързани, поради което единият може да стане знак на другия. Но само при условие, че не може да съществува и не съществува под друга форма, че се е превърнал в знак по една-единствена причина (Еко 1997). Следва да се подчертае, че този тип изследвания все пак се придържат към класическата лингвистична схема означасмо-означаващо и прилагат тази схема в литературните прочити. Литературата се разглежда като по-нова самостоятелна форма на езика, като думи върху лист хартия, като резултат от търсенето на голи форми при колебанието между формализма и тълкуването. Литературата дори се разглежда като оспорване на филологията - тя води езика от граматиката към чистата способност за говорене (Фуко 1992: 405).

Филологията се разглежда като съвременна форма на критиката. Тя се усеща възродена поради интереса към тълкувателния аспект и към дълбочината на речта, типични за Ренесанса (Фуко 1992: 403). Езикът „сам по себе си“ създава смисъл (Лиготар 1996: 21). Семиотично-езиковото разслояване на текста и откриването на дезорганизиращите го елементи водят до истинския му строеж, в който привидно маргиналните елементи играят ключова роля, въвеждайки вътрешнотекстови опозиции, независими от всякакво априорно и обективно тълкуване на текста.

Жак Дерида е името, без което деконструктивизмът не може да бъде коментиран, още повече че в при своите литературно-философски разсъждения Дерида не просто спира при преводните текстове, но анализира и съчината на превода, при това изхождайки от коренно различна от досегашните гледна

точка - на литературния анализ на преводния текст. Трудът на Ж. Дерида „За граматологията“ (1967) се приема за библията на деконструктивистите, а развитието на възгледите му върху деконструкцията и нейната същност, върху нейната преводимост е изложено в прословутото „Писмо до японски приятел“ (Дерида 1985). Многобройните места, в които преводът у Ж. Дерида е тематизиран, трудно се удържат заедно (Дамянова 2002), но опит за това може да се направи заради пълнотата на транслатологичната картина.

Развитието на идеите на Дерида е свързано с реакцията му на постмодерните предизвикателства. Към превода и свързаните с него въпроси на интерпретацията Дерида се обръща първоначално инцидентно, по повод участие в транслатологична конференция, но възгледите му дават повод за размисли и тласък за писане върху превода в духа на най-съвременната литературна хуманитаристика. Изхождайки от идеята за липса на идентичност между двата езика, Дерида настоява за отсъствие на дълбинна структура - както синтактична, така и семантична - в литературния текст, защото в него има само повърхност, означения, образуващи символни вериги с оригинала (по Генцлер i 1999: 206 и сл.). Езикът не се отнася към оригинала, към нещата, а към самия език, към предишни преводи и означения с препратки към „окованото“ значение, към самия езиков материал.

Връзката между деконструктивизма и структурализма се осъществява чрез формализма - обръщането към значещата форма. Оттук и засиленият интерес на деконструктивистите към вътрешната форма и езиковата игра, включително и към междуетиковата игра¹. Те се опълчват срещу разграничаването на форма и съдържание в езика, приемайки формата сама по себе си за говореща. Формата на езиковия знак следва да се освободи чрез преводния език.

Преводните текстове се оказват привлекателни за деконструктивистите, защото в тях се виждат „репресираните“ значения, които следва да бъдат възстановени. Деконструкцията се разглежда като реконструкция на подсъзнателни смисли, присъстващи в езика, като търсене на субективни смисли и като предизвикателство пред новия прочит на текста като проява на необходимост от нов прочит (Льосеркл 1996: 246; Дейвис 2002: 50). Затова деконструктивистите съзнателно преосмислят познати понятия, традиционни същности, назовани чрез езика и „сковани“ в него. Ако езикът казва нещо, това нещо може да се активира чрез деконструкцията му. Така обременената с много смисли дума се „разтоварва“ от излишните си значения, за да могат читателят, наблюдателят, изследвателят да проникнат в изконното значение или до едно от многото възможни, изтъквани изначални значения. Например неологизмите разкриват как приемаме думите на вяра, как би следвало да вникваме в тях, като ги раздвижим чрез деконструкция, която не е деструк-

¹ По-подробно за превода като езикова игра вж. в Ликоманова 2005а, Ликоманова 2005б.

ция, разрушаване, а (де)конструиране. Това особено важи за термините, които са натоварени с допълнителни значения и следва да бъдат освободени от тях, изчистени и ясни, еднозначни. Този тип схващания на деконструктивистите, произтичащи от значението, обвързано с контекста (а контекстът се приема поначало като неограничен), У. Еко характеризира като свръхинтерпретация (Колини 1997: 14). В същото време е очевидно, както казва Еко, че един от обичайните начини да разберем философските понятия е да се обърнем към здравия смисъл на речниците (Еко 1997:27). Интерпретацията на текста трябва да се съобразява с неговия културен и лингвистичен фон и това е напълно самодостатъчно - след време ученият се противопоставя на самоцелността и спекулативността на деконструктивистите (Еко 1997: 63).

Според Дерида преводимостта е понятие, базиращо се априори на присъствието на значението; деконструкцията е тази, която разтоварва думите от значенията им. А в ключовото си за превода есе „Вавилонски кули“ (Дерида 1985, по Деррида 2002) той се опитва да мисли и да осмисли превода по-различно¹. Временно-пространственото различие под формата на сътворения от Дерида неологизъм фр. *différence*² скрива вземането на решение за значението. Дерида признава, че изковава термина, търсейки думата, за да преведе Х'рдгеровите *Desiruktion* или *Abbau*, които в неговия контекст означават „операция, растяща върху структурата на традиционната архитектура“, едно от фундаменталните понятия на онтологията. И със съзнанието, че значението на думата зависи и се формира от нейното повторение, той избягва фр. *destruction* 'деструкция' предвид негативната конотация на 'анихилация' или 'демолиция' и вместо нея приема *деконструкция*, означаваща разединяване на частите от цялото. Така деконструктивистите проблематизират и самото понятие, и интенцията, която то носи, и преводаческото решение. Неслучайно на гръцки език значението на лексемата *решение* идва от *кринейн* - от същия корен, откъдето идва и *критика*.

Следствията от деконструктивистския подход за транслатологията са огромни, защото всеки превод е *par excellence* вземане на решение във всеки един момент (Дейвис 2002). „Въпросът за деконструкцията е отначало докрай въпрос за превода“ (Дерида по Дамянова 2002).

В есето си за превода „Вавилонски кули“ Ж. Дерида съживява за дискусия в хуманитаристиката творбата на В. Бенямин „Задачата на преводача“, написана през 1923 г., но получила популярност много по-късно, едва след превода ѝ на френски език през 1968 г., което само по себе си също е

¹ Българският превод на есето с автор Г. Кацаров се оказа (като впечатлението ми не е само лично, а и на студентите магистри, с които работихме върху него) невъзможен за възприемане, неуспешен като прочит, издаващ неразбиране и неумение за изразяване на български език, затова навсякъде ще цитирам руското издание и руския превод от 2002 г.

² Като отлагодна контаминация между значенията на причастието фр. *différent* (липсващо) и глагола фр. *différer* 'отлагам, различавам'.

многозначен социокултурен факт. На български текстът е публикуван в сп. „Литература“ (Бенямин 1998). Всъщност текстът на В. Бенямин е въведен в литературознанието преди това от Пол де Ман, друг виден представител на деконструктивизма. При Де Ман преводът отчетливо се дефинира като нов живот след живота на оригинала, открил се едновременно с неговата смърт - на оригинала - за преводната култура (Де Ман 1986). Пол де Ман детайлно анализира и коментира текста на В. Бенямин, като обръща особено внимание и на преводите на този текст на френски и английски, породили редица неправилни тълкувания (включително и на самия Дерида, ползвал превода на Гандияк). Затова по-късните англоезични издания на този влязъл трайно в съвременния литературоведски канон текст са допълвани с коментари към превода, анализиращи неговите пропуски. Този тип коментари отварят множество дискусии за същината на текстовете и на преводите и всеки следващ разкрива нови нюанси в творбата на Бенямин. Сред тях класическо за деконструктивизма е твърдението, че предаването на съобщението чрез превода е всъщност най-несъществената част от функцията на превода, а уникалността му е в обръщането към читателя (за разлика от всички други произведения на изкуството), както и постулатите му за различните конотации на еднаквите лексеми в различните езици и за родството между езиците, което се разкрива не при превода, а при еднакия начин на мислене на езиковите фрагменти като цяло (Бенямин 1998). Де Ман развива тази мисъл на Бенямин и поставя други акценти върху неговите тълкувания на „задачата на преводача“ - например за превода не просто като смърт на оригинала, а и като начало на нов живот за оригинала.

При деконструктивистите значението на текста се определя като „неразрешимо“, защото последователната реконструкция на смислите в него е невъзможна, а преводачът е изправен пред задачата сам да взема езиковото решение в строгия смисъл на думата. В процеса, в който преводачът формулира, изразява, преформулира текста, той е в правото си да извършва (и той извършва) перформативни актове, т.е. създава нови събития текстове. Така преводите не са повторения (англ. *replays*) на вече състояли се събития текстове. От това следват две логически импликации: едната поддържа аргумента, че преводачът взема съавторски решения, съизмерими с авторските (Венути 1999), а другата нарушава уловката, че „просто“ се превежда, докато в същото време преводът е етично-политически акт. Преводът дори се третира като вземане на решение в Хъбсън-избор¹. Така теорията на превода изпада в собствените си противоречия (Дейвис 2002: 52). Според едно от твърденията на У. Еко (като съвременен и съзнателен контрапункт на деконструктивизма): „Задачата на художествения текст е да покаже противоречивата множественост на своите заключения, оставяйки читателя свободен да избира - или да реши, че тук

¹ Хъбсън-избор: ситуацията, в която някой избира между няколко еднакво неудовлетворителни възможности.

няма никакъв възможен избор. В този смисъл художественият текст е винаги отворена творба. Особената роля на езика в художествените текстове - които в известен смисъл по-трудно се поддават на превод от научните текстове - се дължи именно на необходимостта заключенията да се оставят да плават свободно, да се заличат внушенията на автора посредством двусмислието на езика и неувловимостта на някакъв красен смисъл" (Еко 1997: 125).

Ж. Дерида задава въпроса как правим значението и кое е това, което в същото време поставя границите и възможността за превода. В есето си „Шиболет“ върху примера на не/възможния превод на „In Eins“ от П. Целан Дерида говори за загадката превод, за предизвикателството пред преводача и пред поколенията изследователи и за пре-превода в случая с многоезичието на анализирания поезия (Дерида [1984] 2002). Значимото тук е, че при превода на текст, в който има фрагменти от други езици (маркиращи експлицитно другостта), преводът на цялостния текст на един от тези езици автоматично анулира, сменя маркираността със самия акт на превода. Когато поетичната творба на немското стихотворение „In Eins“, съдържащо текст на испански, френски и австрийски (немски), се преведе на четвърти език (например български, вж. превода на А. Димова в: П. Целан. Ничията роза, в превода ще изпадат австрийските диалектни особености, а при превод на френски - ще се неутрализира френският фрагмент и австрийският диалект, както и при превода на испански - съответно испанското в стиха, с което творбата ще изгуби част от значението си (Дерида 2002). Това само по себе си не е причина за отказ от превод, но прави превода специфичен текстов процес, при който неизбежно се наблюдава неутрализация на езикови специфики от различен характер. Превода на чужди елементи в текста проблематизират и 'други автори, а потъването на превода в между-езиковите дълбини като рационализация обосновава от деконструктивистска позиция А. Берман (Льоосеркл 1996: 245, Берман 2004).

Деконструктивистите се стремят да редуцират научното дирене до импресионистично упражнение по тълкуване (което ги прави уязвими), още повече че това се случва в един изключително усложнен литературоведски дискурс¹. Припокриването на научните интереси на деконструктивистите с други лингвистични дисциплини е базирано на литературно-философския интерес към художествения текст, към семиотичните обекти като културни

¹ За съпоставка тук и като поредния преводен курioз представям финалните фрагменти от ключовото есе на В. Бенямин, които в преводите им на български и руски език се оказват почти неразпознаваеми: „Спрямо текста се изисква толкова безгранично доверие от превода, че без напрежение да се обединят във формата на интерлинейна версия както в ози език и откровение, така и в ози буквалност и свобода" (превод Г. Фъркова); „От превода се изисква не само безгранично доверие к этому тексту, что совершенно так же, как язык сливается с откровением в оригинале, дословность и свобода перевода должны безо всяких усилий соединиться в форме подстрочника" (превод Е. Павлова).

феномени. Отричането от същността на езика и с това на лингвистиката, която го описва като система от знаци, е свързано с откриването на скрити мирогледни интенции - в речта, и на подсъзнателни оценъчни подходи в нея.

Търсенето на трети, френски път в транслатологичните изследвания, особен в лоното на деконструктивистите, но запазващ вярност към структурализма, посочва като особеност на френската школа М. Врина-Николов, обосновавайки твърдението си с автори транслаголози като А. Мешоник и А. Берман (Врина-Николов 2004: 292).

Важна особеност на разглежданата научна парадигма и плодотворен подход в нея е близостта с когнитивната лингвистика, а тази близост е в отричането на рязка граница между семантика и прагматика в текста и на граница между текста и неговия контекст. Но и двата подхода водят пряко към понятието *интертекстуалност*, ключово за съвременната хуманитаристика, за прочита на всеки художествен текст. Това прави понятиятната база на деконструктивистите привлекателна и в редица отношения ценна.

Прегледът на основните хуманитарни направления, свързани с преводознанието, представя разширяването на обхвата на мисленето за превода, осъвременяването на науката чрез разширяване на нейния изследователски инструментариум, а с това и обогатяването на научното дирене с нови ракурси и нови ресурси. В обособяването си транслатологията преминава през различни периоди, влияния и степени на развитие - както в предметно отношение (спрямо изследваната област), така и по отношение на методологичния си апарат.

Структурализмът работи с две текстови структури (на оригиналния и на преводния текст) и с граматичния апарат на съпоставителното езикознание. Структуралистските понятия остават непроменени в обсега на транслатологичните наблюдения (непрекъснато се цитират Р. Якобсон и Дж. Катфорд) и тъй като настоящата работа обхваща само славянски текстове, за нея постановките на руските автори са основополагащи и предопределящи анализа. Останалите научни направления се оказват комплементарни спрямо структуралния анализ.

Полисистемният подход се отличава с интереса към преводния текст и рецепционното му място в системата от литературни взаимоотношения. Той е ценен с това, че дава схемата за мястото на славянския преводен текст в приемащата славянска литература по аналогия на релацията между първичните и вторичните преводни текстове в полисистемата от взаимодействащи си текстове на приемащата литература.

Прагматично-релевантният ракурс разглежда преводния текст с оглед на потенциалното възприятие от неговия адресат и подготвя научния терен за

следващите транслатологични научни парадигми. „Мини-макс принципът“ на И. Леви, постулатите на Дж. Грайс присъстват във всички съвременни работки по превод под една или друга форма и са безценни предвид активното съобразяване на преводача и изследвателя с адресата/читателя на текста, с неговите фонове знания и перцептивни способности.

Когнитивизмът се интересува от двата текста и техните различни културни контексти, затова и изследователският му инструментариум категорично се изразява в културните нагласи на читателя. Той разширява изследователското поле, единиците на превода и анализа на еквивалентността при наблюдаваните преводи. Особено значимо е неговото научно място при анализа на цялостния превод текст, а това е видно главно и най-вече при преводите на поезия. Когнитивните параметри *фигура-жалон* с особена яркост се очертават при съпоставителните преводи на различни езици, когато текстът е прозаичен, но още по-задълбочено се наблюдават при съпоставителните преводи на поетичен текст на един език. Различен е обемът на жалоните в различните преводи спрямо оригинала, както е различна фигурата при всеки от преводите. Според видни транслатолози концептуализацията е на път да се превърне в ключово понятие за бъдещото мислене за превода и да съживи дори традиционни същности като еквивалентността (Льофевр 1993 в Алексиева 1993). Конфигурирането на експлицитното и имплицитното знание на междуезиково равнище е предпоставка за оценка на степента на близост в ефекта, който двата обвързани с превод текста оказват върху своите читатели, особено когато това са художествени текстове (Алексиева 1993). Културно обусловената концептуализация на действителността, проследена чрез няколкото превода, особено на поетичен текст, е важна специфика на всички съвременни транслатологични изследвания, за едно от които се приема и настоящата разработка.

Деконструктивистите поставят оригиналния текст с всички негови филологически компоненти на границата с превода му, за да могат да се проследят не само граматичните междуезикови процеси, но и менталните им предпоставки, напластявани познавателно, исторически, отразени и етимологично. Така деконструктивизмът постулира възможностите си - това, че е в състояние да обеме всякакви теоретични подходи, да ги отрече и да ги попълни със своите текстологични, херменевтични, феноменологични, епистемологични наблюдения. Тук този подход се оказва плодотворен при анализа на интратекстуалните цитации и при интратекстуалните повторения в прозаичния текст. Но освен това деконструктивистите защитават последователно интертекстуалния подход и в анализа на преводите. Струва ми се обаче всичко толкова широко приложение на този подход може да се определи като свръхинтерпретация на преводния текст спрямо оригиналния текст, като свръхексплоатация на етимологичните, диахронните, гносеологичните текстови елементи.

ПРЕВОДНИЯТ ПРОЦЕС - МЕХАНИЗМИ НА РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ПРЕВОДА И ОПИСАНИЕТО ИМ

Моето изискване към преводачите е те да са
литературно по-надарени от мен, при това най-малкото
на два езика, от които единият - моят.
К. Вонегът

1. Превеждането от един славянски език на друг славянски език

Целта на тази глава е да конкретизира спецификата на славяно-славянския превод с описание на най-общите закономерности, наблюдавани в превода като *процес*. На базата на въведените в първа глава рамкови междуславянски преводни параметри тук вече се представят конкретните езикови и стилистични механизми на славяно-славянския превод. Те се описват посредством постулираните междутекстови съответствия, между текста на оригинала и текста на превода, в нашия случай - между текстовете на няколкото превода.

Сред тях разграничавам *две основни групи съответствия*, базирани се на априорно търсената от преводача семантична близост или общност между оригинала и превода. От една страна, това е голямата група на междуславянските преводни трансформации, а от друга - стилистичните съответствия между единия език - оригиналния, и другия език - преводния, проявени в текстовете. Общото между двете групи съответствия е семантичната им мотивация. Ексерпираният за целите на разработката материал позволява да се приеме, че това проучване на преводните съответствия в значителна степен се отличава от съпоставителните междуславянски наблюдения, постигнати посредством стриктно граматични, конфронтативни анализи, които в голямата си част се базират на граматичнокатегориални изследвания. В същото време всички теоретично въведени преводни феномени са илюстрирани по-долу посредством примери от посочените прозаични и поетични творби и носят изначално спецификата на съпоставителните преводни изследвания. Обобщението на инвариантното е при съставката на анализирания преводни варианти.- Посоката на разглежданите трансформации е от оригиналния език към всеки преводен. Транслатологичният анализ предполага и по-широк филологически Контекстна наблюденията, обясненията и изводите. Когато той застъпва няколко преводни езика, тогава мрежата от филологическите междуетникови славяно-славянски прочити се усложнява - много повече езикови

и неезикови фактори следва да се отчетат при анализа на конкретните преводнотекстови явления.

Първата група преводни съответствия обобщава онези *граматично и лексикално обусловени преобразувания*, които налагат такива промени в процеса на създаване на преводния текст, на реструктурирането му или на преизразяването му¹ спрямо оригиналния текст с цел да се съхрани семантичната оригинално-преводна общност, че провокират необходимостта от постулиране на трансформационни преводни съответствия между езиците, в нашия случай - между няколкото славянски езика. Значителна част от тези особености обикновено не представлява преводачески проблем и преводната критика не би следвало да се занимава с тях, освен ако не става дума за драстични разминавания между оригинала и превода². С тях обаче са занимават всички изследователи на превода, защото чрез преводните трансформации се описва механизмът на превеждането, преводът като процес.

Втората група съответствия обхваща по-специфичните, ограничените по своя обхват на действие, но не и по въздействие стилистични разминавания между преводния и оригиналния език, в резултат на чисто прилагане се постига обикновено обедняване, „изглаждане“, *неутрализиране на стилистичния регистър (диахронен или социален) в посока от оригинала към преводния текст*. Тези съответствия са предизвикани от конституираните предимно лексикални различия между славянските езици в сложните исторически кодификационни процеси и от разноликия им съвременен узус те се наслагват върху създаването на преводния текст. Те обаче твърде често могат да са обусловени от явленията, свързани с т. нар. картина на света, защото назовават фрагмент от действителността със средствата на оригиналния език, за който преводният език не разполага с достатъчно компенсаторни ресурси. В тези случаи преводните решения обикновено са предмет на преводаческата критика, когато се осъзнава спецификата на проблема и се търси (теоретично и практически) причината за липсата на по-адекватен преводен еквивалент.

¹ Според термина на И. Леви, така както *přestylování* е превеждан и популяризиран и у нас от руски език (Леви 1998: 53).

² Както например при превода на „Кибериада“ на С. Лем (1968) от В. Кш-юв. където п. *upodobalo mi się* е преведено с б. *запличица на*, а пък *obraza majestatu* като *величествен образ*.

2. Преводни трансформации

2.1. Терминът *трансформация*

Този термин тук не се използва *sensu stricto* в утвърдения вече смисъл в трансформационно-генеративната граматика (ТГГ). където той изначално се отнася до вътрешноезиковите паралели между две синонимни конструкции, фрази или изречения, а впоследствие, в стандартната теория на ТГГ, - до правилата, описващи релацията дълбинна-повърхнинна структура, за да отпадне напълно като специфичен термин в поредния етап от развитието на теорията - в разширената стандартна теория на ТГГ, в Управление и свързване (УС) и в минималистката ѝ версия¹. Самата постановка за липса на съществена теоретична разлика между вътрешноезиковите и междуезиковите трансформации се оказа крайъгълен камък за подхода на мнозина автори (Данчев 2001: 18), в това число и в това изследване.

Терминът *трансформация* се използва с оперативна цел като синоним на термина *преводно преобразуване*, за да назове реструктурирането на преводния текст, проследено спрямо оригиналния текст. Терминът *трансформация* се използва, за да опише и да характеризира в същото време извършените *преобразувания от най-различен характер* в процеса на превода между оригиналния и преводния текст. Това описание, опиращо се на презумпцията за запазване на авторския смисъл от преводача, на инвариантната семантична информация засяга (вж. т. 4 в главата) в основни линии и се проследява чрез външната форма на различните езикови единици в текста. Първично в описанието на преводния процес чрез трансформациите е структурирането на оригиналния текст и реструктурирането му в преводния текст, опиращо на семантичната общност между двата текста. Едва след това се анализира запазването на цялостното семантично съдържание от оригиналния текст чрез средствата на преводния език в преводния текст. Това виждане, разграничено двупланово - процесуално и изследователски, е отразено и в двустъпковия механизъм на анализ, който е приложен, експлициран и илюстриран по-долу в тази част от работата.

Трансформация тук е донякъде метафорично², донякъде механистично употребен термин като синоним на промяна, на преобръщане, на изменение на текста - във всичките му варианти, които представям по-долу. Преводната трансформация обема разнообразни явления от различните езикови нива, през синтактичното до текстуално-прагматично-културологичното. Така терминът *трансформация* се използва, за да обобщи различните видове прео-

¹ Срв. Хомский 1962:466,468, Chomsky 1982: 36, Chomsky 1981, Chomsky 1995: 25 и сл.

² Вж. и Швейцер 1988: 118.

бракувания в структурата на текста, изречението, словосъчетанието, които се наблюдават в превеждането оригинал—>превод при близкородствените езици. Терминът е общовалиден и общоупотребим в лингвистиката, например за осъществяване на прехода от инвариант към вариант на фонетично равнище (Якобсон 1972 [1985]: 313), включително и когнитивно - за назоваване на организацията на текста в паметта (ван Дайк 1979: 150), или като предпоставка за всяка успешна комуникация (Якобсон, пак там). За славянските езици терминът е подходящ поради обстоятелството, че при тях в редица случаи - обикновено при по-простите фрази и изречения, особено в определени типове текстове¹ - наблюдаваме непосредствен речев и стилив паралелизъм. В тези ситуации с голяма доза сигурност можем да кажем, че трансформациите нямат място. Това обаче не се отнася за художествения превод, на който се базира настоящата работа, с изключение на отделни негови фрагменти. Точно обратното, художественият превод се опира на и се произвежда чрез трансформиране на единия - оригиналния текст, в другия - преводния текст. Тези проблеми са описвани сравнително слабо по отношение на междуславянския предод, като изключим многократно цитираните вече работи на русистите у нас или на русистите в другите славянски страни.

Изобщо в проблематиката на езиковите трансформации с особеностите им от семантичен, прагматичен и екстратекстуален характер, разбирани в широкия смисъл на думата, може да се вмести цялата преводна проблематика. Затова значителна част от трансформациите е описвана вече от авторите транслатолози и на тях обстойно няма да се спирам. Тук предлагам само опит за систематизация на тези процеси, за експликацията им и за илюстрацията им със славянски примери. Различните наблюдавани и анализирани трансформации досега са описани особено добре от почти всички славянски автори, работещи в руслото на структурализма. При славянските езици трансформациите описват славянската специфика, която отчетливо се разкрива при славяно-славянската многопреводна съпоставка. Тя представя междуславянските особености във фреквентните им проявления. Тъй като тук статистиката не е сред целите на изследването, се разглеждат само интуитивно представителните за изследването трансформации. Тяхното обобщение в края е важно, за да може преводът да се разглежда не само като фрагментарен лингвистичен процес, а и като краен творчески продукт.

¹ Става дума главно за информативните текстове, особено за по-кратките им жанрове като например обява, реклама, документ, анотация и пр.

2. 2. Трансформациите като изследователски подход

При анализа на превода като инструмент на съпоставката трансформациите се разглеждат като изследователски подход, но тук той няма да служи на преводача пряко, защото трансформациите са следствие от неговата дейност. Те се проследяват не чрез непосредственото сравняване между двата текста - оригиналния и преводния, а с помощта на изследователски механизъм, имплицитен по своята същност и приложение, но твърде необходим за целите на работата и затова заслужаващ внимание. Механизмът на наблюдаваните трансформации се експлицира, за да бъде приложението му по-нататък по-ясно очертано и методологически издържано. Съпоставянето на два паралелни текста е много често сложна и интелектуално трудно изпълнима задача, тъй като се налага да се оглеждат трудно съпоставими същности. Ако сравнението изисква да се намерят някакви допирни точки между две същности - *tertium comparationis*, то при много от примерите е трудно дори да се подходи към сравнение, да се търси обща схема, обща допирна точка, освен чрез интуитивното знание за двата съпоставяни езика, за текста и за контекста. Това може да бъде видяно в следния пример от „Майстора и Маргарита“ на Булгаков:

Илюстрация 1¹

р. ...Зрительская масса требует объяснения.

- Зрительная масса, - перебил Семплеярова наглый гаер, - *как будто* ничего не заявляла (129).

Ако проследим подчертаните фрагмента от оригинала с отделните им преводи, ще видим, че инициалното повторение от края на предходната реплика в полския превод изобщо не е запазено.

п. ...*Masowy odbiorca* domaga się wyjaśnień.

- Wydaję mi się - przerwał Semplejarowowi bezczelny bufon - że *masowy odbiorca* nie wyrażał takich życzeń (178).

В полския текст освен пропуснатото повторение от края на репликата (п. *Masowy odbiorca*), осигуряващо диалогичната кохезия, напълно е изпаднало модалното значение 'вероятност' в р. *как будто*, като това значение е вербализирано и топикализирано, т.е. пренесено е в началото на репликата във вида п. *Wydaję mi się*, с което е преакцентирано спрямо авторския текст. Освен това в полския превод авторското повторение е променило локализацията си - от инициално повторение се е превърнало във вътрешнорепликово.

¹ Когато примерите съдържат повече от един транслатологичен феномен, те се назовават и се оформят като илюстрации - за улеснение и за прецизност на описанието.

Това повторение (р. *Зрительская масса*) обаче е запазено и изразено и в останалите два превода. Модалният елемент в сръбския превод дори е трансформиран в главно, въвеждащо, персонифициращо останалата реплика изречение, което представлява по-силна степен на семантична експликация, а модалността е пренесена освен чрез него още и пунктуационно с въпросителния знак (?), макар синтаксисът да не го налага:

ср. ...*Gledalačka masa* zahteva razjašnjenje.

- *Gledalačka masa* - prekide Semplejarova bezobrazni šarlatan - čini mi se ništa nije zahtevala? (171)

В българския превод пък е изпаднало името на репликиращия герой Семплеяров, а останалите наблюдавани особености не вещаят нищо повече от паралелизъм спрямо оригинала, като модалността е лексикално изразена (б. *май*) подобно на руския текст:

б. ...*Зрителската* маса настоява за обяснение.

- *Зрителската* маса - прекъсна го наглият комедиант - *май* не е заявявала нищо подобно (128).

Заслужава да се проследят в този пример и лексикалните паралели на характерното р. *гаер* 'шут' с преводните му б. *комедиант-гі*, *bufon*-ср. *šarlatan*, при което българският читател може да види разминаването в смислите спрямо оригинала, особено в последния, сръбския превод.

Има още една особеност на разглеждания пример. При сравняването му с неговите преводи в няколкото езика следва да се отбележи разминаването в суфиксалното словообразуване на прилагателното б. *зрителската*, п. *masowy*, ср. *gledalački* спрямо двата възможни и реализирани от автора на оригинала р. *зрительская/зрительная*, които са пропаднали напълно в трите превода¹. В инвариантен план се оказва невъзможно предаването/превеждането на този оригинален авторов феномен, несъмнено маркиращ речевата характеристика на героя.

Чрез този пример се посочват неопределеността (понякога) на посоката и мястото на съпоставката, различните и аспекти (лексикални, словоредни, словообразователни), както и разликите при естетическите акценти между отделните елементи в текста и преакцентирането им при преводите. Вниманието се насочва към подобното и към еднаквото в различните преводи, които намират своя теоретичен израз в градуалния семантичен конструктор междупреводен инвариант.

¹ Според Ст. Димитрова става дума за маркиране на еврейска реч в руски контекст (устен разговор).

2. 3. Етапи на анализа

Описанието на трансформацията като изследователски механизъм може да бъде улеснено чрез описанието на *поетапната* съпоставка, при която отчетливо ще бъдат разграничени две последователни стъпки на анализ.

2. 3. 1. Първа стъпка на анализа

Тя предполага буквален (често, но не винаги), *имплицитен филологически* превод на оригинала. Това е онзи превод, който често се е използвал от преводачите на поезия от неблизкородствени езици и който се е определял като подстрочник. Наричан още филологически, подстрочният превод се е приемал като междинен инструмент при работа с далечни, недостъпни езици и като такъв е останал в миналото на преводаческата практика. Той се е прилагал при работа със сложни поетични, ритмични преводи, когато преводът се е извършвал от поет, невладеещ езика на оригинала (например често и до днес при превод на поезия от унгарски на български). Този превод като практика днес официално се смята за отживелица и вероятно се ползва в редки ситуации, като при това няма положителна репутация, защото познавачите на чуждите езици, включително и на редките, вече не са малко¹. Затова той ще остане в теорията на превода само като възможен *работен* стадий на анализа (както на научния, така и на практическия анализ). Следва да се подчертае, че филологическият превод като инструмент е особено приложим при анализа на стихотворен превод и в много по-малка степен - при анализа на прозаичен превод. Ще проследим особеностите на приложението му по-долу.

Филологическият превод като *имплицитен инструмент* в наблюдаването на преводните трансформации съдържа освен задължителната основна семантична информация за чуждия текст, още и граматична информация за чуждия език. Той се отличава от подстрочния превод с това, че е имал друга цел и поради това и друго съдържание, когато е предоставял на потенциалния преводач (не на изследователя, както е в нашия случай) общирни синонимии, лексикалностъчетами данни, а с това и представа за контекстите на употреба, следователно и на конотациите на лексемата, фразата и пр. *Инструменталният*, работен и приложен тук превод съдържа еднозначното за контекста представяне на оригиналните елементи чрез преводния език, който в случая работи като метаезик, за да се получи текстов субпродукт, натоварен с много допълнителна граматична и лексикална информация. Част от нея, ясна на филолога, все пак няма да бъде експлицирана тук. (В скобите след анализа

¹ За буквалния превод вж. Людсканов 1967: 21, срв. и Димова 2000: 61 за филологическия превод.

се посочва видът приложена от преводача трансформация.) Това се прави с цел представяне и обяснение на следващата стъпка - съпоставка за анализ на преводаческото решение, т.е. на преводаческия избор, и може да бъде демонстрирано в следния стих от В. Шимборска:

Илюстрация 2:

- Nie mam żalu,
powinłam była domyślić się tego („На Вавилонската кула“).

На български този стих може да бъде разчленен смислово и словоредно по следния начин, т.е. да се използва при анализа следният *инструментален* превод:

- 'Не съм обидена,
трябваше да се досетя за това' (запазват се оригиналната структура и словоредът).

В чешкия превод стихът изглежда така:

- Nemám ti to za zlé,
mohla jsem si to přece domyslit (пр. Власта Дворжачкова).

На български ще го представим със следния *инструментален* превод:

- 'Не съм ти обидена *за това*,
нали можеш за това да се досетя' (запазват се преводната структура и донякъде словоредът).

Като сравним дори само двата български текста под чуждоезичните, виждаме, че компонентите на оригинала в чешкия превод са съхранени изцяло, като модалното значение на п. *powinłam była* поради липса на пряко лексикално-семантично съответствие е предаден (чрез замяна) с ч. *mohla jsem* - букв. б. *можеш*. В този превод наблюдаваме: 1) незначително променен словоред (т.е. словоредно *разместване*), 2) поради езикови причини въведено двукратно ч. *to* (като проклитика в чешкия език, т.е. като *добавка*), 3) вметнато ч. *пřece* 'нали' - с известно модално значение и освен това по ритмични причини (*добавка*).

В българския превод наблюдаваме и други допълнения:

1) емпатизиране на негацията с повторението ѝ (*добавка*):

б. - Не, *не* съжалявам.
но трябваше сама да се досетя за това (пр. Блага Димитрова);

2) обидата, претенциите (п. *mat žal* 'обиден съм') са „превърнати“ (чрез смислова *подмяна*) в б. *съжбялям*;

3) в *логико-синтактичен* план двете реплики са противопоставени чрез съюза *но* (*добавка*), а изразеното чрез него противопоставяне е отношение, което липсва както в оригинала, така и в чешкия превод, който в случая се използва като коректив за интерпретацията на този стих.

Тази илюстрация показва, че инструменталният, тълкувателният, обяснителният превод е безценен в качеството си именно на паралелен между-езиков коректив. Нещо повече, вторият славянски превод функционира като коректив на адекватния превод, като допълнителен ориентир към семантично-тълкувателния анализ посредством инструменталния превод.

Полското *p. powinam była* е предадено от преводачката на български език с единствено възможното (като ресурс) б. *трябваше*.

Нека сравним и сръбския превод на Петар Вуйич:

ср. - Nije mi žao,
trebalo je ranije da se setim.
- 'Не съжбялям,
трябваше по-рано да се сетя'.

Оригиналното п. *powinam była* е предадено със ср. *trebalo je* (безлично за разлика от оригиналното). Полското *mieć žal* със значение 'обиден' съм е „изпуснато“ в този превод, както и в българския превод, и е подменено с друго значение - 'несъжбялям' (*подмяна*, при това от семантично естество). В сръбския текст е добавено ср. *ranije* 'по-рано' (*добавка*), оправдано само по ритмични причини. Вероятно същите тези ритмични причини оправдават *изпускането* на п. *tęgo* 'за това' в сръбския превод. (Ритмиката при превода е предмет на анализ в последната глава.)

Същото явление - подстрочен превод - може да бъде еднократно проследено и върху пример от прозаичния текст, където го експлицирам принципно по същия начин, особено при анализа на непреводимото (срв. и при анализа на оказионализмите в следващата глава).

По-долу за целите на анализа подстрочният превод е разположен непосредствено под разглеждания текст - оригинал.

Илюстрация 3¹:

р. По лестнице поднимался вверх бегом одинокий фразник (258).
'по стълбата се качваше нагоре бегом самотният мъж с фраз'.

¹ Обособена е лексемата и преводите ѝ, към която в момента е насочено наблюдението. В скобите след анализа се посочва видът на приложената от преводача трансформация.

В различните преводи наблюдаваме различни трансформации.
б. По *стълбите* тичаше нагоре самотният мъж с фрак (264).

Виждаме, че б. *стълбата* от подстрочния превод е „заменена“ (предпочетена) от преводача с б. *стълбите* - мн. ч., т.е. с отделните компоненти, образувачи цялостния предмет *стълба* (замяна), а авторовият плеоназъм р. *поднимался вверх бегом* при букв. б. *се качваше нагоре бегом* е „опростен“, по-точно - преструктуриран, в б. *тичаше нагоре* (изпускане), като е избегнат и русизмът *бегом*, защото б. *тичам нагоре* вече съдържа и букв. 'качвам се + бегом, тичешком'. При това р. *фрачник* е „разчленено“ на своите словообразователни компоненти в лексикалния им вид - б. *мъж с фрак* (декомпозиция).

п. Po *schodach* wbiegł samotny mężczyzna we fraku (367).

Наблюдаваме аналогично на българската замяна на *стълбата* с п. *schody*, което впрочем е само *pluralia tantum*. Освен това проследяваме синтетичното п. *wbiegł* спрямо оригиналното р. *поднимался вверх бегом* (прекомпозиция с изпускане), което става възможно в полския език поради семантиката на представката на глагола *w-* (срв. и аналогичното за ср. *y-* в същия пример по-долу). Подобно на българския превод лексемата р. *фрачник* е прекомпозирана в п. *mężczyzna we fraku*, което по същество представлява декомпозиция.

ср. *Степеништем* се успиѣао трком усамѣеник у фраку (327).

Наблюдаваме замяна на оригиналната предложна конструкция р. по *лестнице*, на което тук досега не обърнахме внимание поради съвпадение то на предлога р. *по* с българската и полската лексикална конструкция, със синтетичната ср. *степеништем*. Освен това проследяваме редуциране на авторовия плеоназъм (*поднимался + вверх*) от р. *поднимался вверх бегом* букв. 'се качваше нагоре бегом' със ср. *се успиѣао трком* (изпускане) букв. 'се качваше бегом' подобно на българския превод, където обаче е редуциран лексикалният компонент 'нагоре', защото се съдържа вече в самата представка на глагола ср. *успиѣати се*.

Накрая в същото изречение наблюдаваме интересното преводно решение за прекомпозиране на словосъчетанието р. *одинокій фрачник* в ср. *усамѣеник у фраку* букв. 'самотник с фрак', като е използван общославянският словообразователен модел за деадективния субстантив *nomina agentis* за м. р. с наставка *-ник*, образуван от еквивалента на прилагателното р. *одинокій* 'самотен' във фразата ср. *усамѣен*. Това решение е теоретически възможно за изпълнение и при останалите славянски езици, защото моделът *N.ag. + -ник* е продуктивен и

в тях (срв. б. *самотник*), но на никого от преводачите не му е хрунало, освен на сръбската преводачка. Това е поредният пример за съпоставка с трети език, който служи като (контрапример) коректив при анализа.

В същото време, ако надникнем в по-стария сръбски превод на М. Чолич, ще видим друг вариант на същата фраза на същия език: ср. *Stepeništem se trkom peo frak sa jednom rukom* (244) като еквивалент на разглежданото р. *По лестнице поднимался вверх бегом одинокий фрачник*. Тук наблюдаваме - наред с прекомпозирането на р. *поднимался вверх* в преведеното както по-горе нетавтологично ср. *peo* - случай на пълна нееквивалентност с оригинала. Вероятно р. *одинокий фрачник* е прочетено като р. *?однорукий фрачник*, за да се получи горният вариант - ср. *frak sa jednom rukom*, където освен това ср. *фрак* е използвано синекдотично вместо р. *фрачник*. Както се вижда, успешното решение е в полза на по-късния превод - ср. *усамъеник* и пр. Такъв контрастен вътрешноезиков преводен анализ предоставя уникален материал за съпоставителното лингвистично-транслатологично изследване, затова и по-нататък ще използвам тази възможност при работата с преводния корпус.

2. 3. 2. Втора стъпка на анализа

На втората стъпка от анализа на трансформациите се осъществява съпоставката на инструменталния превод с реалния. Тя също така имплицитно е свързана с непосредственото съпоставяне на подстрочния превод с преводаческото решение. Това бе илюстрирано вече отчасти чрез горните два примера (илюстрация 2. и илюстрация 3.). Тази стъпка разкрива преводаческия избор, осъществен чрез буквалното, експлицираното във филологическия превод значение и вариантите му спрямо основното, представеното в авторския текст значение. При съпоставката между оригинала и преводаческия избор можем да проследим задължителните, факултативните трансформации - граматични, лексикални, както и използваните преводни идиоматични изрази.

В горния случай например като задължителни разграничава трансформациите, засягащи превода на р. *по лестнице* и съответствията им в трите славянски превода поради това, че те приемат различна морфологична структура и в трите езика - по число и падеж (б. мн. ч.; п. мн. ч., м. пад; ср. ед. ч. инстр.¹), както и превода на р. *одинокий* и съответствията му в българския и полския език; като факултативна ще определим трансформацията на този фрагмент в сръбския превод, свързана с прекомпозирането на лексемите в словосъчетанието.

¹ Косвено, но солидно доказателство за obligatorността на трансформацията е аналогичната форма и в по-стария сръбски превод, както може да се види от приведения по-горе пример.

Що се отнася до превода на авторовото плеонастично р. *поднимался вверх бегом*, наблюдаваме няколко различни типа синтагматично „преразпределение“ на (лек)семите с редукция на семите в трите превода. Разпределението на семите по лексеми в рамките на изречението може да е различно при всеки език, както се видя по-горе, но *принципът* на това преразпределение е еднакъв. Схемата по-нататък допълнително го пояснява и представя образно.

Любопитно преразпределяне на семите наблюдаваме и в останалата част от изречението, където то се извършва в посока от синтактичен аналитизъм към синтактичен синтетизъм, срв.:

- р. По лестнице поднимался вверх бегом [одинокий франчик],
ср. Ступеништем се успинѣао трком [...]
- б. По стълбите тичаше нагоре [...]
- п. Po schodach wbiegł [...]

На р. *поднимался вверх бегом* съответства синтетичното б. *тичаше нагоре*, което съдържа в себе си и двете семи: 'качваше се + тичам'. Тази редукция е възможна, защото в оригиналния текст наблюдаваме семна тавтология в р. *поднимался вверх*, което съдържа в себе си 'качваше се + нагоре'. Семите в превода са преразпределени спрямо оригинала.

Аналогичен на горния пример, макар и обратен в синтетично-аналитичен план, е следващият пример от същото изречение, където р. *поднимался вверх* има синтетично съответствие в *срустиѣао се* 'качвам се', поради което наблюдаваме отстраняване на семната тавтология с лексикално-синтактични средства.

Полският еквивалент предоставя още по-голяма лаконичност в този фрагмент - срв. р. *поднимался вверх* бегом с п. *wbiegł*. Последната лексема, разчленена, съдържа *w-biegł* 'навътре? + тичаше', обаче в по-широкия контекст на *ii. po schodach w-biegł* спрямо р. *по лестнице поднимался вверх бегом* полското *wbiegł* придобива значението 'качваше се + тичайки' (вж. 16-томния речник на В. Дорошевски, цитиран по електронно CD-издание):

- р. по лестнице поднимался вверх бегом;
- п. po schodach (-ł) w- bieg-.

Така преводът на израза р. *поднимался вверх бегом* е предаден с единствената, синтетична по форма и еквивалентна по значение лексема п. *wbiegł*. Това се оказва възможно благодарение на различните значения на лексемата, както и на необходимостта да се използва целият контекст за превода, при което преводната единица, важен за изследователя предмет на анализа, се разширява последователно от лексема до група лексеми, а при необходимост

- до изречение. В този смисъл, както точно посочва и българската авторка А. Димова (Димова 2000: 69), обхватът на преводната единица зависи от различията в езиковите структури, от стилистичната и естетическата им маркираност.

Разпределението на семите във фразата в различните езици е такова, че при всички преводи е избегната оригиналната Булгакова семна тавтология р. *поднимался вверх*. Наблюдаваме преразпределение на семите в синтагматично-семантичен план. Преводният инвариант тук практически отсъства във формалния си вид, но присъства абстрактносемантично, след като и трите преводни съответствия се различават както помежду си, така и спрямо оригинала, но са инвариантни по принципа на преразпределение на семите. Това разпределение изглежда по следния начин:

р. поднимался вверх бегом;

б. ()-ше нагоре тич-;

ср. ус-пиња-о се трком;

п. w- () †-bieg-.

Схематично то може да се представи по следния начин:

Първата схема се отнася за лексикалната трансформация в българския език (р. *поднимался вверх бегом* - б. *тичаше нагоре*), когато р. *поднимался* + *бегом* са обединени в лексемата б. *тичаше*, а р. *вверх* съответства непосредствено на б. *нагоре* (декомпозиция).

Втората схема представя трансформацията в сръбския език (р. *поднимался вверх бегом* - ср. *се устињао трком*), когато р. *поднимался* + *вверх* е транспонирано в ср. *устињао*, а на р. *бегом* непосредствено съответства ср. *трком* (декомпозиция).

Третата схема се отнася за полския език (р. *поднимался вверх бегом* - п. *wbiegl*), където р. *поднимался вверх бегом* е „компресирано“ в п. *wbiegl* (декомпозиция). П. Фосет нарича тази трансформация *кондензация*, когато изворната информация се предава в нов, събран в по-малко лексеми, по-концентриран вид (Фосет 1997: 47). Подробността на горната схема, както и обясненията към нея, е мотивирана от спецификата на тези трансформации, които трудно могат да възникнат в по-долу представената класификация на основните видове трансформации, защото представят декомпозирането на лексемите на семи, прекомпозирането им и кондензирането им в превода - интересно, немаловажно и често явление при превода на близкородствени езици. Декомпозицията като тип трансформация е феномен от сферата на славяно-славянските преводи, за който тук, на този изследователски етап, не предлагам теоретично решение. При всички интерпретации тя може да се представи с апарата на КЛ като транспониране на оригиналната картина в преводна - с преко конфигуриране на оригиналните семи в окончателния текст.

С помощта на описания двустъпков инструментариум се открояват някои от споменатите типове преводни трансформации, които отразяват най-общите процеси в пресътворяването на оригинала чрез превод. Те ще бъдат разглеждани по-долу.

Определянето на изследователския механизъм чрез разностранните анализи на отделните фрагменти, които се опират и на буквалния прочит на авторския, оригиналния текст, преди той да бъде преведен, т.е. преди да се анализира преводният текст, е една от целите на настоящото изложение.

2. 4. Видове трансформации

Видовете трансформации при превода са в изследователското поле на почти всеки теоретик на превода, който си е поставял за цел да обобщи и да опише наблюдаваното от него явление в преводите. Проблематиката на преобразуванията е сред най-разработваните, защото практиката на превода поставя множество въпроси и се изправя пред най-разнообразни казуси. Различните видове типологии на трансформациите са представени в обширна съпоста-

вительна таблица от Н. Гарбовски (Гарбовски 2004), където авторът разглежда трансформациите, лексикалните размествания и преводаческите похвати според някои руски и според някои неславянски автори. Н. Гарбовски подобно се спира на обосновката на трансформациите у различните руски транслатолози от 70-те и 80-те години: Я. Рецкер (Рецкер 1974), Л. Бархударов (Бархударов 1975), Р. Миняръ-Белоручев (Миняръ-Белоручев 1980), В. Комисаров (Комисаров 1980), като прилага съпоставителна таблица на гледните им точки върху трансформациите. В своето изложение Гарбовски предпочита семиотичния подход като анализ на преводните преобразувания (Гарбовски 2004: 358-469).

Към класификацията на Гарбовски добавям и трансформациите от описанието на И. Васева за преводите от руски на български език (Васева 1980), където тя прилага в основни линии класификацията на Л. Бархударов 1975¹, но с известни ограничения. Тези ограничения изглеждат напълно мотивирани предвид четивността и яснотата на класификацията, както и предвид ползването ѝ в практическата работа със студентите - теоретици и практики на превода. Към таблицата добавям и трансформациите, класифицирани от друг виден руски теоретик на превода - А. Швейцер (Швейцер 1988), с което представям по-широка теоретична картина на феномените.

Предложеното по-долу обобщение на описаните трансформационни разновидности е направено с цел методологическо улеснение на описанието. При това представяне класификациите на отделните автори са претърпели вътрешни размествания, за да може да се разглеждат паралелните им компоненти и същевременно да се проследяват приликите и разликите помежду им:

Я. Рецкер 1974	Л. Бархударов 1975	В. Комисаров 1980	А. Швейцер 1988	И. Васева 1980
1. Лексикални трансформации	1. Размествания	1. Лексикални трансформации		1. Размествания
диференциация	II. Замени а) лексикални	а) лексико-семантични	I. Семантично-референциални замени	II. Замени
конкретизация	конкретизация	конкретизация	хипонимна замяна	на словоформи
генерализация	генерализация	генерализация	хиперонимна замяна	на словосъчетания
смислово развитие		модуляция	метафора, метонимия, синекдоха	на части от думата

¹ Класификацията на Бархударов е в основата на описанието на преобразуванията в цялата руско-съветска транслатология.

антонимичен превод цялостно преобразуване	б) граматични замени на думи	б) формално- съдържателни замяна транскрипция, транслитерация	автонимна	на части от изречението замени в сложното изречение
компенсация	замени на части от думата	калкиране		
II. Граматични трансформации	замени на части от изречението	II. Граматични трансформации	11. Семантично- комуникативни замени	
пълни	Замени в сложното изречение	буквален превод		
частични	причинно- следствена замяна	разчленяване/ обединяване изреченията граматична замяна	на	
	в) антонимия	III. Лексикално- граматични трансформации		
	г) компенсация	антонимия		
	III. Добавки	описание		III. Добавки
	IV. Изпускания	компенсация		IV. Изпускания
		описание		

Към таблицата следва да се направят някои уговорки: празните полета не означават липса на понятието, а включването му в друг тип явление от друг или от съответния порядък. Гледните точки на авторите са представени паралелно за улеснение на прочита.

От тази таблица се вижда, че всички автори основават своята класификация на трансформациите на еднакъв принцип - езиковите равнища, обусловени от стриктния структурно-лингвистичен характер на анализите им. Това е причината тук да се обхванат само основните автори от руската транслатологична школа¹. Освен това може да се види, че сред класификационните си характеристики авторите включват и семантични критерии, тъй като всеки текст поставя множество семантични въпроси. Освен това таблицата изяснява и онези трансформации, които се оказват общи за повечето автори и които впоследствие също се разглеждат като основни преобразувания. Това

¹ Според други автори обаче явления като заемки, калки, буквален превод, транспозиции и модуляции, еквивалентност и адаптация, приложени на всяко езиково равнище, представляват техники на превода, а не трансформации (Фосет 1997). Тях, дори да ги регистрирам, не ги вземам предвид.

са всъщност трансформациите, които се придържат максимално към първоначално постулираните в ТТГ, които са съвпаднали с тези в КЛ, а именно *изпускане, добавка, размятане, придвижване*. Постиганията на транслатологията благодарение на постиженията на сродните ѝ лингвистични дисциплини са онези механизми на изследването, които не могат да не се вземат предвид в аналитическия подход. Това ми дава основание при съставянето на класификационна схема да се опра, от една страна, на отделните равнища на езика, за да представя една значително по-обобщена картина по-долу, а от друга страна - да включва общоприетите преобразувания като теоретико-практическо постижение на транслатологията, с което следва да се съобразява всяка поредна разработка по проблематиката.

Преобразуванията при превода са разнообразни по начин на описание и по обхват, а всяко преобразуване е мотивирано чрез конкретен езиков материал, което само по себе си прави проблематиката необятна: емпирията трудно се подвежда под единни знаменатели. За да се осъществи един анализ дори и само с работна цел, е необходимо да се приложи системен подход. А трансформациите тук са съществена част именно от такъв анализ, независимо как се назовават и как се ограничават или определят. Изглежда необходимо обаче да се въведат някои ограничения на множеството преводни преобразувания, за да бъде описанието по-нататък по-оперативно. С тази цел е оформена и по-долната схема, която, следва ясно да се подчертае, има най-общ характер. При това като всяка класификация тя има условен характер, защото преобразуванията много рядко се прилагат и наблюдават в чист вид и като цяло текстът или фрагментът му представляват комбинация от различни преобразувания на оригинала, които трябва да доведат до комплекс от съответствия в превода.

Първото голямо разграничение при преобразуванията е разграничаването на трансформациите *sensu stricto* от стилистичните съответствия. Тази подялба дори не е отразена в таблицата по-долу, защото тя описва само видовете трансформации в тесния смисъл на транслатологичния термин. Прегрупирането на преобразуванията е отразено единствено в структурата на изложението в тази глава, защото става дума за обособяване на две съществени и големи групи преобразувания.

По-нататък преобразуванията се разпределят, като се обособят облигаторните от факултативните трансформации. Към групата на облигаторните трансформации отнасям всички трансформации, засягащи морфологичната и синтактичната структура на съпоставяния превод с оригинала. Извън схемата са стилистичните съответствия.

Има трансформации, които преводачът е принуден да извърши по различни граматични, лексикални или стилистични причини, обусловени от асиметрията между езика на оригинала и езика на превода. В тези случаи

тези трансформации ще бъдат разглеждани като централни за теорията, като задължителни, защото именно при тях се разкрива контрастно/контрастивно системната междуетникова асиметрия. Има обаче и такива предпочетени от преводача трансформации, при които в значителна степен се реализира изборността (от страна на преводача) на един или друг вътрешноезиков преводен вариант. Това е често явление при междуславянския превод, особено когато се превеждат по-обемни текстови единици. Има и трансформации, които преводачът прилага независимо от възможностите за облигаторна трансформация или за буквален превод, нещо повече - облигаторните трансформации при един превод могат да бъдат различни в окончателното си оформяне. Затова смятам за релевантна тази подялба особено с оглед на наблюдението на неколкостепенни преводи на един и същ текст, каквито ще видим по-нататък. Това изследователско поле изглежда изключително плодотворно за транслатологията предвид теоретичните перспективи, които отваря, тъй като при неколкостепенни преводи на един и същ текст или на един и същ език особено отчетливо се вижда преводаческият избор, бил той с облигаторен или с факултативен характер.

Това се вижда особено ясно при случаите, които анализират превода на поезия (вж. пета глава). В тях добре могат да бъдат наблюдавани онези елементи, които са паралелни или дори еднакви в преводите, и това са най-често облигаторните преобразувания в преводите, т.е. на основните компоненти на текста. Когато при такава съпоставка наблюдаваме различията при няколкото превода, те най-често обхващат факултативната част от трансформациите. Трансформациите биват облигаторни и факултативни.

И така, първият класификационен параметър на трансформациите - според възможността (или отсъствието на такава възможност) за преводачески избор, е подялбата им на облигаторни или факултативни и това е родовият признак на делението. Неколкократно споменаваният тук преводачески избор, включително и като класифициращ трансформациите компонент при разделянето им на два основни вида - облигаторни и факултативни, се оказва основополагащ при определени постулати защото преводаческият избор при превода е аналог на интуицията на носителя на езика при избора на езиково средство за назоваването на дадена ситуация. Проблемът не е обсъждан, нито

пък е поставян в лингвистиката, макар че е време да намери своето теоретично място заради допирните точки с интуицията, която, макар и приета от генеративистите като основен подход към езиковите факти, все пак остава далеч от дефиницията за носител на езика и неговата интуиция за езика¹. Факултативните трансформации се разглеждат като преобразувания, които са изцяло предопределени от субективното решение на преводача. Доказателство за тази субективност са неколкото преводи на един и същ текст, като за целите на това изследване се наблюдават главно постижни творби, преведени от различни преводачи. При преводите на проза критерий за факултативността, възможен в съпоставката на буквалния превод с реалния, е езиковата интуиция на носителя на разглеждания език и знанията за оригиналния език. Несъмнено имаме работа с ограничен в доказателствен план феномен, поради което и тези трансформации остават в периферията на настоящото изследване.

Освен задължителните и факултативните трансформации разграничавам (подобно на цитираните по-горе автори) още и трансформации според вида извършена езикова промяна в преводния текст - граматична или лексикална, като в рамките на всяка от тях могат да се разграничават подвидове. Така например граматичната трансформация може да засяга елементи от структурно-синтактичното равнище на езика или от морфологичното равнище, а също така да има синтагматично-словореден характер. Последният подвид отчасти може да бъде отнесен към трансформациите, носещи и стилистичен ефект в преводния вариант, и това не бива да се забравя, а да се уточнява. Следващото ниво на подялбата засяга по-прецизно и по-обосновано вида на преобразуванията: Граматичните биват морфологични, синтактични и словоредни.

Тези трансформации засягат системно-структурните различия между езиците - превеждания и преводния, за разлика от групата на следващите - лексикалните, които са обусловени от субстанциалната разлика между превеждания и преводния текст.

Тъй като терминът *трансформация* у почти всички цитирани автори неизбежно е повлиян от оригиналната трансформационно-генеративна граматика (ТГГ) (а там той обхваща явления, които не са непосредствено обвързани с

¹ Опит за такава дефиниция бе направена от мен в съавторския труд Ликоманова, Гладкова 2002.

едно езиково равнище от граматиката на езика, още повече че за ТГГ в езика всичко е граматика), то и в теорията на превода по аналогия трансформациите се разглеждат комплексно с оглед на езиковите равнища. В превода на близкородствени езици най-често тези трансформации са свързани с лексиката на езиците и с различията между граматичните и лексикалните системи на оригиналния и на преводния език. Това са онези трансформации, при които ще наблюдаваме например или изпускане на сема, на елемент от оригиналния текст в преводния му вариант, или добавка на сема, на елемент в превода, или пък граматична транспозиция на оригинален елемент при превода му, както и промяна на граматичния род, вид, число според ресурсите на преводния език (срв. схемите по-горе). По-нататък трансформациите се разпределят според конкретните им проявления. Съотношението между отделните видове трансформации схематично е представено по-долу, като целта на това представяне е да онагледят множеството от различни езикови и преводнотекстови феномени.

Отделно следва да се разглеждат лексикалните трансформации, като не се забравя, че при близкородствените езици те получават специален статут, защото предполагат фреквентност и регулярност на феномените, обусловени от посочените в първа глава параметри (например множеството паралелни замени при различните преводи в трите езика, показани в илюстрациите по-горе). Лексикалните трансформации отразяват цялостната транслатологична теория за преобразуванията, силно повлияна от ТГГ, където основните синтактични трансформации се разпределят (първоначално в разширената стандартна теория, а после и в „управление и свързване“) в четири основни типа, подобни на представените по-долу. Разликата с ТГГ—УС е във въведената трансформация *транспозиция* на мястото на ТГГ-трансформацията *разместване*, за което вече стана дума при словоредните преобразувания, което преценявам за съществено предвид фреквентността на явлението в междуславянския превод. Транспозицията обема и няколкократно споменаваното и илюстрирано типично за славяно-славянския превод явление декомпозиция.

Ето как изглежда следващото схематично подразделяне на трансформациите в групата на лексикалните трансформации: Лексикалните включват добавки, изпускания, подмени, транспозиции.

Всеки един от посочените видове ще бъде представен по-долу.

Важно е да се отбележи, че при всички преводи неизбежно се наблюдава и преплитане между посочените видове трансформации, както и припокриване с обособените априорно стилистични съответствия, когато стилистичното преобразуване съдържа в себе си, опирайки се на лексикален елемент, синтактична трансформация, като тя може да бъде факултативна по същността си и невинаги да се налага от различията в езиковите системи на двата езика. Съпоставката на различни славянски преводи се прави именно с цел да се установят общите, т.е. задължителните трансформации, настъпили във всеки от превежданите текстове и, обратно - да се експлицират и оригиналните преводачески решения. По-нататък става дума и за това, че преводаческите решения (особено творческите) се налагат в превода при липсата на пряко преводно съответствие, на речников еквивалент, тъй че в известен смисъл те също могат да се разглеждат като необходими и неизбежни при превода, т.е. като облигаторни. Така цялата постановка на разграничаване на трансформациите е силно обусловена и подкрепена от проверения емпиричен материал.

В някои места от схемата може да се окаже възможно пресичане на някои от линиите на разграничение на трансформациите, защото то предполага и пресичане на същностите (породени от практиката), които отделните видове преобразувания назовават. Освен това несъмнено ще се намерят случаи от практиката, които схемата няма да може да обхване и адекватно да им припише някоя от разновидностите на трансформациите.

В тази класификация в значителна степен доминира синтагматичният аспект на преобразуванията, при който промените в текста се разглеждат предимно от гледище на взаиморазположението на единиците в него като отправен пункт, от който започва анализът.

На следващата, ономасиологична стъпка се разглежда семантичният обхват на наблюдаваното преобразуване, тъй като той в много случаи е различен от семантичните дадености на оригинала, затова в транслатологията традиционно¹ е приета аксиомата, че и най-добрият преводач при блестящ, инвентивен и потенциално възможен превод не постига авторската уникалност.

Коментираната дотук схема може да се обобщи в следния окончателен пълен вид: Трансформациите биват облигаторни и факултативни. Те от своя страна биват граматични и лексикални. Лексикалните биват морфологични, синтактични и словоредни. Докато лексикалните включват добавки, изпускания, подмени и транспозиции.

¹ Още в текстовете на св. Йероним (срв. Йероним, Писмо до Памакий, 1998).

2. 4. 1. Граматични трансформации

2. 4. 1. 1. Морфологични трансформации

Към тях ще отнесем трансформациите в тесния смисъл на думата, когато езиковите особености налагат промени в морфокатегориалната структура на текстовите компоненти. Морфологичните трансформации са в основата на всеки превод независимо от близостта на езиките, защото системно-структурните междуезикови разлики предполагат именно морфологични разлики. Такива са например следните подмени: на носителите на категорията определеност/неопределеност при превод от/на български език, на миналите времена, когато става дума за превод от/на български на/от останалите славянски езици; на категорията посесивност в именната фраза при падежните славянски езици¹; на причастните безлични конструкции, които се трансформират в лични глаголни форми при превод от полски език; на българското преизказно наклонение²; на мъжколичните граматични определители в полския език; на формите за условно наклонение в чешкия и полския език при превод на други славянски езици; на категориалновидовите, категориалнородовите и категориалночисловите разлики при всеки славяно-славянски превод. Примери за морфологични трансформации се привеждат в цялото изложение и затова тук няма да се спирам на тях специално. Това, което обаче е важно да се подчертае, е системно-структурната им обосновка, опираща се на субстанциалните разлики между двата езика - на оригинала и на превода.

¹ Вж. и Иванчев 1988б: 197 и сл.

² Алексиева 1977, Алексиева 1995.

2. 4. 1. 2. Синтактични трансформации

Те засягат в процеса на превода (и в процеса на съпоставката на преведения текст с оригиналния се наблюдават като) *структурни* спрямо оригинала промени в преводния текст, извършени в рамките на именните или вербалните фрази, на простото изречение, в релацията между отделните прости изречения в рамките на сложното изречение, в структурата на цялото изречение. Всички тези преобразувания могат да бъдат проследени при различните типове изречения. Преструктурирането (замяната на един тип синтактична връзка с друг тип или на един тип конструкция с друг тип) има най-различни причини, основната сред които е езиковосистемната база на преводния език (затова отнасяме тези трансформации към облигаторните). Не следва обаче да се пропуска и субективният, преводаческият подход към фразата. Това преструктуриране, както показват и примерите по-долу, може да е породено и от различията в лексикалната съчетаемост на иначе речниково еквивалентни лексеми.

Типичен пример за синтактична трансформация в рамките на именната фраза наблюдаваме при преводите в началото на диалогова реплика в „Майстора и Маргарита“:

р. - С синей каемочкой платок (260).

п. - Z *granatową obwódką* Ø (370).

ср. - *Sa plavím rubom* Ø (329).

б. - *Кърпичка, поръбена със синьо* (266).

Виждаме, че предложно падежната фраза от оригинала е трансформирана чрез изпускане на опорното съществително в два от преводите: в полския и сръбския език (нулевите еквиваленти на р. *платок*). В българския превод освен словоредното разместване в инициалната позиция на опорното съществително откриваме и лексикална трансформация при липса на лексемно съответствие на деминутивното р. *кайма-каемочка*, което е разширено с прилагане на причастието - б. *поръбена*. Детайлният лексикален анализ ще покаже, че б. *кърпичка* не е еквивалент на р. *платок*. Руската лексема не е деминутивна, а квази деминутивна, а българската преводачка си е послужила с

деминутива б. *кърпичка* само при тази реплика, докато в целия контекст, в който се уточнява за каква кърпа става дума, се говори само за б. носна *кърпа*¹.

При някои от примерите по-долу се наблюдава съществено синтактично реструктуриране, при други - замяна на синтактична връзка от един вид с друг вид (хипотактична с паратактична), без да се променя характерът на синтактичната зависимост (например тя остава хипотактична); при трети примери синтактичната структура при превода се запазва, а в много случаи действия субективният подход към преводната фраза, което отчетливо проличава в различните преводи на едно и също изречение на различни езици, срв.:

- р. Потом город потряс удар (352).
- п. Potem miasto zadygotało od grzmotu (501).
- ср. Zatim puče i ceo grad se zatřese (438).
- б. После градът бе разтърсен от удар (361).

В оригиналната структура на приведеното просто изречение в синтагматичен план наблюдаваме инверсия между основните му елементи (OVS)². В полския превод са разменени функциите между подлога и допълнението при съхранен словоред (SVO). Сръбското изречение е вече значително реструктурирано, като веднъж простото изречение е превърнато в сложно съчинено (V, + SV₂), а във второто изречение е извършено прекомпозиране на семите от оригинала. В българския превод словоредът на лексемно равнище е запазен, но за сметка на подмяната на активния залог с пасивен (SV_pO). Допълнителният семантичен анализ на валентностите в това изречение тук би бил подходящ за

¹ Когато анализираме случаи, подобни на горните, следва да имаме предвид, че при близкородствените езици не са малко и паралелните случаи -- както семантично, така и структурно оформени словосъчетания като например следното:

р. ...большой черной машины (289);
п. ...wielkiego czarnego samochodu (410);
ср. ...velikog cmog automobila (364);
б. ...голямата черна кола (296).

Или:

р. ...последняя страшная мысль (290);
п. ...ostatnia straszna myśl (411);
ср. ...poslednja strašna pomisao (364);
б. ...последната страшна мисъл (297).

Тези паралели са многобройни и създават усещането за добро разбиране на чуждия славянски текст без превод. С тях обаче практически тук няма да се занимавам, защото те се наблюдават предимно в кратки текстови фрагменти, докато в рамките на цялостния текст често се губят. Могат да бъдат проследени маргинално покрай останалите приведени примери. Те служат като база за разбирането на текста и за анализирането на превода му.

²OSV - техническо обозначение на основните компоненти на изречението: О - допълнение, S - подлог, V - глагол.

експлициране на това характерно междуславянско явление. Общото при трите славянски превода е запазеното място на обстоятелственото пояснение за логическо-времева последователност, кохезивният текстов елемент.

При превод на въпросително изречение наблюдаваме почти паралелни преводи, но все пак с репликови разлики:

- р. Что он говорит? (369)
- п. Co on mówi? (525)
- ср. Šta on to govori? (459)
- б. Какво говори той? (379)

В сръбския превод е привнесена актуализиращата, емфатизираща частца ср. *то*, а в българския превод изречението е трансформирано словоредно. Това е сериозен материал за контрастивни проучвания.

Синтактични трансформации, когато са различни от обособените словоредни съответствия, се наблюдават значително по-често, като по-разнообразни са те в рамките на сложното изречение:

- р. Тут женщина уступила Ивана мужчине, и *тот* взялся за него по иному *мни о чем* уже не расспрашивал (89).
- б. После жената прехвърли Иван на мъжа, *който* го подхвана по-иначе, вече *без да* го разпитва (86).

Синтактичната структура на българското съответствие съществено се отличава от оригиналната структура: паратактичността, изразена чрез р. *и тот... и ни о... чем*, е отпаднала и е заменена с хипотактичност в б. *който... без да...* Отпаднало е изразяването на определеността с показателно местоимение, която в български има други особености, затова и в двата случая се променя синтактичната връзка: съчинени изречения са заменени с подчинено определително и подчинено отстъпително, т.е. изреченията са реструктурирани.

Сръбската преводна структура е паралелна на оригиналната, изреченията в нея също са съчинително свързани, има и словоредни размествания:

- ср. Tada žena ustupi Ivana-muškarcu, *i ovaj* se njime pozabavi na drugi način, *i više* se ne raspitivao ni o čemu (123).

Полският превод се отличава с модификация на изходните съчинителни структури, но все пак със запазване на характера им:

- п. Potem kobieta przekazała Iwana mężczyźnie, *ten zaś* zabrał się do niego zupełnie inaczej *i*. o nic już nie pytał (120).

В горния пример заслужава внимание и граматично-лексикалният паралел р. *тот-б. който-п. тен-ср. овај* предвид неговите анафорично-кохезивни характеристики.

Върху примера на две изречения от оригинала и техния превод на трите езика можем да видим различен начин на реструктуриране. От това следва любопитен извод за уникалните, непреводими особености на руския изказ:

р. Тут Маргаритой овладела мысль, что, по сути дела, она зря столь иступленно гонит щетку. Что она лишает себя возможности что-либо как следует рассмотреть, как следует упиться полетом (235).

п. Wtedy Małgorzata pomyślała, że w gruncie rzeczy niepotrzebnie tak zaciekle popędza tę szcztokę, że traci w ten sposób szansę obejrzenia czegokolwiek i upojenia się lotem (335).

ср. Tada Margaritu obuze misao da je, u suštini, uzalud tako jarosno gonila četku, da se lišavala mogućnosti da bilo šta razgleda kako treba, da se čestito nauživa u letu (300).

б. Тогава Маргарита изведнъж си помисли, че всъщност е глупаво така лудо да препуска с метлата. Лишаваше се от възможността да разгледа всичко спокойно и да се наслади до насита на полета (241).

Поради падежното оформление на допълнението структурата на първото изречение е запазена само в сръбския текст, а между полския и българския наблюдаваме семантичен и синтактичен паралел, който представя различие спрямо оригиналната структура (р. *Маргаритой овладела мысль* и ср. *Margaritu obuze misao* спрямо п. *Małgorzata pomyślała* и б. *Маргарита... си помисли*), като в българския се е появила и допълнителна лексема (б. *изведнъж*). Глаголът в руския текст управлява тв. пад., докато съответствието му в два от останалите езици - българския и полския, представя друга съчетаемост.

Така лексикално-семантичната съчетаемост предопределя различieto между синтактичната структура на преводния текст и оригиналната, но паралелна в междупреводните инварианти структура.

Сказуемото в подчиненото изречение в българския превод е безлично (б. *е глупаво*), а в сръбския текст - в мин. вр. (ср. *je ...gonila*). Обособяването на следващото подчинено изречение в отделно изречение не е запазено в нито един от преводите. Любопитното явление, нетипично за руския изказ - авторовата обособеност, е пропуснато и от двамата преводачи - на полския и на сръбския текст, но не е пропуснато от българската преводачка. Сръбският изказ е придобил отчетливо вид на изброяване, подчертано от повторението

на подчинения, въвеждащ всяко от трите подчинени изречения съюз (ср. *da... da... da... da...* спрямо р. *что... что... как... как...*). Българският текст изцяло е пренебрегнал повторемостта, т.е. паралелността на подчинените изречения (че... 0... да... да). Полският превод заема средищно положение (п. *że... że... 0... 0*) спрямо р. *что... что... как... как...*) и освен това и двете последни подчинени изречения превежда не с изречения, а с отглаголни съществителни (п. *...obejrzania... upojenia się...*). Последното обстоятелство е косвено доказателство за високата фреквентност и продуктивност на тези отглаголни деривати в полския език с много малко формообразуващи ограничения в системата. Те променят изказа и го правят по-синтетичен (в граматичен и в метафоричен смисъл). Този руско-българско-полски паралел заслужава внимателно изследване в съпоставителен план, защото очертава определен тип преводен инвариант между преводните текстове.

Подобни „разминавания“ между оригинала и преводите могат да се наблюдават непрестанно при анализа, затова там, където това няма да утежни изложението, на този тип трансформации ще бъде обърнато внимание на фона на другите разглеждани преводни феномени.

2. 4. 1. 3. Словоредни трансформации

При тези преобразувания между оригинала и преводите, наблюдавани в зависимост от особеностите на езиците, можем с теоретични допускания да предположим различия в преводите спрямо оригинала, както и между самите преводи, които, от една страна, са обвързани със задължителните словоредни позиции при съответните славянски езици, а от друга страна - с „художествените“, творческите отклонения от тях. Словоредните трансформации при всеки език в рамките на текста отразяват и онези особености, които представят отклонения от неутралната, най-фреквентната норма.

С други думи, при преводите наблюдаваме словоредни трансформации, които: 1) представят разлики спрямо оригинала, които се очертават 2) на фона на неутралния словоред за съответния език. Разликите спрямо оригинала могат да бъдат анализирани предвид особеностите на езика в посока немаркиран словоред. От теоретична гледна точка немаркираният словоред би бил релевантен, т.е. приемлив, тогава, когато и оригиналният словоред е неутрален; обратно - маркираният авторов словоред би следвало да получи еквивалентно маркиран преводен словоред. Това са параметрите, в които протича анализът на словоредните особености на преводите по-долу: Преводът може да се осъществи по следния начин: маркиран словоред - немаркиран словоред (1) или еквивалентно маркиран словоред (2)

немаркиран словоред -немаркиран словоред (3) или маркиран словоред (4).

За улеснение анализът на словоредните трансформации се представя предимно синтагматично, като коментарът на маркираността с нейния прагматично-комуникативен ефект се очертава като резултат от непосредствения контекст/контекст.

В рамките на *именните групи* се наблюдават някои от ярките особености на езиките. Така в цитирания вече по-горе пример виждаме, че при превода на полски език на фрагмента:

р. ...знаменитой психиатрической клиники
п. ...słynnej kliniki psychiatrycznej.

разместването е непосредствено свързано с полската специфика за стилистично неутралното словоредно място на прилагателните спрямо определяното от тях съществително. П. *klinika psychiatryczna* е устойчивото, обичайното словосъчетание, при което прилагателното е нормативно постпозитивно спрямо определяното съществително¹ за разлика от въведеното за читателя р. *знаменитая-п. słynna* препозитивно определение. Характерът на употребата на двете определения - устойчиво и актуализиращотекстово, в крайна сметка обуславя позицията на двете прилагателни спрямо п. *klinika*-р. *клиника*.

Същото „преподреждане“ в полския език наблюдаваме и в другия пример: р. ...дом кремового цвета (57), при който актуализираното определение е изнесено напълно в инициална позиция:

п. Kremowy ...dom stał... (74) за разлика от останалите езици, срв.:
ср. ...kusa па sprat, kr-em boje... (85);
б. ...къща, боядисана в кремаво... (54).

Във всеки един от случаите са осъществени различни структурни решения на преводачите за предаване на значението от оригинала, въпреки че теоретично е възможен буквалният, паралелният превод и на трите езика, например п. **dom kremowego koloru²*, ср. *kusa krem boje³*, б. **къща в кремаво цвят*. Несъгласуваните определения, приложени в преводите, променят синтактичната структура. Само сръбската преводачка се е придържала към оригиналния текст, докато останалите двама - полските преводачи и българската

¹ Вж. Вежбица, Вежбицки 1968: 129, Бонк 1993: 433; Богуславски 2000 и др.

² *Звездата пред примера тук означава невъзможност за приемане на този превод след като съществува с обнародвана вече версия.

³ Срв. в по-стария сръбски превод на М. Чолич: *kuća žučkaste boje* (56), което е структурно значително по-близо до руския оригинал.

преводачка, са изпуснали съответствието на лексемата р. *цвет*-п. *kolor* - б. *цветят*, компресирайки по този начин изказа. Българският превод е разширен с добавяне на нов предикат (допълнителен признак). Нещо повече, фразите, назоваващи цвета на дома, са структурирани по различен начин, но за това ще стане дума по-нататък.

В следващия пример отново наблюдаваме словоредни размествания в комбинация с прекомпозиране на оригиналните семи чрез транспозиция на адективните словосъчетания в сложни адективи в българския и полския превод (б. *миналогодишна* и п. *zeszloroczną* за р. *прошлого года*). Транспозиционните деривати имат еднаква семантика. Сръбският превод илюстрира пълен паралел с оригиналния текст, а в полския има добавка на лексикален елемент (п. *ową* 'онази') за изразяване на определеност, срв.:

- р. до страшной осенней ночи *прошлого года* (289);
 п. przed ową straszną *zeszloroczną* nocą jesienną (411);
 ср. pre strašné jesenne noći *prošle godine* (364);
 б. преди страшната *миналогодишна* есенна нощ (296).

Установяването на статистически релевантни наблюдения би дало основание за типологични заключения за степента на близост между славянските езици с оглед на фреквентността при този тип преобразувания.

Словоредните трансформации в рамките на *простото изречение* засягат взаиморазположението на подлога, сказуемото, допълнението (SVO) и отделните им модификатори - обстоятелствени пояснения, определения. Най-честите наблюдавани трансформации засягат SVO, поради което обръщам внимание главно на тях, например в простото изречение, предшестващо друго просто изречение в рамките на сложно изречение:

- р. Тут увидел *Иван*, что пришедший одет в больничное (131).
 п. *Iwan zobaczył wtedy, że przybysz ma na sobie szpitalną odzież* (181).
 ср. Tada *Ivan* vide daje došljak u bolničkoj *odeći* (174).
 б. Тогава *Иван* видя, че дошлият е с болнични *дрехи* (131).

Отчетливо се виждат разликите в словореда между компонентите на главното изречение и мястото на подлога в него. Субективният, наративен подложно-сказуемен словоред в оригинала от типа V-S е заменен и в трите преводни езика с неутралния славянски словоред S-V. Подложната позиция може да се разглежда като славянски типологичен критерий (Ликоманова 1998) и въпреки че за славянския подлог по дефиниция е характерна свободата на месторазположението му, именно в тези случаи наблюдаваме спецификата на тази свобода при всеки от езиците. Едновременно с това в този при-

мер виждаме еднозначния превод на деиктичното наречие за място р. *тут* (Русская грамматика 1982, т. 1: 705) с паралелните темпорални б. *тогава*-п. *wtedy*-ср. *tada*, които са на своето място спрямо оригинала и в двата превода, премахват семантичната двузначност на значението в руския текст и го преобразуват в еднозначно темпорално б. *тогава*, като в полския текст наречieto е далеч от инициалната позиция, но аналогично на останалите преводи експлицира деиксиса като темпорален, а не като темпорално-локален. Хроно-топната синкретична специфика на р. *тут* позволява различна от авторската, но паралелна в преводите времева интерпретация. Инвариантен е прочитът и в трите превода, като преводачите са избрали едното от двете текстуални значения на деиксиса.

Курсивираниите елементи в трите превода илюстрират системната добавка на експлициращ съдържанието елемент: на р. *больничное* съответства п. *szpitalną odzież*, ср. *bolničkoj odeći*¹ и б. *болнични дрехи* - практика, твърде привична и многократно посочвана в транслатологичната литература (вж. по-нататък). Това е пример за типично инвариантно преводаческо решение в славяно-славянския превод с експликация, типична за превода избощо (Алексиева 1991).

Разместванията от горния тип се наблюдават често в простите изречения, включително и в тези, които се намират в рамките на сложното изречение. Те могат да бъдат проследени в словореда на инициалното изречение:

р. [Эту поэму Иван Николаевич сочинил, и в очень короткий срок, но, к сожалению, ею редактора несколько не удовлетворил (13).

п. Iwan Bezdomny poemat ów stworzył, i to nadzwyczaj szybko, ale niestety, utwór ani trochę nie usatysfakcjonował redaktora (11).

ср. Tu poemu Ivan Nikolajevič je napisao, i to za vrlo kratko vreme, ali, na žalost, nije njome nimalo zadovoljio urednika (33).

б. Иван Николаевич беше написал поемата, и то в много кратък срок, но за съжаление на редактора тя никак не се хареса (9).

В оригинала словоредът подчертано не е неутрален, а маркиран (OSV). В първия превод, т.е. в простото изречение, наблюдаваме замяна на субективния словоред от оригинала OSV с полския неутрален SOV и с неутралния български SVO, при сръбския превод, словоредът също е маркиран - OSV. Както знаем от ТГГ, от гледна точка на функционалната перспектива на из-

¹ И в другия сръбски превод стои *bolničko odelo* (130) с експликация чрез добавка като доказателство за универсалността на трансформацията.

речението максимално инициална позиция заемат елементите, които са от особена важност за съобщението. При славянските езици, както и при повечето индоевропейски езици за изходен, неутрален се приема словоредът SVO. В този смисъл, за да създаде словоред, при който обектът от вербалната фраза се премества преди именната фраза на подлога, авторът е извършил двустепенно движение до т.нар. топикална позиция¹, т.е. това, че от изконния неутрален SVO се е получил — OSV, свидетелства за специалното значение, приписано на преместения елемент О р. *ету позму*. Преводачите на два от езиците са „коригирали“, неутрализирали са авторовия текст в синтактично отношение, затова в полския език наблюдаваме едно преместване, но само до предвербалната фраза спрямо изконния словоред, т.е. OSV > SOV. Единствено в сръбския език структурата е запазена паралелно на руската. В българския превод е представена неутралната славянска структура, т.е. тя е претърпяла промени спрямо авторовия словоред OSV — SVO. Неутрализацията в превода е осъществена само в известна степен в полския език и напълно в българския превод.

Трансформации в строгия смисъл на думата като горните наблюдаваме много често в текста (и на практика във всички междуславянски преводи) - срв. още и в простото изречение с глагол в императив:

р. Нож его мне дайте (318).

п. Dajcie mi jego nóż (452).

ср. Dajte mi njegov nož (397)².

б. Дайте ми ножа му (327).

В него авторовият словоред (0,0₂V) е огледален на неутралния (VO₂O₁), т.е. маркиран е спрямо словореда, избран впоследствие от всички преводачи - както на сръбския и полския превод, така и на българския (VO₂O₁). Освен това в българския и в сръбския език неутралният словоред се „наслажда“ с енклитични форми - специфика на прономиналната ни граматика. В случаите, когато се наблюдават паралелни „отклонения“, т.е. разлики от различен характер спрямо оригинала, можем да обобщим по-универсални начини за изразяване на еднаква същност в славянските езици, типични поне за няколко от тях (български, полски и сръбски) и опозитивни спрямо възможностите на други славянски езици (руски). Анализът на паралелните преводи дава материал именно за такива обобщения. В случая: инверсираният словоред в превода по правило се „преобръща“, но всъщност се връща в примарната си, неутрална схема (SVO).

¹ Някои автори оспорват този тип топиализация, срв. Тишева 2004: 18.

² Такав е и вариантът в другия сръбски превод.

Всъщност руският словоред е претърпял трансформацията преместване спрямо универсалната си, дълбинна схема, но никой от преводачите не я е предпочел в превода си. Този пример, както и по-горният, илюстрира често преводно явление - словоредното, а с него и стилистичното неутрализиране на оригиналния изказ при славяно-славянския превод. По-нататък става дума за неслучайния маркиран словоред, при който р. *нож* като ключова дума в текста допълнително синтактично получава подкрепа за ключовия си характер в даден фрагмент от сюжета.

Следващият пример представя същото словоредно явление, но в рамките на сложно изречение, срв.:

р. Очертил Бездомный главное действующее лицо своей поэмы, то есть Иисуса, очень черными красками, и тем не менее всю поему приходилось, по мнению редактора, писать заново (13).

Словоредът на началното просто изречение е VSO, обаче в полския текст той става OSV при двустълковото придвижване на групата на допълнението към инициалната позиция спрямо възможния неутрален словоред с допълнителни вметвания на обособените елементи във вербалната група:

п. Główną osobę poematu, to znaczy Jezusa, Bezdomny odmalował w nadwyraz czarnej tonacji, niemniej jednak cały poemat należało zdaniem redaktora napisać odnowa (11).

В сръбския превод словоредът е придобил вида SOV при едностепенно преместване на групата на допълнението към началото на изречението спрямо възможния неутрален словоред с вметване на елементи между допълнението и сказуемото:

сп. Bezdomni je glavnu ličnost svoje poeme, to jest Isusa, prikazao u najcrnijim bojama, pa ipak je čitavu poemu, po mišljenju urednika, trebalo pisati iznova (33).

И при двата горни превода наблюдаваме относителна маркираност на словоредата, третирайки го в категориите на ТГГ и на функционалната перспектива на изречението.

В българския превод, за разлика от тях, е избран отново неутралният славянски словоред SVO и това е една от най-често срещаните словоредни типове трансформации:

б. Бездомни беше обрисувал главното действащо лице в поемата, тоест Иисус, с много тъмни краски, но въпреки това, според редактора, се налагаше да пише цялата поема наново (9).

Ако потърсим преводите на случаи от втората група, т.е. там, където се превежда немаркираният словоред, ще се натъкнем на други особености в простото изречение. Ще проследим няколко случая за превод на немаркиран словоред:

р. Судорога исказила его лицо, он быстро переложил свечу из правой руки в левую, широко размахнулся и ударил участливое лицо по уху (67).

п. Skurcz zszpecił jego fizys, poeta pośpiesznie przełożył świeczkę z prawej rski do lewej, zamachnął się szeroko i dał w ucho współczującej twarzy (87).

cp. Njegovo lice iskrivi grč, on hitno premesti sveću iz desne ruke u levu, široko zamahnu i udari samilosno lice po uhu (96).

б. Гърч обезобрази лицето му, той бързо премести свещта от дясната си ръка в лявата, замахна широко и зашлеви съчувстващото лице по ухото (63).

Словоредът на простите изречение, когато е немаркиран и следва общата схема SVO, с изключения на сръбския превод за първото просто изречение (където SVO > OSV), се запазва като немаркиран в преводите. Това ни показва и първото, и второто просто изречение от горния пример.

Виждаме, че в степените на маркираност на словоредата и в практиката (на преводите включително) съществува градуалност, което ще бъде поле за други изследователски търсения. Общото наблюдение от преобразуванията на словоредата обаче е тенденцията към немаркиран преводен словоред, независимо дали авторът е сътворил текста си чрез неутрален или чрез маркиран словоред. Тази тенденция - към немаркираност на преводния текст, се проследява по-нататък и при превода на стилистично маркираните лексеми, фрази, при използването на тропи, окказионализми и т.н.

При превода между славянските езици от особено значение са синтактичните трансформации (те са и най-видимите при наблюдение), сред които особено отчетливо като подвид се очертават словоредните трансформации. В това отношение особено обширни възможности за типологични наблюдения дава сръбският материал при съпоставката му с другите преводни варианти, както и с оригиналния текст. Словоредната фиксираност на клитиките в сръбското изречение, синтагматиката на вербалната му фраза представя именно

този тип трансформации като синтактични трансформации със задължителен характер. Не е така с модификаторите на изречението, които представят закономерности в разположението им спрямо неговите главни части, но чиято подредба е в много по-голяма степен субективна, т.е. зависима от преводаческия избор.

2. 4. 2. Лексикални трансформации

На границата на облигаторните и факултативните трансформации ще бъде разположена групата на лексикалните трансформации. При тях осезаемостта на преобразуванията са ярки, видими, което прави и анализа по-отчетлив.

2. 4. 2. 1. Добавки¹

Добавки на езиков елемент в преводния текст наблюдаваме винаги, когато в него откриваме допълнителен спрямо оригинала лексикален или друг структурен (непълнозначен²) елемент, който не присъства в авторския текст. Добавката на елемент е мотивирана по различен начин и от различни причини в превода на поезия и на проза. Тя се налага заради запазването на семантичната еквивалентност между оригиналния и преводния текст. Добавката като преводен похват в прозаичния текст е важен за анализа тук, тъй като при него разширението на преводния текст е обусловено само от езиково-системни причини, а не от супraseгментни елементи като ритъма или римите, с които езиковите елементи в поетичния текст са допълнително натоварени. Трансформацията като добавка може в едноезичен план да се разглежда и като литературно-стилистичен похват, затова в този смисъл следва да се разграничават по необходимост добавките-задължителни трансформации и добавките-незадължителни трансформации. Първите имат структурно-системен характер, т.е. предизвикани са от граматичната природа на преводния език, а вторите са резултат от преводаческо решение и не са свързани нито с граматиката, нито с узуса на преводния език. Това *разграничение* при близкородствените езици е съществено поради фините, детайлни разлики между двата отделни вида добавки. Общата особеност на добавките при превода е субстанционалната им обусловеност от разликите между двата текста. В семантичен план добавките не водят до промяна в смисъла и до корекция. Най-често те са свързани с въвеждане на смислов нюанс. П. Фосет определя добавките

¹ Добавките са били предмет на множество транслатологични работи, голяма част от които вече бяха цитирани тук, затова приваждам само онези, които принципно се различават от разработваните или се отнасят само за междуславянския превод.

² Тогава добавката ще бъде разглеждана в широкия смисъл на думата, строго формално.

като преводаческа техника, осигуряваща обяснението, а не културната адаптация, представляваща мост за преодоляване на празните места в знанието на читателя от приемащата култура, и ги нарича *амплификация* (Фосет 1997: 45; Кишищофяк 1999: 59). Други автори (Вине и Дарбелне [1958] 2003) определят добавката като преводна процедура и я наричат *адаптация*. Трети назовават добавка само *системната* добавка в даден текст (Львовская 1985). Нюмарк нарича добавката в преводния текст *разширение* (Нюмарк 1988: 81-93 по Хейвовски 2004: 75), а Липински - *компенсация* (Липински 2004: 126). Сред постмодернистите добавките се разглеждат или като *изясняване* на съдържанието от преводача, или като *удължаване* на текста (Берман 2004: 55 и сл.).

Добавки от структурно-системен характер. Те се наблюдават при различните нива на граматиката, както ще видим от примерите по-долу:

р. Когда в приемную знаменитой психиатрической клиники, недавно отстроенной *под Москвой на берегу реки*, вошел человек с острой бородкой и облаченный в белый халат, была половина второго ночи (68).

п. Kiedy do izby przyjeść słynnej kliniki psychiatrycznej, niedawno wybudowanej *na brzegu podmoskiewskiej rzeki*, wszedł przyobleczony w biały fartuch człowiek ze spiczastą bródką, było w pół do drugiej w nocy (90).

ср. Kada je u ordinaciju poznate psihiatrijske klinike, nedavno sagradjene u *okolini Moskvě na obali reke*, ušao čovek s ostrim bradicom i u belom mantilu - bilo je pola dva noći (98).

б. Когато в чакалнята на прочутата психиатрична клиника, построена наскоро *в покрайнините на Москва, до реката*, влезе човек с остра брадичка и бяла престилка, беше един и половина през нощта (66).

В сръбския и в българския превод наблюдаваме инвариантното преводно решение с еднаква - стилистична по характер, добавка на б. *в покрайнините* (на Москва) и на ср. *u okolini* (Moskvě) като пряко съответствие на колокацията р. под + топоним - р. *под* (Москвой), която означава б. *край* + топоним. Това значение на предлога р. под + топоним, респективно п. *pod* + топоним, е типично и за полския език.

В полския превод наблюдаваме още една трансформация, - без добавка, а с размятане на компонентите, с декомпозиция, което същевременно води и до транспониране на една граматична категория в друга без промяна на значението:

р. под Москвой на берегу реки;

п. па brzegu podmoskiewskiej rzeki.

Тук словосъчетанието - предложната конструкция р. *под Москвой*, е прекомпозирано и транспонирано в адекватна конструкция - п. *podmoskiewskiej (rzeki)*. Трансформацията е съпроводена от промяна в граматичната структура на словосъчетанието, явление, което често ще бъде проследявано при преводите на славянските езици. В термините на някои транслатолози това е *репакаджинг*, по-конкретно - *дифузност* (Фосет 1997: 47), други наричат преводното решение една и съща информация от оригиналния текст да е преразпределена по различен начин в преводния текст *разреждане* (Вине и Дарбелне 2003).

В българския превод р. *берег* е пропаднало, макар че от общия смисъл на фразата то се подразбира, т.е. останало е само като имплицитна информация, срв.:

р. под Москвой на берегу реки;
б. в покрайнините на Москва, до реката.

Наред с добавката (б. в *покрайнините*) в този фрагмент на превода виждаме и изпускане. В случая ще бъде анализирано преобразуването главно във формален план, защото вариантът, формално по-близък до оригинала: б. **край Москва, на брега на реката*, ни предава същия образ, същата картина, както и в познатия превод. Това поставя на анализ и съотношението между двете преводни съответствия като илюстрация на преводен инвариант, във вариантите на който намираме различно преразпределение на семите от оригиналния текст.

Във всички описани в четвърта глава случаи на предаване на градските топоними в романа на Булгаков може да се проследи как именно чрез добавки от прагматичен характер се предават голяма част от урбанонимите, при това не във всички славянски езици и не по един и същи начин. Ще видим, че в най-голяма степен добавя градски *połaina* *łoci* сръбският език, т.е. почти винаги, в по-малка степен - полският език, а в най-малка - българският, с което прави преводните варианти много близки до оригиналните употреби.

А ето и друг пример за добавки от незадължителен характер: в българския превод спрямо оригиналния текст са добавени две лексеми, докато останалите преводачи не са сметнали това за необходимо. Всъщност, както личи от примера по-долу, в такива случаи се отчита узузът на преводния език. Експлицирано е съдържанието на оригиналния елемент, който е назован с единствено възможната лексема, придружена от неопределителното *един* - честа добавка в българските преводи от руски език (Васева 1980: 188):

р. ...повесил себе на шею сантиметр (127);
п. ...zawiesił na szyi centymetr (175);

ср. ...nabacio sebe oko vrata santimetar (169);
б. ...си очакчи на врата *един шиваишки метър* (127).

Още един пример илюстрира същността на този тип преобразувания - добавки:

р. ...встретился с таинственной личностью (91);
п. ...spotkałemya&ąi tajemniczą osobliwość (122);
ср. sam... sreó... tajanstveno lice (125);
б. ...срещнах... *една тайнствена личност* (88).

Неслучайно привеждам и трите преводни примера, за да се види как за разлика от сръбския превод и в полския, и в българския превод са добавени неопределителните местоимения б. *една* и п. *jakaś*. И в двата случая обаче можем да предположим и други преводни варианти, останали имплицитни в процеса превод: неопределеността в българския език може да се изрази и с *нулева* степен на определителния член, а в полския език има и друг изразител - п. **pewien*. Преводачите са осъществили публикувания избор, което е по-редната илюстрация на преводния процес като творчески.

Добавките могат да бъдат резултат от *субективно преводаческо решение*, когато авторът на превода преценява, че чрез тях компенсира част от друго пропуснато оригинално съдържание, както например спрямо р. - Что желаете надеть - халатик или *пижамку*?, съдържащо типичните и фреквентни за руския език деминутиви.

В полския превод се е появила допълнителна лексема: п. Co byś chciał włożyć, *golqbeczku*? Szlafrok czy piżamAę? Лексемното обръщение п. *golqbeczku* компенсира и се явява вместо деминутивите на следващите съществителни от оригинала - само *пижам* в полския може да бъде умалена, защото е позната в узуса, както виждаме и от примера.

В сръбския и в българския превод деминутивите от оригинала са предадени с частични деминутиви, срв.:

ср. Sta želite da obuđete - ogrtač ili piđžamfoi? (Само *пижам* може да получи деминутивна форма в сръбския език - ср. piđžam/caj.

б. Какво ще обичате да облечете - халат *нето* или *пижамката*!

Знаем, че за разлика от останалите славянски езици руският се отличава с особена словообразователна склонност към образуване и използване на умалителни съществителни, особено в диалогичната, колоквиалната реч (Земская 1997: 170). Единствено българската преводачка е постигнала паралела с руския оригинал поради словообразователните възможности на бъл-

гарския език при конкретните лексеми. Но както интуицията ни подсказва, това са гранични възможности на езика ни, при това с относително ниска фреквентност, и обикновено характеризират преводите от руски език. Добавките могат да имат и интензифициращ характер, срв.:
 р. ...и тот взялся за него *по иному* (89);
 п. ...zabrał się do niego *zupełnie inaczej* (120).

Това се наблюдава само в полския превод, в останалите съответствията са и паралелноречниково по-близки до оригинала, срв.:

б. ...и го подхвана *по-иначе* (86);
 ср. ...se njíme pozabavi *na drugi náčin* (123).

Добавката в славянските преводи може да е наложена и от *узусните* особености на преводния език спрямо оригинала, срв. паралелите между трите превода, в които е добавен елемент спрямо субстантивираното прилагателно от оригинала:

р. Тут увидел Иван, что пришедший одет в больничное (131).
 п. Iwan zobaczył wtedy, że przybysz ma na sobie szpitalną *odzież* (181).
 ср. Tada Ivan vide daje došljak u bolničkoj *odeći* (174).
 б. Тогава Иван видя, че дошлият е с болнични *дрехи* (131).

В същия пример виждаме и словоред на простото главно изречение, който от маркиран в оригинала Adv-V-S се е превърнал в немаркиран, неутрален във всички преводи - S-V-Adv (полския) или Adv-S-V (сръбския и българския).

Добавките могат да бъдат напълно субективни, срв. само в българския превод, където е добавено б. *в същия миг*, а в същото време е изпуснато р. *из камина*:

р. Из камина выбежал полуистлевший небольшой гроб, крышка его отскочила, и из него вывалился другой прах (257).

п. Wybiegła z kominka mała, na wpół zatłala trumna, otworzyło się wicko i wypadły z niej inne zwłoki (366).

ср. Iz kamina iskoči natruli neveliki sanduk, otvori se njegov poklopac i iz njega ispade drugi leš (326).

б. *В същия миг* изхвърча и малък полуизгнил ковчег, капакът му отскочи и се изтъсиха още едни тленни останки (264).

2. 4. 2. 2. Изпускания

Изпускането на елемент от оригиналния текст в преводната версия е обратно на добавката явление и често се дължи на граматични или стилистични причини, а често е резултат от преводаческо предпочитание. Семантичният израз на изпускането, подобно на добавката, също не води до промяна на Смисъла, а само на някой негов нюанс. Някои учени наричат изпускането на елемент от оригиналния текст *компресия* (Львовская 1985, Нойберт 1992), други *-редукция* (Кшищофяк 1999: 58), трети - *количествено обедняване* (Берман 2004: 59), но при всички то отразява еднаквата същност - необходимостта или решението да се отнеме елемент от оригинала в преводния му вариант. За улеснение проявите на тази трансформация ще бъде обозначена със символа Ø, срв.:

р. И кога все стихло, вновь вернулся гость. Он шепотом сообщил Ивану...(133)

В българския превод проследяваме две изпускания - на въвеждащия съюз *и* и при избягването на авторския плеоназъм с изпускането на *р. вновь*:

б. 0 Когато всичко утихна, 0 гостът се върна. Той съобщи шепнешком на Иван... (133)

Второто изпускане на плеонастичния елемент наблюдаваме и в полския текст, което говори не за уникално преводаческо решение само на българската преводачка, а за възприемане на оригиналния текст от преводачите по еднакъв начин, за един и същ прочит на оригинала. Такъв паралелен подход на преводачите (при липса на взаимозависимост) предполага близки лексикално-семантични особености на двата преводни езика, изявени в този фрагмент, както и сродни възможности за прочит на чуждия текст. Междуславянската съпоставка на преводите дава възможност да се проследява прочитът на оригинала по-обективно. Това наблюдение, разбира се, е много общо и следва да бъде подкрепено от множество други подобни примери - за възприемането на колебание в недопустимостта в двата езика на б. * *пак се върна* и на п. * *wrócił znowu*:

п. A kiedy już wszystko ucichło, 0 wrócił gość. Ø Szeptem zakomunikował Iwanowi... (183)

В този превод обаче е изпуснато и третоличното местоимение, маркирано в личното глаголно окончание на третото сказуемо.

В третия славянски превод са налице и двата споменати елемента, липсват изпусканията, а синтагматичният паралел с оригинала е видим:

ср. Akad se umiri, gosí se opet vratio. On šapatora saopšti Ivanu... (176)

Примери за няколко изпускания в по-голям текстов фрагмент наблюдаваме в началото на 25. глава на „Майстора и Маргарита“, главата за опита на прокуратора да спаси Юда Искаротски, където облакът - трансцендентният символ на висшата сила и страха, притиска града, и тази мрачна картина е усилена с повторенията на третоличното местоимение (корелативно с лексемата за буря). При преводите обаче виждаме, че с изключение на първата употреба в останалите позиции това местоимение е изпуснато. Естетическата функция на това повторение в преводите е изгубена напълно¹. В полския превод наблюдаваме други варианти, които още повече отдалечават идеята на повторемостта, тягостната атмосфера, очакването за нещо тежко. Този тип тропи, важни за художествения текст и за стила на автора, за читателите на преводите не са реализирали своето значение.

р. *Она* уже навалилась своим брюхом на Лысый Череп, где палачи поспешно кололи казнимых, *она* навалилась на храм в Ершалаиме, сползла дымными потоками с холма его и залила Нижний Город. *Она* вливалась в окошки и гнала с кривых улиц людей вдома. *Она* не спешила отдавать свою влагу и отдавала только свет (290).

п. *Chmura ta* zwała się już na nagie wzgórze zwane Łysą Czaszką, na którym oprawcy pośpiesznie dobijali skazańców, *o* zwała się na świątynię jerozolimską, dymnymi potokami spęzła ze wzgórza, na którym stał Przybytek, i zalała Dolne Miasto. Wlewała się w okienka i spędziała ludzi z krętych uliczek do domów. Nieśpieszno *jej* było podzielić się z ziemią swą wodą, obdzielała ją jedynie swoją barwą (412).

ср. *On* već beše navalio svoju trbušinu na Golu lobanju, gde su dželati žumo probadali kažnjенике, *Ø* beše nalegao na hram u Jerušalimu, a zatim skliznuo sa brežuljka s hramom, u bujicama koje su se pušile, i preplavio Donji grad. *Ø* Ulivao se u prozorciće i terao ljude s krivudavih ulica u kuće. *Ø* Nije žurio da izruči svoju vlagu već je samo točio svētlost (365).

¹ Според И. Васева (Васева 1980: 92) преводачът трябва да избягва повторенията и да търси техни синоними, но според мен авторовите повторения, дори плеонастични, следва да се запазват в превода, защото те са част от търсения авторов стилистичен ефект в текста.

б. Той вече беше притиснал с търбух хълма, наричан Плешивия череп, където палачите набързо пробождаха с копия екзекутираните, 0 стовари се върху Иерушалаимския храм, повлече димни потоци по възвишението, на което се издигаше храмът, и заля Долния град. *Облакът* нахлуваше през прозорците и пропъждаше от криволичещите улици хората към домовете им. 0 Не бързаше да пуска влагата си и пускаше само светлина (298).

За различната фреквентност на третоличното местоимение в славянските езици на базата на преводите от/на чешки език на/от български пише и св. Иванчев (Иванчев 19886), като прави и типологични паралели с други славянски езици. Той обосновава исторически и темо-ремно намаляващата честота на местоимението в славянските езици в реда: руски-български-чешки, а полският език разполага близо до чешкия, където то е с най-ниска фреквентност (Иванчев 19886). При руско-българските преводи често се наблюдават добавки, с които се експлицира притежателят, вършителът (Васева 1980: 190) - особеност, която трябва да се добави към славяно-славянските преводни специфики.

Не е изгубена обаче друга, лексикална повтораемост в рамките на изречението в два от преводите, срв.:

р. Она не спешила *отдавать* свою влагу и *отдавала* только свет (290).

п. Nieśpieszno jej było *podzielić* się z ziemią swą wodą, *obdzielala* ją jedynie swoją barwą (412).

ср. Nije žurio da *izruči* svoju vlagu već je samo *točio* svjetlost (365).

б. Не бързаше да *пуска* влагата си и *пускаше* само светлина (298).

В полския превод лексикалната повтораемост е превърната в словообразователно-морфемна (п. *podzielić* się... *obdzielala*), а в сръбския превод - в синонимна (ср. *izruč...* *točio*).

В полския превод се изпускат значещи елементи както по-долу:

р. ...человек в красном с ласточкиным хвостом фраке (256);

п. ...ktoś w czerwonym Ø fraku (364);

ср. ...čovек u crvenom fraku s lastavičijm repom (324);

б. ...човек с червен фрак с лястовича опашка (262).

При внимателно вглеждане в оригинала и превода в множество преводи откриваме подобен род изпускания, резултат от преводаческо безгрижие, неумение или пък незнание.

В този пример наблюдаваме и разместване в именната фраза в посока към неутрален словоред: р. *человек в красном с ласточкиным хвостом фразе* е „пренаредено“ в немаркиран словоред в сръбския и българския превод. Пак в този пример срещаме и хиперонимна подмяна в полския текст (р. *Человек-п. ktoś*).

Освен това се изпускат и немотивирани, следователно субективно опередени от преводача елементи, срв. само в българския превод (по-горе той беше приведен заради добавката в него, а тук се привежда поради изпускане на мястото, където наблюдавахме добавка):

р. *Из камина* выбежал полуистлевший небольшой гроб, крышка его отсочила, и из него вывалился другой прах (257).

п. Wybiegła z kominka mała, na wpół zatlała trumna, otworzyło się wieko i wypadły z niej inne zwłoki (366).

ср. *Iz kamina* iskoči natruli neveliki sanduk, otvori se njegov poklopac i iz njega ispade drugi leš (326).

б. Ø В същия миг изхвърча и малък полуизгнил ковчег, капакът му отсочи и се изтърсиха още едни тленни останки (264).

Както се вижда при съпоставката, подчертаният елемент в полския превод е „напуснал“ инициалното си оригинално място, т.е. комуникативно най-натоварената позиция. В българския превод той е окончателно отпаднал...

В следващия пример наблюдаваме отново субективно, факултативно изпускане, при това само в полския текст - изпуснат е авторовият плеонастичен елемент, който останалите преводачи са запазили:

р. ...и тогда оба, и мужчина и женщина, заспешили вверх по лестнице (257);

п. ...i oboje Ø pośpiesznie zaczęli wstępować po schodach (366);

ср. ...i tada oboje - i muškarac i žena - požuriše nagore uza stepenište (326);

б. ...и двамата, мъжът и жената, забързаха нагоре по стълбите (264).

Този пример е интересен с преразпределението на семите от оригинала в лексемите на преводите подобно на схемата, представена по-горе: р. *zaspesili* *вверх* е прекомпозирано на полски с п. *pośpiesznie zaczęli wstępować*, букв. 'бързо започнаха да се качват', като фазовият глагол от оригинала заедно с наречието р. *вверх* 'нагоре' са прекомпозирани в наречието *pośpiesznie* 'бързо' и глагола с по-общо значение *zacząć* 'започвам' + п. *wstępować* 'качвам се'. Значението на р. *вверх* 'нагоре' се носи само от представката п. w- като ярък

пример на преподреждане на семите в превода. (Подобен пример - на паралел между пълнозначен глагол от оригинала и афикс - в полския превод вече беше наблюдаван.) В тези случаи системните съпоставителни наблюдения на преводите, т.е. на свързан художествен текст, позволяват да се открият интересни специфични славянски закономерности в превода и в съответствията на аналитичните изрази.

2. 4. 2. 3. *Подмени*

Лексикалните замени са сред най-честите трансформации при превода на близкородствени езици, ако изобщо ни е позволено да отброяваме преведените елементи. Те в значителна степен зависят от семантиката на оригиналната лексема и на съответстващата ѝ лексема в преводния език. Ще определяме като преводни подмени случаите, когато преводачът не (може да) използва прекия речников преводен еквивалент¹. Когато езиковият ресурс задължава преводача да подмени лексемата с близка по значение (по някакъв начин), подмените са obligatorни, и обратно - когато трансформацията е следствие от субективното преводаческо решение, подмените са факултативни. Подмените често се определят като *качествено обедняване* на преводния текст (Берман 2004: 58).

Случаите на лексикални замени са изключително разнообразни, но тук ще се ограничим до илюстрирането на трите основни семантични типа: подмени, които семантично генерализират оригиналната лексема, такива, които семантично конкретизират значението на изходната лексема, и такива, които подменят цяло едно словосъчетание (от оригинала) със словосъчетание в превода, при което семантичният преход от оригинала към превода често може да остане неуловим от читателя, критика или дори от изследователя. Затова за описанието на лексикалните подмени предмет на анализа са както отделните лексеми, така и колокациите, в които те участват, поради което в редица случаи тук се привежда и по-широк контекст.

При *семантичноконкретизиращите* трансформации наблюдаваме стесняване на по-общото значение от оригиналната лексема спрямо значението на избраната в превода лексема.

В следващия пример наблюдаваме такава подмяна. Тя е извършена само в някои от преводите, а останалите са приведени тук контрастно, за да се види, че това е един от възможните варианти при славянския превод, но не единственият и не задължителният:

¹ Проблематиката на еквивалентността е друга важна част от теорията. За нея и видовете еквивалентност вж. по-подробно в Ликоманова 2002.

р. Возле них метались негры в алых *повязках*, серебряными черпаками наполняя из бассейнов плоские чаши (256).

п. Murzyni w jasnoczerwonych *turbanach* i srebrnymi czerpakami napelniali z basenów plaskie puchary (364).

ср. Pored njih su jurili crnci sa alevim *povezima* i srebrnim *vedricama* punili iz basena pljosnate pehare (324).

б. Край тях сновяха негри с алени *ленти* в косите и пълнеха от басейните със сребърни черпаци разлати чаши (262).

Виждаме, че р. *повязка* е заменено в полския превод с п. *turban* 'тюрбани', а в българския с б. *лента* - и в двата случая с различни лексеми, но притежаващи по-точно значение от оригиналната лексема и представляващи хипоними на оригиналната лексема. Такава конкретизация не наблюдаваме в сръбския превод, защото лексемата ср. *rovez* е пълен еквивалент на р. *повязка*.

В същия пример в сръбския превод обаче има друг тип подмяна - на р. *черпаками* със ср. *vedricama* 'кофички'. Лексикално-семантичната релация *черпак-кофичка* заслужава да се анализира отделно. По-скоро можем да говорим за генерализираща подмяна на оригиналната лексема, при положение че в езика има лексема за р. *черпак* (ср. *кутлача*, *кашика*¹). Несъмнено става дума за конкретно преводаческо решение, още повече че лексимата ср. *vedro*, от която деминутивът е деривиран, е архаичната днес лексема за значението 'кофа', отнасяща се само за дървен отворен съд.

Примерът е интересен и с разликите в превода на р. *плоские чаши*. Преди паралели наблюдаваме в полския превод п. *plaskie puchary* и в сръбския превод ср. *pljosnate pehare* (или ср. *plitke čase*, както е у М.Чолич). В българския превод обаче р. *чаши* е подменено с б. *чашиа*, като между тях няма пълна еквивалентност, а отношение между частно и общо и посоката към генерализация е от оригинала към превода. Българската лексема *чашиа* е хипероним за различни функционални видове названия на чаши, тя е с много по-общо и универсално значение и е стилистично неутрална спрямо руската лексема *чаши* с оттенък на архаичност. В диахрония при тази лексема наблюдаваме развила се полисемия.

В следния пример можем да проследим и двата типа лексикални подмени:

р. Важно не это, а важно то, что в Варьете после всего этого началось что-то вроде *столпотворения вавилонского* (131).

¹ Както е в превода на М.Чолич (242).

п. To nieważne. Ważne, że w Varietes zaczęło się po tym wszystkim coś w rodzaju istnej wieży Babel (180).

ср. Nije bitno to, već je bitno da je u Varijeteu posle svega ovoga otpočelo je nešto nalik na zidanje vavilonske kule (173).

б. Ала не е това важното, важното е, че след всичко, което се случи, във „Вариете“ почна нещо като вавилонско стълпотворение (130).

В тези преводи наблюдаваме няколко типа подмени: в превода на полски език наблюдаваме подмяна на част от означаваното от оригинала р. *столпотворение вавилонское*, т.е. стълпотворение по повод строежа на Вавилонската кула, с неговия знак п. *wieża Babel*, който е с по-широко значение, като символ на стълпотворението.

Сръбският превод пък демонстрира противоположното явление - вавилонското стълпотворение като цялостно явление е подменено със строежа на кулата, като част от събитията около кулата - ср. *zidanje vavilonske kule*, и това е друг вид синекдотична подмяна.

В българския език, където разполагаме с аналогично на руското устойчиво словосъчетание, преводът според Комисаров е осъществен с нулева трансформация (Комисаров 2003: 162).

Случаите на конкретизиращи лексикални замени са многобройни и се наблюдават и при превода на някои реалии, фразеологизми и др.

За *генерализиращите* лексикални трансформации е характерно използване на лексема с по-общо значение от лексемата, която е използвал авторът, а следователно и по-малко детайлна, по-малко значеща в описанието. Изобщо при използването на хипероним в речта е характерно избягването на конкретизацията в изказването или невъзможността за конкретизация на изказването. Но в превода тази трансформация се използва при липса на пряк лексикален еквивалент в преводния език, а това често се наблюдава при превод на реалните, например в р. *...чебуречная „Ялта“* (111), означаващо заведение, в което се сервираат чебуреци, р. *чебурек* назовава специфично ориенталско ястие, подобно на пирожките, но с плънка от овнешко месо. Затова в преводите се стига до използване на лексеми *Са* локал с близкозначно, но по-общо значение, срв.:

п. *...wschodnią restaurację! Nazywa się „Jałta“* (151);

ср. *...buregdžinica „Jałta“* (149);

б. *...пестопант „Ялта“* (109).

Както може да се види, всеки от преводачите е търсел собствено решение за превода на реалитета: в полския и българския превод заведението е представено с б. *restorant*, п. *restauracja*, но конкретизирано чрез п. *wschodnia*, а в сръбския - с *buregdžinica* - б. 'баничарница'. Последното препраща към друга, сръбска(балканска) реалия.

Проследяването на реалните в следващия пример дава материал за наблюдение именно на генерализиращи замени, като първата наблюдавана лексема - колоквиализъм - е в диалогичен текст, а повторението ѝ се явява в авторския текст и като шанс за преводача да поясни колониализма¹:

р. - *Трешки* есть?

Совершенно сбитый с толку бухгалтер вынул из бумажника две *трешки* и показал шоферу (185).

п. - *Trojek* pan nie ma?... *dwa trzyrublowe banknoty*... (259).

ср. - *Samo trojčice!*... *dve novčanice od po tri rublje*... (238).

б. - *По три рубли* имате ли?... две банкнота *по три рубли*... (187).

Повторението на лексемите между диалога и авторския текст се е получило само при българския превод, защото преводачката е използвала неутрално словосъчетание като еквивалент на превежданата разговорна лексема. В двата останали превода в диалогичния текст е използвана колоквиална лексема, преводачески неологизъм, който обаче като нестабилно образувание, се нуждае от контекстно пояснение, което и двамата преводачи се направили.

Ето и друг случай на генерализираща трансформация в полския превод:

р. уселял на *паркете* по-турски (160);

п. *usiadł po turecku na podłodze* (223).

Р. *паркет* е заменено с по-общото п. *podłoga* 'под', докато останалите преводачи са ползвали популярната в езиките лексема б. *паркет*:

ср. seo na *parket* ukrstivši noge kao Turčin (209);

б. седна и той по турски на *паркета* (161).

Лексемата р. *ковбойка* (11) - универбат², е предадена със словосъчетания на трите преводни езика: б. *спортна риза* (7), ср. с *kaubojaska košulja* (31), букв. б. 'каубойска риза', п. с *kraciasta koszula* (9), букв. 'карирана риза'. Всяко от

¹ Пълният контекст е приведен само за оригиналния пример.

² Фреквентен модел в руския език, особено в руската разговорна реч.

словосъчетанията предава лексимата описателно, т.е. в стремеж към максимално, инвариантно ('риза') доближаване до оригиналното ѝ значение.

Често именно на базата само на лексикалните подмени може да се проследи кой от текстовете е оригинален, а кой преводен. Преводният най-често представя обеднена палитра от значения, като по-често използва семантично хиперонимни лексеми (както в илюстрациите по-горе) и по-прости структури (като някои от гореописаните), неинвертиран словоред, извършва „изчистване“ на тропи като плеоназъм, тавтология. Преводният текст може да се окаже обеднен и откъм стилистични варианти, като в случая с колоквиалното р. *трешка*. Статистическите наблюдения, отчитайки едностранността им, показват именно това - наличие на по-малко семантични маркери в превода за сметка на граматични компенсаторни елементи¹.

Още случаи на лексикални подмени ще бъдат представени по повод на други анализирани тук преводни феномени.

Колокативните трансформации засягат превода на устойчивите словосъчетания, към които гравитира и преводът на идиомите и фразеологизмите. При тези трансформации говорим за превод в рамките на по-голяма речева единица, за превод, който се базира на предаването на смисъла на единицата, а не на отделните ѝ компоненти. Например в следващия фрагмент (в който вече сме коментирали превода на реалитета р. *ковбойка*) устойчивото словосъчетание р. *...был в ковбойке* (11) със значение 'съм облечен' е преведено на полски език по следния начин:

- п. *...szedł... w krasiastej koszuli* (9);
 ср. *...imao je na sebi kaubojsku košulju* (31);
 б. *...носеше спортна риза* (7).

Както се вижда, една и съща семантика намира различен речев израз във всеки от езиците, т.е. съществителните за назоваване на дрехите се съчетават с различни глаголи, срв. и в:

р. Он *был в дорогом сером костюме*, в заграничных, в *цвет* костюма, туфлях (14).

п. Miał na sobie *drogi popielaty kostium* i *dobrane pod kolor zagraniczne pantofle* (13).

¹ Такъв експеримент за откриване на превода/оригинала между два текста съм провеждала със студентите магистри и със студентите слависти. Закономерното разпределение на повече семи в единия от текстовете еднозначно го определя като оригинален.

ср. Bio je i skupocenom sivom odelu, u inostranim cipelama iste boje kao odelo (35).

б. Носеше сѣп сив костюм и чуждестранни обувки сѣция цвят (10).

В този пример освен семантиката 'съм облечен' и нейните съответствия в славянските езици - р. *был*, п. *mial*, б. *носеше*, наблюдаваме и еквивалентите на словосъчетанието р. *в цвет*, което се превежда или с предложна фраза, както в полския превод, с добавен признак (п. *dobrane pod kolor*), или с адекватна фраза както в българския и в сръбския превод.

Такъв тип трансформации наблюдаваме често и в диалогичната реч, която се подчинява на узусните конвенции, срв.:

р. - *Вы хотите курить*, как я вижу? - нежданно обратился к Бездомному неизвестный, - вы какие *предпочитаете*? (19)

п. - *Ma pan, jak widzę, ochotę zapalić?* - *nieznajomy zwrócił się niespodziewanie do Bezdomnego. - Jakie pan pali* (19)

ср. - *Vi biste da zapalite*, koliko vidim? - *iznenada se obrati nepoznati Bezdomnom. - Koje biste najradije?* (40)

б. - *Пуши ви се*, както разбирам? - неочаквано се обърна неизвестният към Бездомни. - Какви *предпочитате*? (14)

В първия фрагмент на р. *хотите курить* съответства п. *ma pan ochotę zapalić*, букв. 'имате желание да пушите', ср. *biste da zapalite*, букв. 'бихте запалили', и б. *пуши ви се*, при което дативната конструкция носи значението 'искам да запала цигара'. Вторият подчертан елемент р. *предпочитаете*, букв. 'предпочитате', е преведен на български с паралелен глагол, но в еквивалента на сръбски дори липсва пълнозначен глагол - ср. *biste najradije*, а п. *pali* носи по-конкретно хипонимно значение спрямо глагола, на който съответства - рядка преводаческа стратегия, макар и в конкретен контекст.

В същия пример проследяваме, че подчертаният фрагмент само в българския превод е трансформиран различно от оригинала и от останалите, срв.:

р ...кака вижу?....

б. ...както разбирам?...

Наблюдаваме типичен пример за прагматична колокативна трансформация, отчитаща условията на диалогичност.

Колокативни трансформации наблюдаваме дори и без контекст:

р. ...състоится заседание... (20), букв. б. 'ще се състои, проведе';

п. ...odbędzie się zebranie... (21), букв. б. 'ще се проведе';

ср. ...ће... biti sednica... (41), букв. б. 'ще има/е';

б. ...ще се състои заседание (16).

Във всеки от езиците езиковият материал за изразяване на еднаква същност е привидно близък, но всъщност различен, което и налага използването на преводните колокативни трансформации. В групата на тези трансформации ще отнесем и типичните, христоматийни примери като р. *приниматъ решение* спрямо б. *вземам решение*.

2. 4. 2. 4. Транспозиция

Това е такава трансформация, която при предаването на еквивалентна семантика налага промяна на лексико-граматичната (рядко на лексико-семантичната) категория в преводния текст в сравнение с категориите от оригиналния текстов фрагмент. Това е специфична лексикална трансформация, която за разлика от останалите лексикални трансформации се обуславя от субстанциалните разлики между двата езика. Тя не се вписва в дотук приведените видове трансформации, защото представя особености, които не се вменят в техните параметри, а в същото време е изключително фреквентен феномен при близкородствения славянски превод. Няколко примера бяха вече посочени, затова тук се отбелязват само по-характерните илюстрации.

Терминът *транспозиция* идва от популяризираната напоследък граматика на Вине и Дарбелне 1958 (според Фасет 1997 тя е граматична промяна, както и според Нойберг 2004). *Транспозиция* се употребява в различни лингвистични контексти: словообразователни (според М. Докулил означава преход в друга морфологична категория); синтактични (според И. Курилович означава синтактично словообразуване, както и според К. Гутшмит 1999). Л. Тение нарича феномена *транслация*, описва го детайлно двустепенно с оглед на отношението между два езика, т.е. и на превода, степенува транслацията според обхвата на явлението (Тение 1959 по Теньер 1988: 378). При В. Леман явлението е назовано *рекатегоризация*, прозрачно на фона на горепосоченото определение (Леман 2003). За подобно явление деконструктивистите употребяват термин с достатъчно общо мотивирано значение - *рационализация* (Берман 2004: 53-54). Р. Якобсон поставя феномена *транспозиция* в понятийната редица на трансформациите, транслациите и трансференциите, обединени от понятието еквивалентност (Якобсон [1972] 1985: 317). За релацията еквивалентност-преводен инвариант-трансформация вж. по-подробно в т. 4 на тази глава.

За анализа на преводен текст транспозицията е подходящ обяснителен инструмент: тя експлицира както системните разлики между езиците, така и узусните им специфики. За славяно-славянския превод транспозицията е удобен подход поради широкия обхват на теоретичното понятие: то включва транспониране не само на лексикални, но и на синтактични, морфологични текстови елементи, сред които последните са изключително фреквентни за славянските преводни феномени. Така транспозицията обхваща гореупомнатите и илюстрирани случаи на прекомпозиране на семантичната (инвариантната според А. Людсканов) информация от оригинала в преводния текст.

Един от честите случаи на междуславянска транспозиция илюстрира чрез следващия пример:

- р. Как грустна *вечерняя* земля! (366)
 п. Jakże smutna jest *wieczorna* ziemia! (522)
 ср. Kako je tužná zemlja *uveče*! (456)
 б. Колко е тъжна земята *вечер*! (377)

В полския превод оригиналната структура на изречението е напълно съхранена, обаче в българския и сръбския превод адективът от именната група е трансформиран в наречие (р. *вечерняя* —* б. *вечер*, ср. *uveče*). Между двата превода наблюдаваме паралел, който е съществено различен от оригиналната структура. Този тип „съпадения“ косвено свидетелстват за общите славянски ресурси, използвани в тези два превода, но неизползвани в третия, полския, още по-малко - от автора на творбата¹. Българската преводна възможност * *Колко е тъжна вечерната земя!* (неизползвана от преводачката опция) представя различен образ от публикувания. Нещо повече, тя е вариант, достатъчно близък на авторовото уникално словосъчетание. Тези примери на междупреводни подобия илюстрират определена степен на преводна инвариантност.

Чест случай на транспозиция при превода на близкородствени езици е например оригиналното р. *человек сто* (216), преведено на полски като п. *ze stu ludzi* (307) (чрез предложна конструкция, която съдържа числителното), на сръбски като ср. *oko sto ljudi* (276) (единствено тук се експлицира значението от оригинала), а на български като б. *стотина* (221) (приблизителността се изразява словообразователно, с помощта на суф. *-ина*).

Тук руският, оригиналният словоред - обърнат, маркиран при препозиция на съществителното, е носител на семантиката 'около', срв. р. *сто человек*, в което няма оттенък на приблизителност и несигурност (Золотова 1998: 376; Русская грамматика 1982: 224). Тази типично руска словоредна особеност по

¹ В ономаσιологичен план е интересно противопоставянето на р. *Как грустна вечерняя земля!* и виртуалното р. *Как грустна земля вечером!* с преведеното от двете преводачки - българската и сръбската, което е равнозначно при обратен превод на втория вариант.

отношение на словосъчетанията, съдържащи числителни, е предадена адекватно, но по различни начини в преводите: посредством предлози в полския и сръбския и посредством суфиксална деривация в българския текст.

Пример за транспозиция като преводаческо решение, осъществено само в един от преводите, е случаят на използване на по-богатите словообразователни ресурси на сръбския език в:

р. - Гм... - промычал раздраженный *шуткой неизвестного* Берлиоз, - ну, это, извините, маловероятно (20).

п. - Hm... - zamruczał zdegustowany *żartem nieznanego* Berlioz. - No, pan daje, ale to mało prawdopodobne (21).

ср. - Hm... - odhuknu Berlioz, jer gaje *neznančeva šala* razdražila - е, па, то је опростите, мало вероватно (41).

б. - Хм... - измуча Берлиоз, ядосан *от шегата на непознатия*, - това, прощавайте, е малко вероятно (16).

В този пример р. *шутка неизвестного* е транспонирана в ср. *neznančeva šala*, което представлява и структурна промяна на фразата по схемата NP-NP_{GEN}¹ в Adj-NP. В българския превод наблюдаваме предвидимата структурна промяна на NP-NP_{GEN} NP-PP.

Замяната на цяло словосъчетание с глагол в сръбския и българския превод и с паралелно словосъчетание в полския превод е фреквентно междуславянско преводно явление:

р. - Бедная женщина. Впрочем, у меня *есть надежда*, что она забыла меня! (149)

п. - Biedna kobieta... A zresztą *mam nadzieję*, że zapomniała o mnie... (206)

ср. - Jedna žena... uostalom, *nadam se* da me je zaboravila! (194)

б. - Горката жена... Впрочем *надявам се*, че тя ме е забравила! (148)

Този подтип трансформации е сред най-многобройните в междуславянския превод, при това не само при художествените текстове.

Особен случай на транспозиция представлява преводът на okazionalizмите, когато с изоставянето на okazionalната лексема са оформени преводи с други езикови средства и граматични категории, срв.:

¹ Използват се означенията по системата на ТГТ, т.е. NP - именна фраза с посочен индекс за падежната форма на опорното съществително, VP - вербална фраза, PP - предложна фраза, Adj - прилагателно, Adv - наречие.

р. ...судачки *третьедневочные* (60);

п. ...sandacz... ma... *ze trzy dni* (77);

ср. ...smud *je od pre tri dana* (88);

б. ...рибата *е от по оня ден* (56).

Виждаме, че в преводите казионалното прилагателно е транспонирано в предложно-именни фрази, в които отделните компоненти на сложното руско прилагателно са експлицирани „обратно“: в полския превод компонентите са пренесени буквално в предложната фраза, в сръбския фразата е двупредложна - явление, твърде типично за сръбския узус, а в българския превод е намерено удачно решение, макар и далеч от буквалността на оригинала. При казионализмите транспозицията е облигаторна трансформация.

Казионализмите и преводите им се коментират по-подробно в главата за ключовите лексеми, затова тук привеждам само един пример.

3. Видове стилистични съответствия

Стилистичните преобразувания са феномени от ранга на трансформациите като цяло, но се отличават от тях по факултативната си и ресурсна обосновка. Затова досега в схемата на трансформациите те не бяха обособени като отделен вид, а противоположени единствено на трансформациите като формирани заедно с тях множеството от всички възможни преобразувания. Стилистичните преобразувания в превода се наблюдават най-често, когато стилистично маркирани текстови фрагменти се превеждат също така с аналогични стилистично маркирани текстови елементи или пък с различни стилистично маркирани, но най-често неутрални текстови фрагменти. В научното описание стилистичните преобразувания се отнасят до междуетиковите паралели при езикови явления с ненеутрална стилистична натовареност и в двата текста - оригиналния и преводния. Тези явления са свързани с описаните вече в първа глава първопричини като: различната стилистична функция на полисемните думи (типично славянско явление), различната стилистична функция на чуждите, заетите думи в двата езика (при привидната им тъждественост), различния род на съществителните (особено важно в поетичната реч, където в инвентара на оформянето и въздействието на текста влизат и граматичните специфики), различните им валентни връзки (различната граматика в съответния език), различната морфемна структура на близки думи в двата езика, проявяваща се в различните словообразователни особености на славянските езици, които носят различна стилна маркираност, различната съчетаемост, обусловена от честотността на деривативните афиски, различната фреквентност на езиковите елементи в узуса (за последното вж. Иванчев 1988а).

Не на последно място стилистичните трансформации са обвързани със словоредните трансформации, защото славянският словоред в съпоставителен план разкрива предимно стилистични разлики между езиците. Така например изнасянето на елемент от неутралното изказване в инициална позиция маркира диалогичната, колоквиалната реч. Това явление е по-типично за чешкия разговорен узус и по-слабо проявено в сръбския. Изобщо отклоненията от немаркирания словоред на всички части в изказването му приписват специални, стилово маркирани характеристики. Немаркираната словоредна славянска база е достатъчно обстойно представена от Р. Мразек (Мразек 1990), което не налага привеждането на основните му наблюдения тук.

Различните стилове имат свои характерни белези. Така например социалните регистри (или административният стил), особено често срещани в прозата на Булгаков, отчетливо маркират авторовата реч или характеристиката на героите. За поетичния изказ на Шимборска пък са особено типични разговорните обрати, подчертавани и от нейните изследователи литературоведи. Тези именно специфики представляват интересно наблюдение и дават много материал за размисъл върху особеностите на превода с оглед на запазването на авторовия стил и опита за пресътворяването му от преводача.

В транслатологията стилистичните преобразувания се проследяват в целия стилистичен обхват на оригинала при междуезиковите съответствия (т.е. превключването на различните стилове в текста, средствата, които ги оформят, интертекстуалната комбинация или контраст между стиловете и пр.). Често авторите говорят за уеднаквяване на текста предвид различните диахронии регистри в него или за *облагородяването* му предвид различните социални разновидности в оригиналната реч (Берман 2004: 57-60).

Стилистичните преобразувания се наблюдават в няколко свои прояви: най-честа от тях е стилистичната неутрализация, когато в превода се използва стилистично неутрален елемент за предаване на стилистично маркиран оригинален елемент (например архаичен лексикален елемент се превежда с книжовен, неутрален еквивалент, срв. примера за *чаши*). Стилистично маркираният авторов елемент може да ползва инвентара на други разновидности освен на книжовната реч или пък - както е в случая с активната употреба на деминутивите в руския език - да ги използва в степен, значително по-фреквентна от тази на останалите езици, при което се неутрализират деминутивите в преводите, като се превеждат със стилистично неутрални лексеми, срв.:

р. - *Филейчиком* из рябчика могу угостить (345).

п. - *Mogą polecić pierś jarząbka* (490).

ср. - *Mogu da vam ponudim /z/e od šumske jarebice* (429).

б. - *Филенце* от ресарка мога да ви предложи (354).

Единствено в превода на български език е използван инвентарът на деминутивите - при лексемата р. *филейчик*-б. *филеце*, в полския превод е приложена генерализацията с еквивалент п. *pieś*, а в сръбския превод заемката *филе* не позволява да се образува деминутив. В оригинала се създава впечатление за натрупване на деминутиви (иначе обичайно за специфичен руски дискурс - този на РРР), защото названието на птицата както в оригинала, така и в полския, и в българския език е р. *рябчик*, п. *jarząb* ек, б. *ресарка*- във всичките случаи формално с деминутивен суфикс, но без умалително значение.

Впечатлението за натрупване на деминутиви е отчетливо и поради инициалната позиция на този фрагмент от репликата в оригиналния текст. В два от преводите - в полския и в сръбския, те са „изместени“ далеч в края на изказването, което илюстрира словоредната стилистична неутрализация в този фрагмент от изказването в двата превода. Това е вторият стилистичен тип неутрализация, постиган в този случай чрез словореда.

В следващия пример, в който се проследява и стилистичният контраст между репликите на двамата участници в диалога, за анализа е важно да се види доколко преводите предават стиливия контраст, срв.:

р. - Да кто вы такой?

- Я, изволите ли видеть, состою переводчиком при особе иностранца, имеющего резиденцию в этой квартире, - отрекомендовался назвавший себя Коровьевым (97).

п. - Kim pan jest?

- Ja, szanowny panie, zajmuję stanowisko tłumacza przy osobie cudzoziemca, który rezyduje w tym właśnie mieszkaniu - przedstawił się ten, który nazwał siebie Korowiowem (132).

ср. - Ama ko ste vi?

- Ja, izvolite se obavestiti, radim kao prevodilac kod inostrane osobě koja ima rezidenciju u ovom stanu - preporučī se ovaj što je sebe nazvao Korovjovim (133).

б. - Абе кой сте вие?

- Позволете да ви обясня: преводач съм на една чуждестранна особа, чиято резиденция е в това жилище - заяви представилият се като Коровиев (95).

Първата реплика е маркирана колоквиално както в оригинала, така и в двата му превода, но не и в полския, с помощта - подобно на оригинала - на въвеждащата частица: на р. *да* съответстват ср. *ama*, б. *abe*. Контрастиращата с формалността и официалността си втора реплика в диалога е предадена

почти паралелно структурно в полския и сръбския превод, които повтарят инициалния елемент п. *ja*, ср. *ja*, нещо, което липсва в българския превод, при все че е налице езиково средство за това (личното местоимение). Всички преводачи са запазили лексемата р. *osoba*, маркираща дистанцираност, т.е. книжност на репликата, макар че например българският разполага с аналогични синоними като *лице* за разлика от полския език. Така някои от преводачите са взели субективно решение за един или друг стилистичен избор (в българския текст), други обаче са били водени единствено от ресурсите на езика си (в полския текст), за да се постигне търсеният, очакваният ефект. В преводите са запазени и лексеми като р. *резиденция*, но и цялостната синтактична конструкция, характерна за формалния стил. Такъв маркер за формалност е р. *имеющего резиденцию*, което въпреки възможностите на полския език (синтетичната деепричастна форма) не е използвано от преводача, а е използвано аналитичното въвеждане на подчинено изречение, неутрализиращо изказа (п. *który rezyduje* вм. например *mający rezydencję/rezydujący*). Същият коментар важи и за последвалата авторова реч, където отново е пренебрегната причастната възможност за изразяване на подлога за сметка на въведеното с относителен съюз подложно изречение, което като цяло усложнява синтактичната структура, изказа и води до загуба на синтетичността, лаконичността в стилистичен план (п. *który nazwał siebie* вм. например п. *nazwawszy siebie* спрямо р. *назвавший себя*).

Това със същата сила важи и за двата пункта в сръбския превод, което не налага тук да го повтарям.

Българската преводачка обаче се е справила с изказа блестящо, защото, без да използва причастна конструкция в речта на героя, тя все пак прилага подчинено изречение, въведено не с относително местоимение (подобно на полския и сръбския), а с относително местоимение за притежание, което по своето звучене внася архаичен елемент и натоварва стила с книжовност и дистанцираност. Тя постига същия ефект и с използването на миналото деятелно причастие, което е субстантивирано и е в ролята на подлог, като запазва кондензиращия характер на изказа (срв. б. *заяви представилят се като...*)¹. Редица примери за стилистични трансформации в преводите на романа ще наблюдаваме и в останалите части на изложението. В четвърта глава могат да се видят примери и за стилистична маркираност на репликите по скалата стандартност: колоквиалност: просторечие, предадена по различен начин от различните преводачи - пример [4].

И други колоквиално маркирани десубстантиви откриваме у Булгаков:

¹ Деепричастния характер на българското елово причастие доказва И. Гугуланова (Гугуланова 2005:124), неслучайно и тук то е аргумент към паралелността на причастията в преводите.

р. дамский магазин (126) (и в трите превода той е стандартизиран, т.е. изчистен от колоквиалност);

ср. дућан за даме (168);

п. magazin (!) dla pań (174);

б. магазин „Дамска мода“ (125).

Стилистични трансформации наблюдаваме в онези фрагменти от романа, в които е представена специфично речева характеристика на героя (Мей 1998). Така в сцената в психиатричната клиника репликата на доктора е маркирана с многократната (4 пъти) последователна третоличност на глаголните форми в изказванията (веднъж само 2 л. мн. ч.), показваща подчертаната дистанцираност, неангажираност на героя, срв.:

р. Вам здесь помогут... Вы слышите меня?... Вам здесь помогут... вам здесь помогу/я... Вы получите облегчение. Здесь тихо, все спокойно. Вам здесь помогут... (94)

В трите превода третоличността е заменена с първолични форми на глаголите (заедно с местоименията!), което в известна степен променя звученето на докторовата реч, а с това и облика му - неговата ангажираност, срв.:

п. Pomożemy tu panu... Słyszysz mnie pan?... Pomożemy tu panu... Poczuj się pan lepiej... Tu jest cisza, spokój... Pomożemy tu panu... (127)

При това и в полския, и в сръбския превод е изпусната една от хипнотично повторените в оригинала реплики, срв.:

ср. Mi ćemo vam ovde pomoći... čujete li me?... Ovde ćemo vam pomoći... osetićete olakšanje... ovde je tiho, sve je mirno... mi ćemo vam pomoći... (129)

В българския текст формалната последователност от реплики е запазена, но също така с преобразуване на формите за 3 л. мн. ч. във форми за 1 л. мн. ч., при това употребени заедно с местоименната форма, подобно на сръбския текст, което напълно отслабва семантично-стилистичния ефект на дистанцираност на доктора в оригинала на Булгаков:

б. Ние ще ви помогнем... чувате ли ме?... Ние ще ви помогнем... Ние ще ви помогнем... Ние ще ви помогнем (92).

¹ Дали междуезиковата полисемия е подвела преводача тук?

И в трите превода се използват вместо руските третолични глаголни форми формите в 1 л. мн. ч. като израз на неопределенолично значение. Инвариантността при тези преводи в случая говори за типологични паралели между трите преводни езика (за разлика от руския език), както и за семантично-граматични специфики на руския език.

Изобщо в текста на Булгаков могат да се проследяват контрастно използвани множество различни стилове и в този план той е благодарен за наблюдение на стилистичните трансформации при превода на славянски език. В московските глави на романа срещахме множество жаргонни изрази, колоквиализми, но и значителни фрагменти от сух, дървен език, елементи от административния стил, съжителстващи с поетични фрагменти особено в частите, описващи отношенията между титулните герои. Съвсем различен е стилът в ерусалимските глави, постигнат и чрез включване на множество специфични, характеризиращи хронотопоса реалии¹.

В останалите части от романа има изобилие от примери на разнообразни стилистични преобразувания.

Следващият фрагмент представлява пример за стилизиран административен дискурс, в който са подчертани двете маркиращи руския дискурс лексеми. В българския и в сръбския превод за първата лексема р. *следовать* са използвани неутралните им еквиваленти с по-общо (генерализиращо) значение: ср. *hodati*, б. *вървя*, докато полският еквивалент п. *kroczuć*, букв. 'крача' е с нюанс на "вървяно той не е в стила на сухите документни текстове. Същото се отнася и за другата лексема в полския превод, докато при останалите два превода и при нея е запазено значението на фразата р. *в сопровождении*, б. *придружен от* и ср. *sprovoditi*:

р. - Дамы здесь ни при чем, дамам это все равно, - отвечал пират, буквально сжигая швейцара глазами, - а это милиции не все равно! *Человек в белье может следовать по улицам Москвы только в одном случае, если он идет в сопровождении милиции, и только в одно место - в отделение милиции!* (67)

п. - Damy nic tu nie mają do rzeczy, damom jest to obojętne - odpowiedział pirat dosłownie spopielaając portiera oczyma. - Ale milicji to nie jest obojętne! *Człowiek w bieleńce może kroczyć ulicami Moskwy tylko w jednym wypadku, w tym mianowicie kiedy towarzyszą mu milicjanci, i tylko w jednym kierunku - na komisariat!* (88)

¹ Проблемът за представянето на реалии на трета действителност в преведен роман - действителност, различна както от авторовата, така и от преводната - би бил предмет на отделно проучване, затова тук не се поставя. Вж. Лотман 1992: 117-119.

ср. - Dame tu nisu važne, dame za to ne mare - odgovori pirat bukvalno sažižuci portira očima - ali mari milicija! Čovek u donjem vešu može da hoda moskovskim ulicama samo и jednom случају, ако га спроводи милиција, и само на једно мјесто — u милејску станицу! (97)

б. - С дамите това няма нищо общо, на дамите им е безразлично - отговори пиратът, като буквално изгаряше с очи портисера, - но на милицията не ѝ е безразлично! Човек може да върви по долни дрехи из улиците на Москва само в един-единствен случай — ако е придружен от милиция и отива на едно-единствено място - в районното управление на милицията! (64)

Типичният за Булгаков колаж от стилове, който е преведен неутрално спрямо авторския текст и така се е „изгладил“ оригиналният замисъл, се наблюдава и в следния случай:

р. Там было произведено опечатание рукописей (95).

В него авторовата реч, поднесена в административен, канцеларски стил, внушава и служебна намеса на чиновника. Речта се превръща в илокутивна, защото с изричането получаваме и допълнителна информация. Това обаче в преводите изобщо не се вижда, освен в известна степен в полския текст, където удвоената безличност на причастията е присъща на сухите административни документи. Да сравним:

ср. Тамо су запечаћени рукописи (131).

п. Dokonano tam opiszczowania rękopisów (129).

б. Там запечатаха ръкописите (93).

Българският превод напълно е нивелирал иронията на автора в неутрална, немаркирана фраза. В следващия пример обаче ресурсите на българския език позволяват решение, близко до авторовото. Например р. *московское народонаселение* (121) е преведено в същия сух административен стил в б. *московското народонаселение* (120). Поради близост и взаимно влияние между руския и българския език в определен период от историческото и литературното им развитие (Владова 1980) книжовните езикови модели се предават от единия език на другия и обратно, което в случая прави превода паралелен с оригинала с всичките му импликации и конотации. Тук звученето е на административно-деловия стил. Това обаче се оказва невъзможно при останалите славянски езици и в тях фразата е преведена съответно в ср. *Московъани* (162), букв. 'московчани', и в п. *mieszkańcy Moskwy* (167) 'жителите на Москва', където се е изгубил контрастът между колоквиалната реч и вметнатата

почти като цитат фраза от административния стил. Така изразът е изгладен, изчистен от пародийното си звучене.

Подобен е случаят и с примера р. ...оттиснул на бумаге слово „уплочено“ (283), в който преводите не предават релацията книжовно-просторечно (неговия подробен коментар вж. в следващата глава във връзка с превода на девиантна реч).

В постичните преводи на В. Шимборска разговорният стил е относително запазен, когато е лексикално изразен, срв.:

- п. i gapić się na chmury (*Koniec i początek*)-,
- ср. i zevati u oblake¹;
- б. и по облаците тъй да се зазяпа;
- ч. а civět na oblaka.

Подобен е ефектът и когато колоквиалността е в структурата на стиха и във фреквентността на показателните местоимения - деиктичността е типична характеристика на полската колоквиалност (Писаркова 1975: 46 и сл.):

- п. i nie ma na to rady - śmiesz nas ten widok (*Rzeczywistość wymaga*);
- ср. i nema druge - taj prizor nas zasmjava²;
- б. и няма що да сториш - размива ни такава гледка;
- ч. а nic s tím nesvedem - nám je ten pohled k smíchu.

В преводите колоквиалността е сведена до неутралност на изказите, а в българския текст дори наблюдаваме известна архаичност (б. *що* вм. например *кво* или *какво*)-, единствено чешката преводачка е повторила и двете показателни местоимения³.

4. Преводният инвариант

Идеята за теоретичното развитие на понятието преводен инвариант и превръщането му в термин на славистичната транслатология е заета от трудовете на Р. Якобсон. Според него в съвременната лингвистика методологически е обоснован и актуален кардиналният принцип на структурния подход към езика като съчетание между инвариантност и относителност (Якобсон [1970]

¹ Превод Б. Райчич.

² Превод Б. Райчич.

³ За ролята на чешкото показателно местоимение в текста като референциален елемент, доближаващ го до определителния член, вж. Грелл, Карлик 1986: 25, а за по-ниската му честота в българския език спрямо чешкия и полския вж. Иванчев 1988: 87, 189.

1985: 405). В работите ей по съпоставителна фонетика, морфология, поезика, стихознание най-големият славист на миналия век последователно акцентира върху научната значимост на постановката за обединяващия инвариант, неразривно и дълбинно свързан с постоянното многообразие от варианти на различните езикови равнища (Якобсон [1979] 1985: 267). Тази идея, заимствана от точните науки, в частност - от математиката, Р. Якобсон използва, за да представи универсалността на теоретичния прототип инвариант, стоящ зад/над всички варианти (Якобсон [1970] 1985: 375, Якобсон [1971] 1985: 342, Якобсон [1976] 1985: 75). Наблюдаваното теоретико-практическо напрежение между същественото - инварианта, и случайното - вариантите, ги прави значими в реализирането на творческата сила на езика (Якобсон [1972] 1985: 309). Тези изходни постановки са подходяща отправна база при съпоставката между многопреводните и оригиналните текстове. Присъствието на различни вариативни и инвариантни елементи в преводния текст убедително аргументира и И. Леви, според когото инвариантността на елементите в превода е типична за всички езикови нива, но е по-силна на по-ниските равнища и отслабва на по-високите равнища - денотативното, конотативното (Леви [1963] 1998: 25). В настоящия анализ на преводния корпус освен с въвеждането на понятието *преводен инвариант* особено важно е и проследяването на различните му проявления.

В транслатологията понятието *инвариант*, както и систематизирането на явленията от инвариантен характер се среща за пръв път в трудовете на нашия учен А. Людсканов (Людсканов 1967: 67). Той го включва в самата дефиниция на термина превод, според която преводът е преобразуване на езикови знаци със запазване на инвариантната информация (Людсканов 1967: 86). Людсканов определя инварианта като функционално средство за дефиниране на преводното съответствие и го нарича *функционален еквивалент*, свързан с творческия избор на преводача и осмислящ целта на всеки превод (пак там, 105). В неговото изследване обемът на инвариантната информация в превода е и сред квалификативните характеристики на отделните видове превод: буквален, смислов, свободен, адекватен¹. Сред тях едва последният се отличава с налична преводна инвариантност несъмнено като предпоставка за очаквания от изследователя превод. Важно е да се подчертае, че понятието *инвариантна информация* е плодотворно за всеки транслатологичен подход, защото е мотивирано от преобразуванията, както А. Людсканов нарича преводните трансформации. Богатата на идеи работа на А. Людсканов намира множество последователи сред транслатолозите.

¹ Значително по-късно Л. Бархударов (Бархударов 1969) въвежда трихотомията на адекватния, буквения и свободния превод (по Комиссаров 1980), подход, цитиран често в славянското преводазнание.

Словашкият учен А. Попович (в духа на А. Людсканов и отгласвайки се и от ТГГ) насочва изследователското си внимание към търсенето на *функционалния инвариант* на текста, дефиниран като ключово понятие на преводознанието (Попович 1975: 38). В това понятие, наричано още *междутекстов инвариант*, той вижда общия знаменател, семантичното припокриване между оригинала и преводите, което позволява да се приемат повече от една интерпретации, съответстващи на оригинала (пак там, 80). В настоящата работа чрез примери от преводите на „Майстора и Маргарита“ подробно се илюстрира този изследователски подход. Придържайки се изключително последователно към понятието функционален инвариант на преводния текст, А. Попович представя запазването на инвариантното съдържание като възможни *степени* на инвариантността (пак там, 73).

За *стъпаловидна* организация на инвариантните опозиции във фонетиката и морфологията преди него (а вероятно едновременно с него) говори Р. Якобсон (Якобсон [1972] 1985: 315). Това може да бъде основание за въвеждане тук на понятието *междупреводен инвариант* с неговите градуални характеристики, което се проследява практически в няколко разглеждани преводни текста.

Преди това следва да се посочи, че в редица трудове по преводознание след тези на Р. Якобсон, А. Людсканов и А. Попович понятието *инвариант в превода* намира своето, макар и периферно място като мярка за еквивалентността, като норма на еквивалентността при превод (Бархударов 1975: 9, Комиссаров 1980: 53, Виликовски 1984: 83 и др.). За функционален инвариант в превода след А. Людсканов и А. Попович (цитирайки немската транслатологична школа) говорят редица учени (Швейцер 1988: 81 и сл., Багаева 1996: 62, Келар 1980 по Багаева 1996, Вевар 2000: 45 и сл., Димова 2000: 45, 94), а други автори представят *инварианта в превода* на фона и във връзка с неговите близки понятийни категории. Най-често той се използва в контекста на понятието преводна еквивалентност, въведено в преводознанието също от Р. Якобсон още през 1959 г. (Якобсон 1985).

Традиционният преводен модел включва инварианта в превода като тип семантична релация между оригиналния и преводния текст, която се постига посредством преводните трансформации, а те от своя страна са мотивирани от ключовото за науката понятие преводна еквивалентност. Еквивалентността съответно се разглежда като семантична категория, израз на релацията между оригинала и превода, която варира според различните критерии (например Данчев 2001:21-24, Гарбовски 2004:265, Нойберт 2004: 331) или представлява само идея, желание на преводача (Нойберт 2004:330). В работата на словенския автор и преводач Щ. Вевар и при други автори инвариантността е формулирана като абстрактен елемент на еквивалентността (Мархвински 1996: 72, Вевар

2001: 46). Б. Алексиева определя еквивалентността като оптимална степен на апроксимация между превода и оригинала (Алексиева 1993).

Повечето автори структуралисти акцентират върху това, че преводната еквивалентност не е, не може и не би могла да бъде пълна в един превод на художествен текст, независимо от приложените за постигането ѝ преводни трансформации (Рецкер 1974: 11, Васева 1980: 60-63, Швейцер 1988: 87, Келар 1996, Комиссаров 2002: 134). Самият Р. Якобсон пък разглежда трансформациите като аспект на релацията еквивалентност (Якобсон [1972] 1985: 316), а еквивалентността се обвързва с различията между двата езика (Якобсон [1966] 1985: 363, Кшешовски 1989, Богран, Дреслер 1990).

И така, макар и конституираща превода същност, еквивалентността не е константна величина и се разполага между двата си полюса - на невъзможността и на ограничеността в превода. Еквивалентността изобщо трябва да се разглежда като компромис между възможното и ефективното, като относително, диахронно ограничено релативно понятие, поради което следва да се търси нейният профил, т.е. разновидностите на нейната проява (Нойберт 2004: 334-336). Не може да бъде константна величина и мотивираният от нея инвариант на превода.

Традиционният преводен модел може да се представи и така:

инвариант
О — трансформации — П
еквивалентност

При разглеждането на двойката текстове О — П отчетливо се вижда, че инвариантът се разполага в зоната на релацията помежду им, че еквивалентността като семантична категория се разглежда синонимно с инварианта, а освен това с понятия като англ. *shifts*. По този начин в известен план се натъкваме на терминологична редундантност, която теоретико-практически резултира във факта, че сред славистичните автори, повлияни от руския формализъм и пражкия структурализъм (както и такива като Г. Тури), освен термина *еквивалентност* твърде популярен е терминът *инвариант*, докато в същото време в западноевропейското преводазнание повече приложимост успоредно с *еквивалентността* намира терминът на Дж. Катфорд *shifts*. Това е отразено и в солидната транслатологична енциклопедия на М. Бейкър (Бейкър 1998), където *преводният инвариант* се въвежда в рубриката *shifts*, докато на *еквивалентността* е отделено специално място в словника на енциклопедията.

Когато обаче работим с няколко преводни текста, а не само с един, терминът *преводен инвариант* се оказва особено подходящ за описание и характеризиране на релацията О — П. Той е изключително функционален при назоваване на съотношението между няколкото преведени текста от един и

същ оригинал. В тази по-различна изследователска ситуация запазвам *еквивалентността* като термин за назоваване на релацията между всеки от преводните текстове с оригинала като феномен от сферата на междуезиковата асиметрия, удовлетворяващ нейните изследователски задачи. Тази нейна същност е уловима и във всяко контрастивно изследване (Кишешовски 19.89: 327, Богран, Дреслер 1990: 41, 89). В същото време еквивалентността и в теоретичен, и в практически аспект не може да бъде паралелна, тъждествена за отделните преводни варианти - текстовете.

Съотношението между няколко превода в семантичен план назовавам с термина *междупреводен инвариант*. Като семантична категория той обобщава и съпоставя реализираните еквивалентности на всеки от преводите с оригинала (Васева 1980: 56, Швейцер 1988: 94, Комиссаров 2002: 117). Така се получава нова, усложнена теоретична схема. В нея преводната еквивалентност заема по-различно място от това в традиционния преводен модел: докато в традиционната схема преводната еквивалентност представлява част от хоризонталната семантична релация в прехода О — П, в предлаганата схема тя е сред множеството възможни преводни еквивалентности E_x между оригинала и преводите (E_1 , E_2 и E_3). В новата схема *междупреводният инвариант* е във вертикалната междутекстова релация P_1 - P_2 - P_3 (в нашия случай аналогично и в по-широки теоретични рамки). Той се характеризира с различни прояви, които схематично могат да се представят като $P_1 P_2$ или пък $P_1 P_3$ и т.н.

Предлаганият тук теоретичен модел на съпоставително транслатологично изследване (един оригинал - няколко превода) се изобразява чрез следната схема:...

В нея междупреводният инвариант означава съотношението между текстовете P_1 , P_2 и P_3 , обусловено от еквивалентностите E_1 , E_2 и E_3 . От своя страна те могат да представляват различни взаимоотношения (например $E_1 E_2$ или пък $E_1 E_3$ т.н.), мотивирани чрез осъществените трансформации T (T_1 , T_2 и T_3), които могат и да съвпадат при съпоставяните преводи между близкородствените славянски езици.

В тази схема междупреводният инвариант се разполага вече не в зоната на еквивалентността на семантичните преходи, а в зоната на преводите (на текстовете).

Тъй като всеки от текстовете има конкретна реализация, то и преводно-инвариантната им съпоставка е текстологичноконкретна, защото само чрез нея може да се разкрие спецификата на всеки междупреводен инвариант. При тази съпоставка критерият за степента на съпоставяните явления - преводните текстове, е конкретната им преводна еквивалентност (E_1 , E_2 и E_3) спрямо уникалния оригинал.

Това ситуиране на междупреводния инвариант го представя не като онтологична същност, а като теоретичен семантичен конструкт, който в духа на яacobсоновите идеи, подкрепени от ясниите транслатологични формулировки на И. Леви и А. Попович в съзвучие с авторите от руската школа (Л. Бархударов 1975, В. Комисаров 2002, А. Швейцер 1988, Н. Гарбовски 2004, Л. Латышев, А. Семенов 2003), както и полската школа (Граматики транслационни 1996, Тезаурус 1998), с теоретичните постановки на Щ. Вевар (Вевар 2001) може да се разглежда в няколкото му *градуални* (континуитетни) прояви. Това става възможно, защото самото базисно понятие в науката за превода - еквивалентността - не е фиксирано, неизменно понятие, а има различни форми и степени на проява. Освен при посочените руски автори това може да се види например и при Ю. Найда 1964, Дж. Катфорд 1965, М. Бейкър 1992, Венути 2000: 119, Димова 2000: 53 и др. След като в основата на междупреводния инвариант лежи променлива и разнообразна по своя семантичен, прагматичен и семиотичен обхват същност като преводната еквивалентност, то и мотивираният от него абстрактен семантичен конструкт междупреводен инвариант се отличава с градуалност, *еластичност*¹, с многостепенност и интуитивна размитост, с трудна (но не невъзможна) дефинируемост. Освен това, бидейки междутекстов конструкт, преводният инвариант носи присъщата характеристика градуалност, типична за всяка текстова категория (Николаева 1978).

Различните степени на преводния инвариант могат да бъдат представени чрез конкретните си проявления, илюстрации, които са посочени в по-нататъшното изложение, а са обобщени в заключението.

* * *

В тази глава бяха дефинирани и илюстрирани разнообразните междуславянски преобразувания от транслатологична гледна точка с оглед на превода, превеждането като процес, реализиран от преводача и описан от изследователя.

¹И. Багаева (Багаева 1996) посочва и необходимостта от формулиране на варианти редици (от които преводачът да избира един от възможните варианти) като основна задача на транслационните граматик. Според авторката градуалността на преводния инвариант се маркира в рамките на едноезичните преводи.

Класифицирането на множеството преводни преобразувания, включващо както разновидностите на задължителните и факултативните трансформации, така и стилистичните съответствия, на този етап обобщава резултатите от наблюдаваните преводни феномени.

Едни от тях са разгледани като обусловени от субстанциалните разлики между езиците - това са задължителните трансформации, а другите - като резултат от субстанциалните разлики между текстовете (оригиналния и преводния) - това са факултативните трансформации. Не без значение са и субективните преводачески решения в текста, които също заслужават описание и обяснение. Всички типове преобразувания, трансформации и субективни решения са последователно дефинирани чрез конститутивните им признаци във формален и семантичен план, като водещ при описанието е формалният, повърхнинният аспект, мотивиран семантично.

Систематизацията на преводните феномени улеснява анализа и описанието на бъдещи преводи както на критиците, така и на студентите. Разнообразието от трансформации не може да бъде все пак окончателно изчистено и дефинирано, защото много рядко преводните съответствия могат да се проследяват изолирано, в чист вид. Екстраполирането на специфичните примери дори за целите на научното изложение се оказва трудно осъществимо, особено в сложния, кохерентен текст на М. Булгаков. Затова приемам, че с уточнението на систематичния подход към типовете трансформационни феномени понататък ще бъде прецизиран и самият резултат - класификацията.

Тук се въвежда теоретично аргументирано в структуралистко русло понятието *междупреводен инвариант* като семантичен инструмент за анализ на многопреводните текстове. Терминологично-понятийните му рамки са очертани на фона на близките понятия като еквивалентност, функционалност, апроксимация. Подчертана е особената роля на нашия учен А. Людсков за избистрянето на тази понятийна същност.

В тази глава преводните трансформации описват процеса на нивото на изречения от оригинала и техните съответствия в преводите, а в следващата глава описанието на преводните съответствия се разпростира върху по-обемни текстови материали (например в цяла глава, в целия роман), където преобразуванията (трансформациите, съответствията, паралелите) не са достатъчни за описанието. В още по-голяма степен това се отнася и до превода на поезия в пета глава, където пък възможностите на структуралния анализ са още по-силно ограничени и се налага да се приложи когнитивен и прагматичен подход.

Четвърта глава

ПРЕВОД НА ПРОЗА

Затова който говори на непознат език,
нека се моли за дарба да тълкува.
I Павел Кор 14:13

Тази глава е фокусирана върху преводни особености, разглеждането на които излиза извън рамките на изречението и неговия текст (превод на ключови фрази, оними, реалии, девиантна реч, окказионализми и др.). С други думи, проследяват се онези преводни елементи, които са важни за разбирането, за прочитането на текста като цяло. Това са елементи, които преминават през целия текст и с честотността си са релевантни за читателя. Те могат да се видят както в една глава, така и в няколко глави, в целия роман и затова трябва да се проследяват в рамките на целия текст, а в някои от посочените случаи - и интертекстуално. Затова в тази и в следващата глава се анализират особености, подвластни на лингвистиката на текста с нейните основни инструменти като кохезия, кохерентност на текста, интертекстуалност, ситуативност и др. (Богран, Дреслер 1990, Ван Дайк 1972; 1977).

В тази част от изследването се представят преводните съответствия в *прозаичния* текст и по този начин се очертават особеностите при превода на славянските езици и преводните решения на различните преводачи. Маркират се различните видове особености на този тип художествен превод извън особеностите, характеризирани като преводни трансформации, или по-общо - като преводни съответствия.

1. Дефиниция на понятието *ключова лексема*

Тук особеностите в превода са обобщени с названието *ключови*, тъй като могат да обхванат най-разнообразни явления и да се разглеждат както много широко, така и много тясно. Затова в рамките на *ключовите* фрази можем да включим различни по обхват и по съдържание текстови фрагменти. Знаем, че в художественото произведение всеки елемент може да се окаже значещ и важен за цялостното тълкуване на произведението - според Ю. Лотман в изкуството, а в частност и в художествения текст всичко структурно значимо се семантизира (Лотман 1971: 158). Макар че транслатолозите упоменават ключовите думи като термин (Нюмарк 1981: 153), те рядко го дефинират като

теоретична същност, а само като практически проблем. Основният транслатологичен, маркиращ белег на ключовите думи е тяхната непреводимост с преки лексикални еквиваленти. В приносната за нашата транслатология работа на С. Влахов и С. Флорин „Непреводимото в превода“ се обособяват различни видове безеквивалентност, значителна част от които тук интерпретирам като ключови лексеми.

М. Кшищофяк (1999: 46) цитира ключовите лексеми, приложени от изследователката на полските преводи на немски език Б. Шулце, като полски ключови лексеми, които без дефиниция обхващат различни понятия от геокултурната и лингвистичната сфера. От друга страна, К. Хейвовски (Хейвовски 2004: 71-73) определя лексемите в текста като елементи, принадлежащи на дадена култура като непреводими, т.е. следствието се извежда като критерий за понятието. Към подобно мнение се придържа и полският учен преводач К. Липински (Липински 2004: 47). Интерес обаче заслужава опитът на полския автор Р. Левицки да се определи мястото на тази лексика в теорията на превода (Левицки 2000: 45 и сл.). За целта той обосновава лингво-културната категория *чуждост*, маркирана по различни начини в преводния текст и обемаща разнообразни явления, обединени от „стилистичната активност на маркираните текстови елементи“ (Левицки 2000: 99). Това напълно съпада с приложението тук подход, тъй като се анализира преводът на значещите елементи с особени функции в текста, една от които е културно структуриращата, своеобразно присъстваща спрямо оригинала в чуждия текст. Според Левицки непреводимите елементи неоснователно се отнасят към понятийната, а не към денотативната сфера и се определят като безеквивалентна лексика. Терминът безеквивалентна лексика отчетливо навлиза в добре представяната в теоретичната и практическата славянска транслатология проблематика на реалните. Те могат да се схващат в по-широк и по-тесен смисъл, като именно широкият включва и всички други ключови фрази — маркираща авторовата реч с повторения с авторови неологизми, с отчетливи повторения и др. В същото време у Н. Гарбовски (Гарбовски 2004: 483) реалните в тесния смисъл (административни и етнографски) са представени почти периферно на фона на другите разглеждани преводни явления и съответствия.

Така терминът *ключова фраза*, приложен към уникалния роман на М. Булгаков, който с всеки ден увеличава своите интерпретатори, може да бъде въведен оиеративноописателно. Няколко са съображенията за това.

В художественото произведение ключовите лексеми заемат особено място с това, че са носители на значителна част от авторовите идеи и хрумвания, изпълнени в текста. Затова и при превода на тях следва да се отдели специално внимание - всъщност именно те осигуряват в значителна степен близостта на преводния текст спрямо уникалността на оригиналния замисъл. В много случаи те могат да се окажат недостъпни за средностатистическия читател,

нуждаещ се от посочването, експлицирането, тълкуването им от литературовед, културовед, от проникателния ерудит. Това обаче не означава, че многопластовото им съдържание не може да бъде прочетено и от онзи читател, за когото е писан текстът. По същата аналогия и преводачът винаги може да излъчи, да отграничи вторичния, дълбинния код, съдържащ се в творбата, след което да го предаде на своя език при превода.

В теорията на полисистемата ключовите лексеми са елементи от текста със специално значение в него. Те изпълняват няколко функции и затова са получили специално терминологично назоваване - *текстем*. Подобно е отношението към тях и на Р. Левицки (Левицки 2000: 45), който включва в групата на значещите текстови единици всички видове лексеми и фрази, носещи маркер на чуждост в даден преводен текст. В случая с важните за дадена култура елементи, образуващи нейния кодифициран вербален или невербален, но винаги общ знаков културен репертоар, те се назовават *реперторем* (Тури 1995: 268). Според Г. Тури ключовите думи (англ. *key points* с функции на англ. *junctions* в художественото произведение) изпълняват едновременно няколко текстови функции и са твърде разнообразни по вид. Тъй като преводният език по силата на своята езиковосистемна и културна специфика често не позволява оригиналният текст с неговите явни или скрити от автора кодове да бъде адекватно пресъздаден, преводът се опира на съществени за текста и неговото тълкуване елементи. С други думи, прочитът - многопланово, многократното тълкуване на творбата преди превода, е едно от предварителните условия за пресъздаването на вторичните смисли в превода, но съвсем не е единственото. Защото и най-опитният преводач, загрижен за качеството на превода, полага усилия да задълбочи своя прочит на творбата чрез литературоведския ѝ прочит. От своя страна прочитът при превода също би следвало да бъде предшестван от литературния и текстовия анализ на творбата.

Романът на Булгаков е благодатен за откриване на допълнителни, кодирани смисли, защото той е отчетливо многопластов и защото дълбоко вградените в него алузии днес са добре обосновани от булгаковедите (Чудакова 1976, Йованович 1975, Йованович 1989, Дравич 1990, Лосев 1992, Барков 1994, Лотман 1997, Зеркалов 2003, Зеркалов 2004). Именно тези обосновки са опората на анализирания материал тук. По-нататък ще бъдат проследени някои прояви на кодираните смисли в текста на Булгаков и мястото им в преводите. Проблематиката при превода на Булгаков на български частично е описвана от И. Вladoва (Вladoва 2001).

Явленията в тази глава са в значителната си част остенсивно изброени, което отговаря на несистемното им разнообразие. Значителна част от коментара на ключовите думи е подсказан от литературоведския анализ. Има обаче и ключови думи, които не са станали предмет на литературоведски или текстовологичен едноезиков анализ, защото са уловими единствено от лингвиста,

наблюдаващ и двата текста (оригинала и превода) по своему втречено, съсредоточено, с прецизността на междуезиковия поглед. Разграничаването между „литературоведските“ и „лингвистичните“ ключови лексеми е съответно отбелязано, но самото им наличие за пореден път показва необходимостта от взаимодействие между единия и другия тип анализ за прочита на романа. Пример за такъв лингвистично-литературен (т.е. филологически) феномен откриваме в края на първата глава на романа, в минидалога, в чиито преводи проследяваме преводни разнотечения, по-скоро пропуски в прочита:

р. - Вы - немец? - осведомился Бездомный.

- *Я-то?*... - переспросил профессор и вдруг задумался. - Да, *пожалуй*, немец... - сказал он (22).

Съпоставката на преводите на този фрагмент, наречен от изследователя миниинтермедия (вж. курсивираните тук елементи), разкриват друг пласт от смисъла, останал само в оригинала (Зеркалов 2004: 13):

п. - Pan jest Niemcem? - zainteresował się Bezdomny.

- *Jal?*- odpowiedział profesor pytaniem na pytanie i nagle popadł w zadumę. - Tak, *chyba* jestem Niemcem (23).

ср. - ЈесТе ли Немац? - запита Бездомни.

-*Ја?*... - одговори питањем професор и наједном се замисли. - Да, *можда* Немац... - рече (43).

б. - Германец ли сте? - осведоми се Бездомни.

- *Аз ли?*... - повтори въпроса професорът и изведнъж се замисли. - Да, *май че* съм германец... - каза той (17).

Виждаме, че характерният колоквиален ехо-въпрос от руския език р. *Я-то?*, осъществен с помощта на усиливащата частица с хезитационна функция, се е запазил единствено в българския превод под формата б. *Аз ли?*, докато в останалите два превода вложената от автора колоквиалност (лингвистичният аспект) и печеленето на време в разговора (комуникативният аспект) са се изгубили при превода. Вторият наблюдаван акцент от този диалог, р. *-то*, според булгаковед А. Зеркалов издава обмисляне на отговора от героя, което в светлината на неговия образ е напълно мотивирано, но в преводните варианти на полски и на сръбски език липсва. Това единомислие позволява да тълкуваме единомислието в преводаческите решения в двата славянски езика като единствено възможни, обаче ефектът от интерпретираното обмисляне на отговора е отпаднало в процеса на превода. Единстве-

но в българския превод, където спецификата на българския език позволява в много по-малка степен интонационно оформен ехо-въпрос, „забавянето“ на диалога може да се улови от читателя.

2. Превод на повторенията

Чест, трудно обобщим авторов похват, типична тропа е повторението в различните му разновидности у Булгаков: по-горе наблюдавахме свособразното повторение на въпроса, а следващите примери ще покажат повторение на лексеми, словообразователни елементи, фрази, важни за прочита на текста. Повторението като текстов, кохезивен похват е фреквентно в романа. Чрез него се осъществява допълнително кодиране, извършено от автора чрез различни механизми. Булгаков използва този похват многократно и навсякъде сугестивно. Затова тук ще проследим някои от по-ярките случаи.

Повторението в прозата е стилистична фигура, която служи за подчертаване на значението, за засилване на емоционалното въздействие (Sierotwiński 1986: 191-192). То може да присъства по различен начин в художествения текст. Когато е лексикален елемент, то може да модифицира значението на изразите спрямо различния контекст, в който се явява. От една страна, повторението е класическо кохезивно средство в текста (Николаева 1978). От друга страна, когато повторението е семантично, то подчертава репетитивния мотив, усилва експресията. От трета страна, вариативното повторение служи за формално разнообразяване на изказа и/или въвежда промяна в смисъла. Повторението е и стилистичен похват, поради което в практиката на превода не може да бъде пренебрегвано (Речник на литературните термини 1973: 761, Дюкро, Тодоров 1972: 354).

Като последен аргумент към обособяването на пъстрото множество от централни за прочита текстови елементи привеждам цитат: „Повторението на думата в текста по принцип не означава механическо повторение на понятието... а свидетелства за по-сложно, макар и единно смислово съдържание“ (Лютман 1971: 158). Видният културолог посочва два основни типа повторения в художествения текст: на семантически разнородни елементи и на семантически еднородни елементи - синоними, сред които красен случай е повторението на една и съща сума. Точно тези крайни случаи определям също като *ключови думи* при превода.

Илюстрация 1.

В 12. глава от романа (р. Черная магия и ее разобличение, б. Черната магия и нейното разобличаване, ср. Црна магија и њено разоткривање, п. Czarna magia oraz jak ją zdemaskowano) 10 пъти е повторено р. разобличение (заедно със заглавието) в различните му деривативни и морфологични фор-

ми. При това, както отбелязват руските булгаковеди, при неколкото пъти му редакции авторът на текста заменя първоначалните синоними употреби в някои от случаите на р. *раскрыть* само с лексемата р. *разоблачить*, което само по себе си вече доказва неспонтанния, неслучайния характер на повторението (Лосев 1992, Зеркалов 2004). Имаме работа с дискурсивни изотопии (Греймас по Еко 1997: 210), при които семичната повтораемост позволява единен прочит на текста. Нека сравним повторенията във важната и за зами-съла на целия роман 12. глава. Като ключова лексема от заглавието, присъства многократно в текста, р. *разоблачение/разоблачить* заслужава особено внимание, защото осигурява своеобразна художествена кохезия на текста. Таблицата по-долу ще даде по-голяма прегледност на езиковите съответствия в превода на разглежданата лексема. При това съпоставяне следва да се има предвид, че контекстът - както лексико-семантичният, така и морфологичният и синтактичният, е изолиран. В и чрез таблицата всъщност се проследява самата морфема р. *разоблач-* като словообразователна основа в останалите повторени фрази:

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
разоблачение	разобличаване	zdemaskowano	разоткриване
разоблачение	разобличаване	demaskujący	разоткриване
разоблачение	разобличаване	demaskowanie	разоткриване
разоблачить	да разобличи	objaśnić	разоткрије
разоблачили	да разобличите	zdemaskować	разоткријете
разоблачатъ	разобличаване	demaskować	разоткрива
разоблачение	разобличение	zdemaskowanie	разоткриване
разоблачение	разобличаване	demaskacja	разоткриване
разоблачение	разобличаване	zdemaskowanie	разоткриване
разоблачение	разобличаване	demaskowanie	разоткриване

Ако огледаме граматическите форми в преводите спрямо оригинала, ще видим, че докато в руския текст има 7 отглаголни съществителни имена + 3 глаголни форми, от които 2 нелични и една лична, при преводите това формалнограматично съотношение видимо се променя. Можем да го проследим количествено в следващата таблица, въпреки че тя не дава ясна качествена представа за съдържанието и за непосредствените съответствия на оригиналните глаголни форми. И все пак това е пропорционална ориентация за съотношението на глаголните формации и отчетливата им непропорционалност в преводите.

Оригинал	Руски	Български	Полски	Сръбски
девербативи	1	8	5	1
verbum infinitum	2	-	5	0
verbum finitum	1	2	0	3

В българския превод има 8 отглаголни съществителни + 2 глагола, само лични. В руския оригинал са използвани само форми на глагола от св. вид с резултативен нюанс, едно от отглаголните съществително е от глагол от св. вид с процесуално значение. От десетте употреби в оригиналния текст само една е от несв. вид на глагола - р. *разоблачать*. Ако продължим анализа в тази литературоидна насока, типична за постмодернистичното филологическо тълкуване, можем да посочим, че отличаващата се форма (тази от несв. в.) е една от двете (само), които е произнесъл Воланд, а всички останали р. *разоблачения* прозвучават от устата или на водещия на шоуто в цирка, или на зрител, или на Фагот. Случайно или не, авторът е маркирал своя герой с уникално лингвистично средство дори и чрез този единствен детайл. Детайлите Впрочем със сигурност са много повече.

Разнообразието на преводни форми е доказателство, че дори при наличие на категорията вид във всички славянски езици, както и на граматични форми на отглаголното съществително, т.е. при наличие на граматичен ресурс, съответствията между вида на глаголните форми и вида на техните производни и морфологични форми не са изоморфни във всеки един от преводите.

В превода на полски език има 5 отглаголни именни деривата, образувани както от глагола от св. вид *zdemaskować-zdemaskowanie*, така и от несв. вид п. *demaskować-demaskowanie*, при това с два различни суфикса - *-anie* и *-acja* — п. *demaskacja*. Така в този превод наблюдаваме разнообразие от смислово гюворяеми елементи, но словообразователно различно оформени. Освен това в превода има 5 глаголни съответствия на р. *разоблачение*, като всичките са безлични глаголни форми, но са различни помежду си: три от тях са инфинитивни форми и две са причастии форми, при това различни - безлично страдателно изменяемо причастие п. *zdemaskowano* и сегашно действително причастие, изменяемо по род - п. *demaskujący*. За полския език следва да се подчертае, че много по-често от българския например използва формите на отглаголните съществителни - вместо глаголи, вместо да-конструкции, вместо други лексеми. В конкретния случай обаче точно тези фонові особености на полския език не се забелязват. Като добавим, че като преводно съответствие се явява и контекстно-оказионалният синоним на р. *разоблачить* п. *objaśnić* 'да обясня', а той от своя страна се повтаря различно от използвания в оригинала глагол р. *объяснять* в голяма близост до р. *разоблачение* в същата глава от оригиналния текст, можем да твърдим, че в полския превод вариантите на

разглежданата повторена лексема са най-многобройни. А това означава, че в него наблюдаваме най-голяма отдалеченост от търсения авторов стилистичен (а според някои изследователи и идеологически) репетитивен ефект на една и съща лексема, т.е. в лексикално-семантичен план. Всъщност се постига друг тип повторямост, наречена от съвременните текстолози семантична изотопия (Еко 1997: 222).

В сръбския превод пък наблюдаваме най-голяма отдалеченост от авторския замисъл по отношение на морфологичния вид на девербатива р. *разоблачение*: 7 отглаголни съществителни - ср. *разоткрива/ѐ*, всичките от несв. вид + 3 глаголни форми, само лични (при наличие на избор между видовите форми, за разлика от българския език, което косвено говори за действащия и все по-силно проникващ аналитизъм в сръбския език), от които само една е от св. вид - ср. *разоткрива* (лична глаголна форма), и то тази, която съответства на единствената оригинална форма от несв. вид (във Воландовата реплика), срв. р. *разоблачатъ*.

Илюстрация 2.

Авторият творчески похват да се повтаря фраза се оказва „неупотребен" и в други фрагменти от преводите. На подобен анализ можем да подложим например и лексемата р. *зареза́ть* в различните ѝ форми на глава 26. от оригинала р. *Погребение*.

В началото на главата се въвежда инструментът на убийството на Юда - р. *нож как молния*. На този елемент са обърнали внимание както руските, така и чуждите булгаковеди (Йованович 1989, Зеркалов 2003). В нито един от преводите обаче сравнението *като мълния* не е преведено, смисловите асоциации с него, породени от повторения глагол р. *зареза́ть* - също. Таблицата ни позволява прегледно да проследим несъответствията:

Оригинал	Полски превод	Сръбски превод	Български превод
нож как молния	nóż	nož	нож
зарезавших	zadźgali	izboli	които убиха
зарезали	został zeszytletowany	preklan	убиха
зарезан	został zeszytletowany	izboden	е убит
зареза́ть	zamordować	ubijen	да се убие
зарезу	zabije	zaklati	ще убия
зареза́ть	zabić	zakolješ	да убиеш
зареза́ть	zabić	zakoljen	да убия
зарезу	poderzną gardło	zaklaću	ще убия
зарезали	został zabity	ubijen	беше убит

От таблицата се вижда, че в нито един от преводите не е преведена авторската последователност в употребата на коренната лексема, което може да бъде обяснено единствено с липсата на полексемен прочит на тази глава.

В полския превод наблюдаваме употреба на цели 5 синонима на р. *зарезать* - п. *zamordować, zabić, zadźgać, poderżnąć, zeszytlować*.

В сръбския превод са употребени 4 синонима за р. *зарезать*, от които двата са еднокоренни, ср. *zaklati, preklati, ubiti, izbosti*. Естествено не можем да очакваме пълен изоморфизъм на форми и семантика между оригинала и превода и никой анализатор не се е стремил към това. Тук коментирам единствено неизползваните възможности на преводните езици.

Само в българския превод навсякъде р. *зарезать* е преведено с б. *убия*, но то само формално поддържа репетитивния ефект, защото, както показват и речниците, най-близкият еквивалент на р. *зарезать* е б. *заколя*, но вместо него е използван само неутралният б. *убия*, който отнема един съществен нюанс от значението на оригиналното р. *зарезать* 'да убия с нож, насила'. Този превод е илюстрация на неутрализацията в значението на преводния еквивалент спрямо оригиналния елемент, т.е. използва се съответствие с по-общо значение, но по-ограничено откъм съдържание (опозицията интенционал/екстенционал на лексемата).

Авторовото повторение на р. *зарезать* е важно за постигане на смисъла - всъщност негови синоними (включително неутрални) глаголи има достатъчно в руския език - срв. р. (книж.) *убить, умертвить, ликвидировать, покончить с кем-то* и т.н. А от съпоставителната таблица по-горе виждаме, че в сръбския и полския превод са употребени няколко синонима, а в българския - глагол с различен смислов нюанс - само б. *убия*. Можем да продължим лингвистично-литературния анализ, предлагащ обединяване на двата *ножа* в текста - този, с който са убили Юда и който Матей носи със себе си, за да го убие (Зеркалов 2003: 225), ножа от р. *зарезать*.

Вижда се, че повторението като авторов стилистичен похват (в случая то не е включено в репликите на главния герой), се осъществява чрез различни граматични и лексикални форми в различните славянски езици и се оказва неприложено като похват (освен частично в българския превод и в известна степен в сръбския). Този тип наблюдения позволяват да се говори за параметри на „разстоянието“ между оригинала и преводите и този параметър тук е именно похватът на не-повторението.

Илюстрация 3.

Нека видим още един вероятно неслучаен ефект от интратекстуално повторение. В 13. глава, в нощта, когато Иван става Иванушка, Воланд произнася реплика, която привидно е тавтологично неблагозвучна (Барков 1994), срв.:

- р. *Ночь* валитися за *полночь*. Мне пора (150).
 п. *Już po północy*. Czas na mnie (207).
 ср. *Ноћ* залази у другу половину. Време је да кренем (195).
 б. Преваля *полуноц*. Време е да си вървя (149).

Тя се повтаря в 19. глава, за концепцията на автора е несъмнено важна, като се има предвид, че в петата редакция на романа една от последните глави се е наричала р. *Полночное явление* (Лосев 1992 в Булгаков 1992: 17), срв. повторената част от репликата:

р. ...в тот час, когда *ночь* переваливалась через *полночь* (211).

Преповтарянето в 19. глава вече е спазено само в сръбския превод, докато останалите преводачи не са проследили или не са забелязали този похват - повторението на тавтологичния израз (р. *ночь* валитися за *полночь* от 13. глава), което се е превърнало в отчетлива стилистична фигура, в автоцитат. По-нататък ще срещнем и други аналогични фрагменти у Булгаков, срв.: ср. *Ноћ* залази у другу половину. Време је да кренем (195). ср. ...оного часа када је *ноћ* залазила у другу половину (271).

В останалите преводи текстът от 19. глава няма почти нищо общо с текста от 13. глава, а преводачът на българския текст дори е съставил превод на казионизъм, срв.:

- б. ...в следполунощен час... (217) (спрямо: *Преваля полуноц* от 13. глава);
 п. ...gdy przemijała północna godzina... (301) (спрямо: *Już po północy* от 13. глава).

Така и този стилистичен похват е останал подминат от повечето преводачи, освен от сръбския, което е доказателство за дълбочината на „кодирането“ му от М. Булгаков и за неразчитането му от читателя, респ. преводача. Славянският междупреводен инвариант между два езика (български + полски) доказва невъзможността дори внимателният читател да проследи всички пластове на текста. обстоятелството, че е пропуснат от двама от най-внимателните читатели само доказва сложността на оригиналния текст.

Илюстрация 4.

В този фрагмент е повторена почти контактено лексемата р. *успех*. Можем да проследим реализацията на този тип повторение като илюстрация на един от малкото случаи на последователно спазване на авторския текст (Мей 1998):

р. Ну что же, - обратился он к поэту, *-успеха* я вам желать не буду, потому что в *успех* этот ни на йоту не верю (93).

п. - No, coś - zwrócił się do poety - nie będę panu *zyczyłpowodzenia*, bo nie wierzę żeby sie panu *powiodło* (125).

б. - И така - обърна се той към поета, - *успех* няма да ви пожелавам, защото не вярвам ни най-малко в този *успех* (90).

ср. - Pa eto - obrati se on pesniku - neću da vam poželim *uspeha*, pošto u taj *uspeh* ne verujem ni zericu (128).

Единствено полският преводач е приложил по-свободен, творчески подход, като е пропуснал лексемното повторение и е употребил на второто място глаголна форма, макар и със същия корен.

Този пример е интересен и с превода на характерното р. *ни на йоту*, което въпреки своя библиейски произход (Матей 5: 18) не намира пряко лексикално съответствие в славянските езици, а е преведено (или не е преведено) съответно перифрастично: п. 0, ср. *ni zericu*, б. *ни най-малко*. В същото време в българския текст на Библията изразът съществува в почти същата форма: срв. р. *ни една йота*, б. *ни една йота*, п. *jedna jota... nie odmieni się*, ср. *...ни едне титле из закона... не изверги*. Очевидно става дума за слабо популярен в другите славянски култури дискурсивен елемент, който преводачите не са разтълкували като библиейски. Дори останал като устойчиво съчетание в езиците (Бонова 2006), той не е „разпознат“ от преводачите и неговият библиейски произход е останал само в оригинала.

Илюстрация 5.

Интратекстуални повторения наблюдаваме и при далеч по-голяма контекстност на повторения елемент спрямо първоначалния в рамките на една и съща глава, което и предполага по-точно пресъздаване на ефекта на повторението. Срв. началото на глава 28. р. *Последние похождения Коровьева и Бегемота*".

р. - В лице сиреневого джентльмена *чего-то не хватает*, по-моему (338).

п. - ...moim zdaniem twarzy dżentelmena *lila czegoś brak* (480).

ср. - na licu jorgovan-džentlmena *po meni nešto fali* (421).

б. Според мене на лицето на лилавия джентълмен *нещо нему достига* (347).

Подчертаният фрагмент от горните фрази е отчетливо повторен, почти като цитат по-нататък в авторовата реч, при това с отрицанието му, което дава оригинална руска фраза:

р. Бегемот не прав: у сиреневого не *не хватало чего-то* (339).

Рядката форма на удвояно отрицание - заради различния обем, към който се отнасят двете отрицания, - е пряко доказателство за цитиране на упоменат, при това колоквиален фрагмент от речта. В преводите тази двойност на отрицанието, когато не е така контактна, се размива. Изгубва се и вътрешнотекстуалният, макар и дистантен цитат (на р. *чего-то*):

п. Behemot nie miał racji - twarzy liliowego nie tylko *nie brakowało niczego* (482).

ср. Behemot nije bio u pravu: na licu jorgovanca ne samo da *ništa nije falilo* (422).

б. Бегемот не е прав: на лицето на лилавия не че *липсваше*, а по-скоро имаше *нещо* в повече (348).

Виждаме, че единствено в българския превод вътрешнотекстуалното цитиране не е съхранено или по-скоро се проследява единствено на антонимна основа (б. *липсвам-не достига*), но не в това е смисълът на цитирането. Колоквиалността се маркира с подчинителното б. *не че...* (неутралният вариант би бил б. *не само нищо не...*). Повторена е обаче лексемата б. *нещо* за разлика от останалите преводи. В полския превод повторението се държи все пак на общата словообразователна основа (п. *brak-brakować*). Полският превод добавя п. *tylko* като кохезивен семантичен елемент, препращащ към изречена фраза. Полското *czegoś* от първата фраза е транспонирано в п. *niczego*. По подобен начин в сръбския превод *nešto* е транспонирано в ср. *ništa* и е запазен дистантният цитат (ср. *falilo*) при известно словоредно раз местване. Тъй като този тип повторения обуславя степената на интертекстуална кохерентност на произведението (Вермсер по Венути 1995: 223), тя е също така значима в прочита на превода.

Илюстрация 6.

Днешните прочита на „Майстора и Маргарита“, които търсят множество паралели между романа и съветската действителност от средата на 30-те години, мотивирани и от обстоятелството на цензуриране на фрагменти при първите му издания, четвърт век след неговото написване (1967-1968), откриват отчетливи акценти, говорещи за прототипите на героите. Продължителното писане на романа, многократното инкриминиране на самия автор изострят последната версия, завършена непосредствено преди ранната му смърт, но всяка от последвалите редакции става повод за размисъл върху окончателния текст. Така например някои автори днес (Барков 1994: 84) смятат за неслучайно повторението в 28. глава р. *Последние похождения Корovieва и Бегемота* на възгласа на Коровиев в Торсин-а, срв.:

- р. Горько мне! Горько! Горько! (340)
 ср. Горко ми је! Горко, горко! (423) (снабдено с бележка под линия за
 характерния сватбен обичай)
 п. Gorzko! O, gorzko! Gorzko! (483)
 б. Горчиво ми е! Горчиво! Горчиво! (349)

Допълнителното включване с неколккратно повторение на името на признатия за майстор на съветската литература автор М. Горки, особено при последната авторова редакция, е един от аргументите на тълкувателя А. Барков, че за пореден път в изложението си М. Булгаков въвежда главния прототип на героя в тази негова хипостаза. В преводите този акцент, ако го приемем за възможен и съществен, не само е размит, но дори напълно е останал на равнището на основния текст, особено при пояснението, направено от сръбския преводач. Последното само по себе си е тавтологично, защото това пояснение ни е дадено и от Булгаков:

р. Горько мне! Горько! Горько! - завыл Коровьев как шафер на старинной свадьбе (340).

ср. Горко ми је! Горко, горко! - поче да завија Коровјев као девер на старинској свадби* (423) (* за бележката под линия).

п. Gorzko! O, gorzko! Gorzko! - zawarł Korowiow niczym družba na staroświeckim weselu (483).

б. Горчиво ми е! Горчиво! Горчиво! - взе да вие Коровиев като шафер на старовремска сватба (349).

Преводаческата бележка в сръбския превод може да се приеме за сметка на липсата на когнитивна база за разбирането на сватбения обичай „горчиво“ от читателя поради непознаването на обичая при сърбите.

Илюстрация 7.

Вътрешноизреченско повторение в романа наблюдаваме в следния пример:

р. Но Маргарита не могла сказать был ли это *грохот* падения или *грохот* сатанинского смеха (369).

п. Ale Małgorzata nie umiałaby powiedzieć, czy był to *łoskot* padającego kamienia, czy może *łoskot* szatańskiego śmiechu (526).

ср. Ali Margarita ne bi mogla da kaže da li je to bila *tutnjava* od pada iii *grohot* satanskoga smeha (459).

б. Но Маргарита не би могла да каже дали беше *grohot* от падането или 0 сатанински смях (380).

Единствено в полския превод паралелните образи, подадени от автора чрез повторената лексема р. *grohot*, са предадени със запазване на паралелизма. Сръбската преводачка е използвала синонимии лексеми, а българската преводачка е изпуснала повторената лексема, с което е изпуснала и образа от оригинала.

Илюстрация 8.

Повторение в различните му словобразователни разновидности наблюдаваме в инферналната 23. глава р. *Великий бал у Сатаны*, б. *Бляскавият бал у Сатаната*, ср. *Велики бал код Сатане*, п. *Wielki bal u szatana*. Тук девето-кратно се споменават пристигналите на бала мъже с фракове, като при Булгаков след четвъртото повторение се явяват два неологизма-оказионализма - съществително р. *фрaчник* и прилагателното р. *фрaчный*. И двете неузуални форми са също така белег на разговорност¹. Лексемата несъмнено е важна за автора по свидетелства на Е. С. Булгакова².

Оказионализмите са присъщи на Булгаков, особено при съчетаването на различни стилове, при което изразите от административния стил, появили се в диалога (колоквиална реч), придобиват функцията на чужд елемент, прозвучал оказионално. Част от оказионализмите му имат характер на *импринтинги* (PPP 1983:149), т.е. явяват се веднъж, с прозрачен смисъл за читателя и без да пораждат съмнение при прочита. Могат да се приведат няколко такива по-ярки примера.

Писателят е приложил съвършено механизма на включване на (авторски) оказионализми: след повторение, чиято цел е да фиксира деривационната основа, става възможна появата на неологизъм, който е семантично прозрачен именно благодарение на предходното фиксиране и стабилизиране на изходната словообразователна база. Създаването на неологизъм е подготвено, но той се е „появил“ само в оригинала. В него първата фраза се повтаря 4 пъти последователно (255, 256, 257, 258). След повторението идват последователно оказионалните образувания - така е и при техните преводни съответствия. Те са еднакви и паралелни по начина, по който са представени в таблицата, улесняваща съпоставката между отделните преводни варианти (след всеки

¹ За по-широкото образуване на десубстантивни прилагателни в руската разговорна реч вж. PPP 1983: 112.

² Цитат от нейните записки: „М. А. пленился больше всего *фраком* дирижера“ (на американския бал в Москва през 1935 г.) - Булгаков 1992: 532.

пример е посочен броят на употребените форми - както в авторския текст, така и в преводите):

Оригинал	Полски превод	Сръбски превод	Български превод
во фраке 4	we fraku 6	у фраку 6	с фрак 5
фрачник 4	wyfraczony 3	у фраковима 3	с фракове 4
фрачный 1			

В различните преводи обаче разглежданата фраза е преведена по следния начин:

- р. човек во фраке (3 пъти), красавец во фраке (1);
- п. *teżczyzna* (2 пъти), *ktos* (1), *młodzieniec we fraku* (J);
- ср. човек (2 пъти), лепотан (1), мушкарац у фраку (1);
- б. човек (2 пъти), красавец (1), мъж с фрак (I).

Останалите две употреби на неологизма, достатъчно фреквентни в оригинала, намират преводен неологизъм като определение към хипонимното *teżczyzna* в полския превод, докато при останалите преводи аналитичната конструкция е запазена, като е променен само броят на реализациите ѝ. При това оригиналното и оканчествено р. *фрачници* е различено в ср. *мушкарици у фраковима*, където носител на семата за лица от м. р. като аналог на р. суф. *-ник* е съществителното *мушкарац*, използвано 3 пъти. Аналогично в б. *мъж/е* се използва 4 пъти, в п. *teżczyźni* - също 4 пъти. Изобщо те съответстват на р. *човек* (2 пъти) и р. *мужчина* (2 пъти), а в останалите случаи р. *фрачник/и* в същите контексти съответствията им са:

- п. *teżczyzna* (6 пъти), *młodzieniec, ktos* и 0, т.е. субстантивация на употребеното прилагателно, срв. п. *uśmiechając się do dwóch wyfraczonych* (368);
- ср. човек (2 пъти), мушкарац (3 пъти), освен това ср. особа, усамленик, лепотан, двојница;
- б. *човек* (2 пъти), *мъже* (6 пъти), *хубавец*.

Този тип примери поставят отново проблема за *преводната единица*, която разширява своя обем с прогресивното търсене на преводния еквивалент. Проблемът за *преводната единица* е един от широко теоретизираните в структуралската транслатология и не само в нея. Нека проследим въз основа на част от приведените вече примери процедурата към нейното теоретично обобщение. В оригинала имаме:

- р. По лестнице поднимался вверх бегом одинокий *фрачник* (258).

Интересува ни преводът на лексемата *фрачник*. Самостоятелно и независимо от контекста я виждаме като разчленена на отделни семи в лексемата р. *фрач-ник*, където суфиксът *-ник* носи изцяло значението за название на лице от мъжки пол, характеризиращо се с това, че е облечено с фрак. Тъй като тази окازیонална словообразователна формация в останалите езици се оказва невъзможна, тя навсякъде е заместена с аналитична конструкция:

б. мъж с фрак;

п. *mężczyzna we fraku*

в контекста:

б. По стълбите тичаше нагоре самотният *мъж с фрак* (264).

п. Po schodach wbiegł samotny *mężczyzna we fraku* (367).

С други думи, това е резултатът от транспонирането на р. *фрач-ник* в букв. 'с фрак мъж', както и в п. 'we fraku mężczyzna', при които по силата на узуса на двата славянски езика впоследствие наблюдаваме необходимото словоредно разместване спрямо оригиналното разположение на морфемите до получаване на окончателния вариант. Това са процеси, които се извършват още в работния етап на процеса превод.

В сръбския превод на р. *фрач-ник* няма съответствие на описаното аналитично словосъчетание, а е използван друг тип фраза, която следва да анализираме в по-широкия контекст на оригиналната лексема, т.е. на р. *одинокий фрачник* съответства ср. *Усамъеник у фраку* и в контекста:

ср. Степенищем се успињао трком *усамъенику фраку* (327).

Вижда се как превежданата единица се е разширила, така че известните семи се разпределят по следния начин: р. *одинокий фрач- 'ник'*, ср. *усамъен-у фраку* — 'ик', като семата, съдържаща се в суфикса за образуване на название за лице (тъй като имаме работа със неословообразователен процес) р. *-ник* и неговото сръбско съответствие ср. *-ик*, се е присъединила към съседната лексема от словосъчетанието, към прилагателното, отнасящо се до същия референт, зада се получи окончателното ср. *усамъеник* (срв. изоморфното и изосемно б. *самотник*). В процеса на превода е настъпило очакваното преразпределение на деривационните основи за еднаквите славянски суфикси, при които узусът определя възможната производна словообразователна база. По този начин преводната единица се е разширила от границите на лексемата до границите на словосъчетанието, което именно е позволило на преводача да деривира лексемата с необходимата сема със словообразователни средства.

Илюстрация 8.

Към казионалните, повторените елементи в романа можем да отнесем и впитането на чуждоезикова реч, контрастна с руската, която при преводите търпи различни превъплъщения. Проблемът за отношението към многоезичния превод е тълкуван от постмодерните транслатолози, но не е разглеждан преводът на съзнателно стилизирана дефектна реч, речта на чужденеца в романа, предаването на другост чрез речта, а тя е изключително любопитна.

Странните събития, странността в романа се подчертава от неочакваните и многократни лексикални повторения (като посочените по-горе). Сред тях са лунният облик, луната, лунната светлина. Освен тях в 28. глава р. *Последние похождения Коровьева и Бегемота*, ср. *Последње Коровјоевъеве и Бехемотове пустиловине*, б. *Последните похождения на Коровиев и Бегемот*, п. *Ostatnie przygody Korowiowa i Behemota* срещахме поредната често повторяна лексема - р. *сиреневый*, отнасяща се до описанието на един от купувачите в Торгсин-а, който е характеризан в текста единадесет (11) пъти, при това всеки път по различен начин: *с палто, клиент, гръб* (2 пъти), *купувач, чужденец, костюм, гражданин, джентълмен*. Но общото в повтореното е едно - лилавото облекло на героя. Избраният лилав цвят на костюма на купувача несъмнено определя странността и особеността му, а по отношение на семите „человек... в сиреневом пальто“ идентифицира еднозначно героя и го поставя в субектна позиция. След това всяко словосъчетание, съдържащо в себе си р. *сиреневый*, продължава да функционира в текста като собствено име, еднозначно посочващо денотата (Вежбицка 1982), превръщайки се в парафраза синоним за Коровъев, като всяка нова парафраза парадоксално избягва поредното повторение. Затова повторен (субстантивирано)¹ остава само първият елемент.

В своята съответна форма р. *сиреневый* се среща 11 пъти само в българския превод - б. *лилав*. Останалите два езика, дори да представят паралелно героя по начина, по който го прави авторът, т.е. предават *клиент, гръб* (2 пъти), *купувач, чужденец, костюм, гражданин, джентълмен*, не предават еднозначно цветовото обозначение така, че да се постигне репетитивният ефект (срв. в таблицата):

Оригинал	Български превод	Сръбски превод	Полски превод
в сиреневом пальто	с лилаво пардесю	у мантилу боје јоргована	w jesionce lila
сиреневый клиент	лилавия клиент	јоргован-клиента	lilowy klient
сиреневую спину	лилавия гръб	љубичаста лећа	lilowe plecy
сиреневый джентълмен	лилавия джентълмен	јоргован- центлмена	dżentelmen lila
сиреневая спина	лилавия гръб	јоргованаста лећа	lilowe plecy

¹ Отбелязва се със знака Ø.

сиреневый	лилавия клиент	јорговански купац	lila nabywca
покупатель			
сиреневый	лилавия чужденец	јоргован-странац	lila cudzoziemiec
иностранец			
сиреневый Ø	лилавия Ø	јоргован	liliowy Ø
сиреневый костюм	лилавия костюм	јоргован -одело	liliowy garnitur
сиреневый Ø	лилавият Ø	љубичасти Ø	liliowy Ø
сиреневый	лилавият гражданин	Јоргован - граѓанин	lila obywatel
гражданин			

Ако проследим сѝцината на семантичния авторов избор в културен аспект, ще видим, че лилавијат цвят е цветът на достоинството, постоянството, скромноста, умереноста, на планетата Луна (Копалински 1991), а в християнството - на послушанието, смиренито, страдањето, на поста, адвента, покајанието; тој е епископски цвят. Това обаче не намира еднозначно лексикално съответствие в разглежданите славянски езици.

Ако се обърнем към етимологијата, ще видим, че лексемата за назвањето на цвета идва от назвањето на храста *люляк*, оттам - *лилав*, т.е. в р. *сирень сиреневый*, а назвањето на храста е заето в рускиј език от лат. през нем. диалект (Фасмер 1987, т. 3, 626). Тази словообразователна връзка е твърде прозрачна, за да бѝде пренебрегната при анализа, нешто повеќе, тя е по-скоро търсената странност, зашто мнооцветието на храста *люляк* в природата (*лилав, бял, розов*) не е пречка за еднозначното интерпретирање на цвета - само като *лилав*. Освен това в рускиј език съществуват и близките назвања за цвета *лиловый, фиолетовый*, но не са използвани те, а именно цветът, асоцииран с храста от семейство маслинови. Освен това в предишни редакции на романа си - а те са били осем (Јосев 1992)и Булгаков използва тези лексеми за определение на р. *рыцарь* (срв. Булгаков 1992: 192) — р. *фиолетовый рыцарь* (срв. Булгаков 1992: 194) ир. *лиловый рыцарь* от първите варианта на текста на последната глава! Впоследствие обаче само в 32. глава е останало р. *темно-фиолетовый рыцарь*.

Лексемата за храста в полскиј език е п. *bez*, но от неј название на цвят не се образува. Тя е омонимна с назвањето на растението б. *бѝз*, затова за *люляка* се употребува и назвањето ii. *bez turecki* - храстът е дошъл в Полша през Балканите от Истанбул през 1563 г. (Копалински 1991: 95). Назвањето на лилавијат цвят п. *liliowy/lila* е заемка от арабски през неколку европски езици - френски, немски (БЕР 1979, т. 3, 401; Фасмер 1987, т. 2,497), не се съотнася пряко с назвањето на пролетно цѝфтящия *люляк* и функционира в две форми: като изменяемо прилагателно п. *liliowy* и като неизменяемо прилагателно п. *lila*, като приложение, подобно и на други неизменяеми прилагателни заемки като п. *beż, ecru, bordo*. Неизменяемата форма е употребена в пет от случаите како препозитивно, така и постпозитивно. Како бе посочено в предишната глава, в полскиј език постпозитивноста на определението не е маркирана

употреба, за разлика от другите славянски езици, особено когато става дума за устойчиво словосъчетание или за единично понятие. Маркиран характер в полския език по-скоро има препозитивното неизменяемо определение като в случаите п. *lila obywatel* или п. *lila nabywca*.

Напомнянето за връзката *люляк-бъз* е интересно с оглед на евентуални паралели, при това може би неслучайни. Според БЕР (1979, т. 1, 97) названието за б. *бъз*, което има своите фонетично континуирани паралели във всички славянски езици от стб. **бъзь*, се извежда от ие. **bhā(u)g*- с производните названия на *бука* в лат. *fāgus* и гр. (φαγός, което ни отвежда направо към името на една от сатиричните фигури в романа - Фагот, появила се за пръв път под това име в 12. глава на вариететното представление и също така вариететно напуснала сцената на романа във финала - в 32. глава, което е още един намек за същия цвят. Според В. Лосев (Лосев 1992: 474) името Фагот от фр. носи значението 'нелепост', а от ит. 'непохватник'. Но тук ще говорим само за намек, защото в оригинала при последното си явяване - преди изчезването си, Фагот е назван с р. *темно-фиолетовый* рыцарь, преведен в п. *ciemnofioletowy gycerz*, а в ср. *tamno-ljubičasti vitez*.

Както се вижда, и в посочените преводи отчетливо се проявява повторението на названието на цвета (а вече знаем, че се отнася за един и същ герой), в превода на български език интертекстуалността е инспирирана не само от синонимността, но и от неопреводаческото повторение на названието на цвета - б. *тъмнолилав рицар*.

Случайно или не, в духа на постмодернистичните разсъждения, връзката между странния лилав господин с единствената цветова характеристика и странния, многолик и с много характеристики в целия роман Фагот е налице. А в литературоведския си анализ Р. Божанкова (Божанкова 2002: 443) го нарича „*виолетов* рицар“, за разлика от обнародвания български превод на "Майстора и Маргарита", т.е. все пак и речево отграничен от лилавия господин, развилнял се в Торгсин-а, така, както го прави М. Булгаков¹. За семантичните дистрибуции на б. *виолетов-люляков-теменужен* като название на цвета вж. още във Флорин 1983: 63.

В сръбския превод наблюдаваме най-много варианти на р. *сиреневый*. В сръбската цветова гама на б. *лилав* съответстват няколко лексеми: прилагателните: 1) ср. *јоргован* - названието на люляка, заето от персийски, асирийски и староеврейски през турски, съществувало и в българските диалекти като название на люляка (БЕР 1979, т. 1: 14), при което в текста ср. *јоргован* влиза в изафетна конструкция с определяното съществително, например като в ср. *јоргован –странац*; 2) сръб. *љубичасти*, произлязъл етимологично от название-то на ароматна горска теменуга (БЕР 1979, т. 3: 573); 3) лексеми, при които

¹ Други булгаковеди като Леели Мили интерпретират името на Фагот като сричкова аббревиатура от Фауст на Гьоте (по Барков 1994).

са използвани няколко словообразователни възможности за деривирание на прилагателни: чрез суф. ср. *-аст* и ср. *-ски* (вж. таблицата). Освен това в единия от случаите, когато авторът е използвал субстантивизирано прилагателното р. *сиреневый*, повторено и в българския превод, и в полския като субстантивизирано - б. *лилавият*, п. *lilowy*, в ср. преводачът е образувал название за лице с помощта на суф. *-ац*. В резултат на това разнообразие от форми и употреби в сръбския превод са налице 5 изафетни конструкции с употребата на ср. *јоргован*, единствените, които пряко осигуряват и поддържат *репетитивния* ефект в тази глава. Другите се присъединяват към преводните варианти само словообразователно, чрез производни от същата основа ср. *јоргован*, но образувани по различни деривативни модели (*јоргованац*, *јорговански*, *јоргованаста*). Останалите преводни опции са семантично-синонимно близки с тези производни - 2 пъти срещаме ср. *љубичасти*.

Паралелът, наблюдаван в края на 28. глава след многократна употреба на прилагателното, е отразен в следната таблица:

сиреневый Ø	лилавият Ø	љубичасти Ø	lilowy Ø
-------------	------------	-------------	----------

Както се вижда, налице е субстантивация, първа стъпка към цитатна употреба на именната група, целяща и даваща еднозначна идентификация (Вежбица 1982: 246, 262; Шмелев 2002: 34) в рамките на текста. Такъв тип цитиране, опиращо се на презумпцията за кохерентност на текста, се явява предпоставка за конвенционализиране на определената дескрипция, за създаване на прякори и оттам - за преминаване на номинациите в групата на собствените имена (Шмелев 2002: 34).

3. Превод на реалните

Реалните в текста представляват ключови лексеми с факта, че еднозначно маркират времето и мястото на действието. Още А. Федоров (Федоров 1958: 154) отбелязва необходимостта от особено отношение към реалните при превода - лексеми, които имат почти терминологично изражение в оригиналния текст, които са еднозначни, но неоткрояващи се в него и които поради значимостта на съдържанието си представляват специфичен преводачески проблем. Към реалните като към преводачески проблем вземат отношение всички транслатолози. Някои разширяват терминологичния им обем (Флорин, Влахов 1990, Левицки 2000, Липински 2004), други ги ограничават само до културни реликти (Латишев, Семенов 2003, Хейвовски 1996) или до ситуативни реалии (Алексеева 2004), административни и етнически реалии (Гарбовски 2004), трети неправомерно ги подминават (Писарска, Томашкевич 1996, Легежинска 1999, Хр-

дличка 1997, Тезаурус 1998, Mala encyklopedia 2002). Освен това реалните се определят като непреводима, като безеквивалентна лексика и се наричат още екзоними. В българската транслатология те изключително детайлно са разглеждани, класифицирани, специфицирани и илюстрирани в книгата на С. Флорин и С. Влахов „Непреводимото в превода“ (Флорин, Влахов 1990).

Като реалии тук се разглежда онзи пласт от лексиката, имената, фразите, които назовават и маркират в оригиналния текст същности, *отсъстващи* в преводната действителност. За тях в повечето случаи липсват и преки преводни еквиваленти, което означава, че преводачът е принуден да търси друго решение при превода им.

В текста на Булгаков се наблюдават две големи групи реалии: които съответстват на съветската действителност от 30-те години и които съответстват на вписаното в основния съветски роман повествование от римско време. Тъй като последните следва да бъдат предмет на специално изследване, тук акцентът ще бъде поставен върху първата категория, още повече че тя отразява специфична културно-историческа ситуация, която е без аналози и традиции в други произведения и култури.

Групата на съветските реалии е пъстра и включва различни компоненти. И. Васева обособява различните видове безеквивалентна лексика, релевантна при превода от/на български език, сред които основни са например битовите реалии¹, обществено-историческите реалии², гео-етнографските реалии³. Техният превод се извършва посредством няколко механизма: транслитерация, приблизителен или описателен превод, калка, сътворяване на неологизъм и адаптация (Васева 1980: 120 и сл.). Хърватската русистка Р. Волос разграничава и подробно описва 17 лексикални групи, свързани с руската действителност и непреводими на друг славянски език (Волос 1995). Те обхващат названия на градски и селски обекти, на политически институции, на битови предмети, на растения и животни, на дрехи, ястия и пр., които могат да бъдат описани според начина им на превод – чрез транслитерация или чрез заемане с морфологична адаптация. Тази систематизация и нейното приложение в практиката на превода е релевантна именно за славянския превод. В солидния труд „Непреводимото в превода“ (Флорин, Влахов 1990: 73) схемата за предаване на реалните е доста по-разгърната: говори се и за полукалки, усво-

¹ Национални ястия, национално облекло, елементи от домашния бит, специфични транспортни средства, музикални инструменти, свързани с регионалната култура, мерки и теглилки, парични единици.

² Административно-териториални единици, названия на професии и длъжности, органи и организации, названия и членове на партии, на военни подразделения и реалните, свързани с тях.

³ Географски понятия, названия на племена и националности и присъщите им регионални фолклорни феномени и др.

яване, семантични неологизми, за замени с реалия и с функционален аналог, за описателен превод, родо-видова замяна и контекстуален превод. Всички тези разновидности на преводаческите решения заслужават внимание при изследването на преводите на романа.

Голяма част от упоменатите реалии се срещат в романа на М. Булгаков, затова емпиричната част от изследването е по-интересна с това, че показва как на практика всеки преводен случай се решава конкретно за себе си и конкретно според езика, на който се превежда. Въз основа на този материал могат да се правят хипотези за невъзможността руско-съветските реалии да се преведат на останалите славянски езици и да представляват принос към славянската екзотика вътре в славяноезичната проблематика, но и извън нея.

Тук се спирам на няколко вида реалии с оглед на превода им: градските московски топоними, антропонимите - имената на героите, битовите и ежедневиите реалии от московската действителност на 30-те години, девиантните текстове. Всички те в различна степен определят колорита и атмосферата на авторския текст, предопределят перцепцията на преводния текст, като същевременно представляват предизвикателство за преводаческите решения. Ето защо и отношението към тях като особени езикови елементи, които създават атмосферата на романа, следва да бъде подобно (Федоров 1958: 167).

3. 1. Превод на московските топоними

Имената имат особено място в романа (изобщо във всеки текст), те са тези, „които заковават“ част от съдържанието със своята референтна еднозначност.

Московските топоними обхващат названия на улици, площи, градове, географски местности, географски обекти като реки и водни площи от различно естество. Проследените московски топоними, създаващи ярката и уникална картина на романа и очертаващи еднозначно топоса на действието в него, разкриват редица закономерности в превеждането им на трите езика. Веднага следва да се подчертае, че липсват пълни съответствия при превода на иначе тъй близки названия, словосъчетания, каквито са названията на улиците, булевардите, пресечките, езерата и др. Методът на превеждането е обусловен от преводаческия избор и от езиковата традиция на употреба на топоними. С други думи, имаме работа с микротопоними, т.е. с имена, които традиционно не съществуват в преводната култура и се появяват в нея практически чрез текста на художественото произведение. Начинът на превод още повече задължава преводача, защото предполага, че именно така микротопонимът ще се „регистра“ в преводната култура.

Топонимът (наричан още екзоним) може да се предаде поне по два начина: да се трансферира, т.е. да се предаде по оригиналния начин, когато липсва

утвърдена традиция, да се транслитерира, или пък да се превежда, когато става дума за ново название, чиято същност може да се изрази единствено чрез превода му - възможно е това да е улица, пресечка, хълм, планина и под. Транслитерацията е нужна, за да се предаде краткостта на изконната дума, инак всяка лексема може да бъде предадена описателно (Федоров 1958: 155-160, Нюмарк 1988: 215, Хейвовски 2004: 92-93, Левицки 2000: 47, Алексеева 2004: 181 и сл. и др.). Освен това методът на превеждането е предопределен и от спецификата на топонима, от това, дали е разбираем или не в оригиналната му форма и доколко разбирането по презумпция според мнението на преводача е реално и адекватно. При междуславянските преводи предварително условие за превода е и транскрипцията от кирилица (руска) на латиница (сръбска и полска), както и на българска кирилица. Сръбският роман в използваното издание е на латиница.

В тази част от изследването описвам 1) конкретните начини, механизмите за славянски превод на руските микротопоними и 2) общите закономерности при превода на имена. Въз основа на това се постига окончателният резултат - преведеният микротопоним. По принцип теоретичите предлагат на базата на собствената си практика различни решения за превод на имената. Например К. Хейвовски (Хейвовски 2004) при превод от английски на полски език изброява възможните преводни решения: репродукция на чуждото име при наличие на еднаква азбука при оригинала и превода, репродукция с модификация според законите на преводния език и транскрипция при използване на различни азбуки. Всички тези случаи се срещат в наблюдаваните преводи, тъй като има и преводи на езици с различна от оригиналната азбука, и преводи с еднаква азбука спрямо оригиналната.

В същото време базата за всеки превод е зависима от: 1) спецификата на руския топонимичен материал в оригинала, неговата популярност, познатост и 2) спецификата на приемащия език и практиката в него да се назовават топоними по определен модел, който може да бъде различен, но и да съвпада с модела на оригинала. Така разграниченията на преведените топоними са обвързани с и подчинени на два различни акцента от наблюдението - ориентирани към оригинала (оригиналоцентрични) и ориентирани към превода (преводноцентрични).

3. 1. 1. Транслитерация/транскрипция¹

Обединявам тези две понятия за представяне на оригиналния топоним с мощта на преводната графика, като транскрипцията се отнася главно за некирилските текстове - на полския и на сръбския превод. Това важи само отчасти

¹За разликата между транслитерация и транскрипция вж. Флорин, Влахов 1990: 65.

за българския превод, а по-точно за онези негови фрагменти, в които отсъства пряко съответствие между българската и руската графика. Например¹:

Оригинал	Полски превод	Сръбски превод	Български превод
Садовое кольцо	Sadowoje Kolco		Садовое колцо
Соловки	Solowki	Solovke	Соловки
Бронная	Bronna	Brona	Бронная
Патриаршие Пруды	Patriarsze Prudy		
Чистые Пруды	Czyste Prudy		
Дорогомилово	Dorogomilowo	Dragomilovo	Дорогомилово
Земляной вал	Ziemiłanoj wał	Zemljani nasip	Земляной вал

Виждаме, че транслитерацията в примерите е съпроводена и с граматична адаптация на топонима - в случая със ср. *Solovke* със съответното окончание за мн. ч., в случая с п. *Patriarsze*, *Czyste* с окончанието за мн. ч., поради което можем да говорим и за превод на прилагателното в съответния език или пък за нееднозначност при предаването на топонимите. *Фонетична* адаптация срещаме при изпускането на двойната съгласна в прилагателното, непристищо на преводния език в ср. *Brona*.

Транслитерацията е съпроводена и с прилагането на езиковата *конвенция* в приемащия език за главните и малките букви на названията в него - п. *Sadowoje Kolco* или б. *Садовое колцо*. В българския пример освен това не е отразена мекостта на съгласната поради липсата на такава релевантна графема в българския език.

Граничен пример представлява преводът на р. *Земляной вал*, в който поради близостта на славянските езици съществителното нарицателно *вал* не е преведено в българския и в полския текст. Но определящата, адекватната част на микротопонима е транслитерирана със запазване на типично руските езикови особености - епентетичното -л- в тази позиция, нехарактерно за никой от останалите три езика. Подобен е случаят и с р. *Каменный мост* - п. *Kamienny most*, ср. *Kameni most*, б. *Каменният мост*. В него наред със запазването на общославянското съществително нарицателно *мост* проследяваме и адаптиране на определението към него във всеки превод според конкретна за езика форма на прилагателното р. *каменный*, б. *каменен*, п. *kamienny*, ср. *kameni*. По този начин е приложена прозрачността на значението на компонентите на микротопонима и те са „преведени“ и на трите езика.

Тези специфики наблюдаваме и при останалите типове превод на топоними, поради което няма да бъдат посочвани.

¹ Празните места в таблицата означават, че топонимът е преведен, както се вижда по-долу, а не транслитериран.

3. 1. 2. Фонетично оформление

Транслитерацията често е придружена от фонетично оформление според законите на преводния език. Тази транслитерация изисква фонетична адаптация в окончанието на топонима спрямо приетата славяноезична традиция, спрямо фонетичните особености на славянския език и се прилага при липса на графично и фонетично припокриване между оригинала и превода като например в следните случаи¹:

Оригинал	Полски превод	Сръбски превод	Български превод
Перельгино(1)	Pieriełgino	Pereligino	Перелигино
Ермолаеве кий переулок (2)	Jermolajewska	Jermolajevska	Ермолаевская
Соловки (3)	Solowki	Solovke	Соловки
Кисловодск (4)	Kisłowodzk	Kislovodzk	Кисловодск
Елоховская улица 5	Jelochowska	Jelohovska	Йелоховска
Тверская (6)	Twierska	Tverska	Тверская
Дорогомилowo (7)	Dorogomilowo	Dragomilovo	Дорогомилowo
Клязма (8)	Kłaźma	Kljazma	Клязма

Още в първия пример при превода на полски език се вижда, че в него е отразена палаталността на съгласните пред предни гласни, типична за руския език (но нефиксирана правописно) - срв. още и в (2), (5), (6), както и специфичната полска билабиална съгласна *l*, типична в позиция пред задноезични гласни, срв. и в (2), (3), (4), (5), (7). Във втория и третия случай освен споменатите фонетични адаптации наблюдаваме още и родово оформление според определяното съществително.

При названията на улиците суфиксалното оформяне на прилагателните е съобразено с особеностите на преводния език, но само в полския и сръбския - срв. р. *Тверская*, п. *Twierska*, ср. *Tverska*, б. *Тверская* в пример (2), аналогично в примерите (5) и (6). В българския текст наблюдаваме непоследователност както по отношение на фонетичното, така и по отношение на морфологичното оформление на топонимите, срв. (2) и (5) за инициалната мека гласна (б. *Йелоховска* спрямо б. *Ермолаевская*), а освен това (2), (5) и (6) - за суфиксалното оформяне на б. *Йелоховска* спрямо б. *Тверская*, *Ермолаевская*.

¹ Цифрата след името представлява вътрешнотекстова номерация за този фрагмент, която ще послужи за улесняване на по-нататъшното изложение при коментара на този фрагмент.

В някои от случаите наблюдаваме не само транслитерация с фонетична, но и с лингвисторическа адаптация както в (7), където е отразен рефлексът на праславянската метатеза **tort-tolt* в превода на сръбски език¹.

В последния пример (8) дори е въведена типично полската палатализирана съгласна *ź*, допълнителна степен на смекчаване на проходната *z* във веригата руски-полски език.

3. 1. 3. Адаптация

С частичен *превод/адаптация* се отличават и значителна част от сложните съставни топоними, съхранили вътрешната си форма, като например:

Оригинал	Полски превод	Сръбски превод	Български превод
Садовое кольцо	Sadowoje Kolco	Sadovi prsten	Садовое колцо
Патриаршие Пруды	Patriarsze Prudy	Patriarši ribnjak	Патриаршите езера
Чистые Пруды	Czyste Prudy	Čisti ribnjak	Чисти езера
Никитские ворота	Nikicka Brama	Nikitska kapija	Никитска порта
Александровский сад	Ogryd Aleksandrowski	Aleksandrovski park	Александровска градина
Воробьевы горы	Worobjowe Góry	Vrapčije gore Vrapčije brda	Воробьови хълмове

При всички тези примери същ. нар. е *преведено*, независимо от участието му в цялостен топоним. В последния пример при сръбския превод на р. *Воробьевы горы* дори и двата пъти преводът е различен (срв. с. 452 и с. 463). Този подход обаче не е използван в полския превод, където р. *Пруды* е запазено в рамките на топонима и в случая на р. *Патриаршие Пруды*, и на р. *Чистые Пруды*, срв. п. *Patriarsze Prudy*, *Czyste Prudy*.

В тази категория - на частично адаптираните топоними, отнасям и съставните топоними като р. *Большая Никитская* - п. *Wielka Nikicka*, ср. *Veliká Nikitska* (но б. *Большая Никитская*, където наблюдаваме само транслитерация, защото р. *Большая* не е преведено с *Голяма*, а р. *Никитская* не е морфологично оформено като б. **Никитска* според законите на българския език).

¹ Любопитно е да се посочи, че в интернет-версията на романа, която иначе напълно съпада с отпечатаната в Москва през 1988 г., цитирана и тук, включително и в първите редове (вж. Гарбовски 2004: 460), този топоним е *Драгомилово*, докато в печатната версия е *Дорогомилово*. Обръщайки се към топонимните различия във версии на романа (преди публикуването на пълните версии, а те се проследяват по първото изречение), ще видим, че полският превод е следвал различна версия от тази на останалите преводни издания, което донякъде може да обясни и наблюдаваната разлика спрямо останалите преводи в тази й част.

Може да се предположи, че този преводен механизъм е типичен за непопулярните топоними, чийто превод на компонентите на названията е необходим за ориентация на читателя (Нюмарк 1988: 215).

Така например урбанонимът р. *Кремлевская стена* има съответствия и при двете употреби в романа в п. *mur Kremla* (411/308), в б. и в двата случая е преведено като *Кремълска стена* (222/297), обаче в сръбския превод веднъж срещаме ср. *kremaljski zid* (277) (дори с малка буква, не като топоним, а като същ. нар.), а втори път - също като нарицателно ср. *kremaljska zidina* (364) (също с малка буква), без да се предава като градски топоним, представен от устойчиво словосъчетание.

Така в сръбския и в българския превод съответствието на най-фреквентния урбаноним р. *Патриаршие пруды* се озовава в категорията на *преведени* топоними, докато в полския превод - в категорията на *транслитерирани* топоними. Последното става възможно поради популярността и възприемането на топонима р. *Патриаршие пруды* като самостоятелна и цялостна номинация за разлика от р. *Никитские ворота* и р. *Большая Никитская*¹.

Освен различните механизми при превода на оригиналните топоними, представени по-горе, важен елемент в окончателното оформяне на текста са употребите на топонимните словосъчетания. Освен на спецификата на самото име тези употреби в преводите се опират на неговата *популярност* както в оригиналния език, така и в преводния; на неговата съхранена *вътрешна форма* и възможност за превод на нейни части; на *синтактичната структура* на номинацията на топосите и закономерностите в опростяването ѝ при честите повторения или в текста; на *езиковата практика*, характерна и за оригиналния, но и за приемащия език. Ако от субстантивирания р. *Бронная* в преводния език не се подразбира *улица* (както е в сръбския текст), тя непременно ще бъде назовавана с пълното си име или то ще преобладава, освен при много близка, почти контактна употреба в текста. И обратно, ако с употребата на субстантивирания р. *Бронная* в преводния език се подразбира, че става дума за *улица* (както е в българския и полския, вж. на български фреквентните б. *Солунска*, б. *Раковска*, както и формоизмененото, не само субстантивирано, б. *Витошка*, а в полския език п. *Marszałkowska*, *Długa*, *Krucza* (винаги в урбаноним с елидирания п. *ulica*), и това е напълно обичайно, тогава р. *Бронная* ще остане в почти всички позиции преведена паралелно на оригинала.

С други думи, преводът на топонимите е обвързан и с оригиналния език и неговия узус, и с преводния език и неговия узус - според различни параметри. Това ще рече, че ако в полския език стилистично неутрална, типична е постпозицията на определението в словосъчетания, където то заедно с определяемото образува единичен обект и представлява устойчиво слово-

¹ Свр. преводните съответствия в различните езици ка други известни топоними (англ. New York, б. Ню Йорк, п. Нью Йорк, обаче п. Nowy York).

съчетание независимо дали словосъчетанието е адекватно или генитивно присуствантивно (п. *ulica Sadowa* vs. п. *ulica Herzená*), но и в двата случая е постпозитивно, това е синтагматична предпоставка за паралелна възможност за изпускане на съществително нарицателно, както е в оригинала. Поради тази обусловеност на полския узус изпускането на п. *ulica* с едновременна субстантивация на названието в първия случай и поява на синтактична елипса във втория прави в синтактично отношение двата случая равностойни. В практиката обаче вторият вариант се оказва по-ограничен. Това са иманентни вътрешноезикови предпоставки от синтагматичен характер, които дават фона на преводните решения при транспонирането на топонимите. Проследяването на най-фреквентните двусъставни топоними от романа позволява да се види именно къде езиковият фон на оригинала позволява да се задействат едни механизми при превода, а къде се разчита на други механизми, доближаващи текста до езиковата практика на приемащия език.

Например проследяването на употребите на названията р. *Патриаршие пруды* и техния превод в трите славянски езика разкрива разнообразни закономерности. Така от общо 31 употреби на р. *Патриаршие (пруды)* в романа, половината са употребени в субстантивирана форма, т.е. 15 от общия брой. В преводите обаче тази пропорция съвсем не е същата и при това е различна при различните езици, срв.:

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
Патриаршие пруды 16	Патриаршите езера	Patriarsze Prudy 16 16	Patrijaršijski ribnjak 16
Патриаршие Ø 15	Патриаршите Ø 7 Патриаршите езера 8	Patriarsze Ø Patriarsze Prudy	2 Patrijaršijski Ø 1 12 Patrijaršijski ribnjak 14

От приведената таблица може да се види, че при пълната форма на урбанонима няма различия нито между преводите, нито спрямо оригинала. Но при субстантивираната употреба на названието преводите значително се различават: най-близо до оригинала е българският превод, в него на мястото на руските субстантивирани употреби преводачката е въвела в половината случаи пълното съответствие на топонима, но не във всички. Доста се различава полският превод, в него при субстантивираната употреба тази структурна, колоквиална възможност за превод се използва само в 2 от 15 случая. В сръбския текст субстантивираната употреба се явява един-единствен път, и то защото в осма глава тя следва непосредствено след няколко названия на топоса вече с пълни форми и е в непосредствена близост с предходната употреба на кореферентното, пълното название от същата страница, като освен това се намира в диалогична реплика, което още повече предполага колоквиалност

(защото знаем, че субетантивнраната, по-кратката форма е присъща именно на разговорната реч, макар и стилизирана за художествения текст), срв.:

р. - Вот же именно его вчера при мне и зарезало трамваем на *Патриарших*, причем этот самый загадочный гражданин... (91)

ср. - Eto úpravo njega je juče, i to na moje oči, pregazio tramvaj na *Patrijaršijskom*, pri čemu je onaj isti zagonetni gradjanin... (125)

п. - Właśnie na moich oczach wczoraj go przejechało na *Patriarszych Prudach*, a ten zagadkowy obywatel... (122)

б. - Да, именно него премаза вчера пред мен трамваят на *Патриаршиите езера*, а оня загадъчен гражданин... (88)

В таблицата сумата от полските съответствия не е равна на оригиналните употреби, защото в един от случаите преводачът е пропуснал п. *Patriarsze Prudy* и е използвал кореферентно и синонимно назоваване с друго съществително нарицателно *n. po stawie*, като е компенсирал по този начин непревеждането на топонима и е разкрил същността му (59).

Следващият фреквентен топоним е р. *улица Садовая*, интересен с това, че назовава типично градски топос, което прави субстантивацията напълно допустима в много по-голяма степен и в трите езика, тъй като за разлика от езерото - р. *пруды*, улиците са част от урбанистичната структура на града в много по-голяма степен. Отново очакванията се разминават с преводните факти на романа, срв.:

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
Садовая улица 6	Садовая улица 3	Ulica Sadowa 2	Sadova ulica 6
	Садовая Ø 3	Sadowa Ø 4	
Садовая Ø 25	Садовая Ø 23	Sadowa Ø 23	Sadowa Ø 3
	Садовая улица 8	Sadowa ulica 2	Sadowa ulica 22

Общо употребите на този топоним в романа са 31, от които само 6 са пълни, предимно в авторовата реч и във фрагментите, имитиращи административен стил в романа, например:

р. ...используя свои бесчисленные знакомства, ухитрился добыть ей комнату, но с одним условием, чтобы духу ее не было на *Садовой улице*... (79);

р. Никанор Иванович Босой, председатель жилищного товарищества дома № 302-бис по *Садовой улице* в Москве, где проживал покойный Берлиоз... (95).

В част от случаите пълните названия при превода на български и на полски език са елиптизирани, както се вижда от таблицата, повечето от тях дори са преведени като субстантивирани. При 6 пълни названия от оригинала преводните съответствия са в съотношение 2:4 в полския текст и 3:3 в българския. Това е косвен показател за узусната практика в двата славянски езика, а както виждаме, тя намира отражение и при предаването на авторските субстантивирани названия на улицата.

В сръбския превод обаче са използвани само пълните форми на топонима и тази последователност е спазена дори и за елиптичните форми от втората половина на таблицата. Това потвърждава, от една страна, сръбския узус, а от друга - отдалечеността, по-слабата популярност на московската топонимия сред сръбските читатели.

Като проследим преводните съответствия на субстантивирани форми, виждаме, че полският и българският превод сравнително последователно се придържат към оригиналните употреби, като помежду им обаче няма паралел въпреки еднаквата статистика. Това се оказва въпрос на преводаческо решение, което можем да отчитаме като случайно, а не като проява на езикови или текстови закономерности. В сръбския превод обаче и субстантивирани форми се предават с пълните им съответствия независимо от дистрибуцията авторова реч-диалогична реч, т.е. независимо от теоретичното противопоставяне стандартна реч-колоквиална реч. След като условно приемем, че пълните топонимни названия са книжовни, а субстантивирани - колоквиални, виждаме, че докато в оригинала при р. *Патриаршие пруды* съотношението е 16:15 (*Патриаршие пруды* към *Патриаршие О*), в българския превод то е вече много повече в полза на пълното, стандартното название, т.е. 24:7 (*Патриаршиите езера* към *Патриаршиите*). В полския превод колоквиалните съответствия силно намаляват, т.е. 28:2, докато в сръбския превод срещаме само 1 колоквиална форма спрямо пълната от оригинала. От таблицата се вижда, че при назоваването на значително по-обичайното градско явление улицата - р. *улица Садовая*, която в оригинала много по-често е колоквиално употребена - в съотношение 25:6, българският превод почти без изключение следва оригиналния текст, докато при останалите два езика отклоненията са значителни. В полския превод има 27 колоквиални срещу 4 стандартни употреби, а в сръбския картината е противоположна - 28 стандартни появи срещу 3 колоквиални. В сръбския превод последователно се използва само названието ср. *Sadova ulica*, освен при непосредствена близост и повторение, каквито са единствените три наблюдавани случая на ср. *Sadova* спрямо р. *Садовая*.

Така се очертава картина на фоновия узус, който обуславя и преводаческото решение, и различията спрямо оригинала.

Доколко това е свързано с названията на улици, заслужава да се провери върху примера на друг фреквентен уличен топоним в романа, какъвто е р. *Бронная улица*.

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
Бронная улица 1	Бронная улица 1	Ulica Bronna 1	Brona ulica 1
Бронная Ø 8	Бронная Ø 8	Bronna Ø 8	Brona Ø 2 Brona ulica 6

Едно единствено е пълното ѝ назоваване само при първото въвеждане на с. 19 от оригинала, а останалите 8 са само колоквиални, т.е. субстантивирани. По преводи те се разпределят както следва: по 8 колоквиални в полския и българския език и само 2 в сръбския превод (едната от употребите е елиптична поради почти контактния контекст на употреба с повторение на названието на улицата, а останалите 6 са пълни). Както се вижда, сръбският узус по отношение на топонимите изцяло последователно предполага пълната им идентификация - *площад, порта, улица, езеро* и под., специфика, характерна за езика независимо от стандартните или стилизираните му колоквиални употреби.

В полския и българския превод почти винаги се запазват паралелно употребите от оригинала при назоваването на улици, докато в сръбския превод почти навсякъде се добавя и съществително нарицателно *улица*. Останалите топоними, съдържащи в себе си названия на други градски обекти - *площади, мостове, порти, пресечки*, се предават с пълната им идентификация и в трите превода.

Субстантивацията на названията на топонимите е фреквентно явление, особено типично за колоквиалната реч на славянските езици. В романа на Булгаков с него се среща непрекъснато, т.е. интерес представляват не само механизмите за превод на топонимите, а и начинът им на функциониране в оригиналния текст.

За названията на улиците това важи в още по-голяма степен и вече зависи от особеностите на езиците - например полският език поради иманентните си особености и езиков узус позволява в много по-голяма степен субстантивацията на определението название на улицата, българският го прави в по-слаба степен, дори на места под влияние на оригиналния текст, а сръбският превод практически не субстантивира названията на улиците.

При по-рядко употребените градски топоними като р. *переулок*, *рынок*, *улица* може да се проследят статистически данни, които оформят следната картина:

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
X loci 8	X улица 7	Ulica X 7	X ulica 7
	XØ 1	X Ø 1	X0
XØ 13	XØ 9	X Ø 13	X0 8
	X улица 4		X ulica 5

В таблицата X замества атрибутивната част от названието, а loci - оригиналните, като например р. *переулок*, *рынок*, *улица* и съответствията им в преводите. Останалите топоними не са много на брой и засягат общо 10 обекта, някои от които се повтарят и така се получават общо 21 употреби.

От таблицата се вижда, че единствената употреба на субстантивираща елипса в първата част от топонима (X) при преводите се дължи на конкретното обстоятелство, че р. *Ермолаевский переулок* (X loci) и в трите езика е преведен както на б. *Ермолаевская (улица)*, т.е. X 0. В останалите случаи преводите следват оригинала. Това се проследява и при оригиналната субстантивираща употреба на топонимите (вж. втората част от схемата на топонимите в последната таблица). При тях обаче в редица случаи в българския и в сръбския превод опорната лексема (loci) е въведена допълнително, т.е. добавена - в българския превод в 4 от 13 случая, в сръбския - в 5 от 13 случая.

Общото впечатление при превода на урбаноними микротопоними на славянски език (а това важи в най-голяма степен за българския език, за съжаление) е липсата на последователност в преводаческите решения. Налагането на такава последователност е задача на преводача, но в значителна степен и на теоретичите и критиците на превода, както и на редакторите, които при издаване на преводен текст трябва да следят за придържането към единна норма, отнасяща се до предаването на топонимите (несъмнено с оглед на транскрипцията, транслитерацията или превода им).

3. 2. Превод на антропонимите

Отношението към името е специфично явление както при структуралисткия подход към текста, така и при логико-философския, който отстоява референтна еднозначност при назоваването на героите в текста и кореферентността при различното назоваване - важно за тълкуването на самия текст както от читателя, така и от изследователя във всички последвали транслатологични интерпретации.

Типичната в разговорната реч на руския език елизия на гласни и срички от личните имена е явление, което почти не се наблюдава в останалите славянски езици (освен при образуването на звателни, умалителни форми на името). В тях елизията не засяга бащиното (доколкото го има), нито фамилиното име, както е в руския език, където уважителното обръщение се състои от собствено име и бащино име. Механизмът на елидиране е типично колоквиален и засяга неударените гласни и срички, при което в потока на речта настъпва вербализация на словосъчетанието (PPP 1983: 96) с превръщането му в единна ритмична, ударена единица, с едно ударение, което я обуславя и като цялостна морфологична, изменяема единица. В резултат на това наблюдаваме специфична речева, дори оказионална универбизация, опираща се на модела за елидиране на неударените срички, срв. например от р. *Александр Александрович* - *Сан Саньч*, *Михаил Николаевич* - *Михал Николаич*.

В романа на Булгаков от името р. *Павел Йосифович* (28. глава) се е ползвал възгласът р. *Палосич!* (339), който и в трите превода е транслитериран и така е останал непредаден/непреведен като съотнесен към името на съответния герой Павел Иосифович, некореферентен с пълната форма на собственото + фамилиното име, защото подобна практика не е типична за приемащите езици в п. *Palosiczl* (482), ср. *Palosičl* (422), б. *Палосич!* (348).

Фреквентните в романа р. Федор Иванович (с елизия), р. Стёпа, р. Кирюшка (умалителни), р. Коровьев са предадени съответно:

- п. Fiodor Iwanowicz (70), Stiopa (111), Kiriuszka (70), Korowiw (289);
 ср. Fjodor Ivanič (82), Kirjuška (82), Koro vj o v (172), Stjopa (111);
 б. Фьодор Иванович (52), Стёпа (104), Кирюшка (51), Коровиев (377).

Наблюдават се няколко особености: единствено в сръбския превод бащиното име от оригинала е само фонетично транслитерирано, като дори притежателният суфикс не е паралелен със сръбския притежателен за фамилно име - *ić*. При останалите преводи името е пренесено в пълната му, изначална форма - р. Иванович. И в трите превода умалителните имена са транслитерирани според конвенциите на съответния славянски език.

Само като контрапаралел при имената може да се отбележи доста последователната практика на посочване на улицата, за да се чете ясно, че става дума за улица, при все че във всички славянски езици съществува потенциалната възможност да се универбизират топонимите поради необходимостта от краткото им назоваване при употреба.

Тъй като имаме работа с художествено произведение, очаква се част от имената да изпълняват функция *номен омен*, да бъдат сътворени от автора, а друга част да съответстват на действителните, за да създадат илюзията за правдивост и убедителност на разказа. Тези две групи следва да бъдат разглеждани поотделно.

3. 3. Превод на битовите реалии

Битовите реалии също се отнасят към непреводимите лексеми, изрази, фрагменти от художествения текст. Те се разглеждат и описват от всички траслатолози като най-ярките маркери на „чуждостта“ на оригинала. Ю. Лотман посочва, че именно преводът на непреводимото се оказва носител на информация с най-висока стойност (Лотман 1992: 15). Затова на теоретичните аспекти не се спирам тук, а разглеждам само най-ярките непреводими реалии, онези, при които преводачите не са взели решение за адаптация или за бележка под линия, например:

р. бумажка с *нарзанной* бутылки (185).

Нарзанът е природно слабогазирана минерална вода и това несъмнено е било ясно на преводачите. Затова в преводите откриваме или значението 'минерална' (в българския и в полския), което и в двата езика не предполага естествена газираниост, или само значението 'газирана' (ср.), която пък не изключва минералност, срв.:

б. етикет от *минерална* вода (187);
 ср. papirić, nalepnica sa flaše *kisele* vode (238);
 п. etykieta z butelki *mineralnej* (259).

И в трите превода част от изконното значение на реалитя е изпаднало. Интересното е, че в двуезичните речници на нашите езици *нарзан* е преведена като п. *narzan* и ср. *narzan*, но тази възможност, т.е. за използване на чуждата реалия в превода при въвеждане на местния колорит, не е използвана.

Множеството на кулинарните реалии е изключително богато. Тук ще бъдат посочени само няколко примера, срв.:

р. ...свою приличную шляпу *пирожком* нес в руке... (1);
 п. ...swój zupełnie przyzwoity kapelusz *zgniół wpół* i niósł w rękę... (9);
 ср. ...svoj pristojni šesir u oblikup*iroške* nosio je u ruci... (31);
 б. ...твърде приличната си шапка с *вгънато дъно* носеше в ръка... (7).

Руската реалия *пирожок* е преведена само на сръбски, а останалите преводачи са използвали описателно, парафрастично съответствие за формата на шапката. За българския текст можем да посочим, че това се дължи на известната отдалеченост на превода от сегашната действителност, за която кулинарен обект като б. *пирожка* вече е ясен. Това обаче не е било така, когато е правен преводът в края на 60-години.

Сред потенциалните възможности за екзотизация на текста, каквито обикновено дават реалните, има такива, които са пропуснати от преводачите. В преводите епонимното р. *толстовка* (56)¹ е преведено хипонимно в полски и сръбски: ср. *bela bluza* (83), п. *koszula* (72), а в б. като *толстовка* (52). По интуиция предполагам, че последното не е особено адекватно за българския читател, освен ако той не е добре запознат с всичко около личността на писателя Л. Н. Толстой и неговото място в руската култура от XIX в. като морален авторитет, достоен за подражание и в облеклото. В такъв случай пък този читател може би не би чел романа в превод...

Преводът на реалия като р. *ковбойка* бе коментиран по повод типа използвано преводно съответствие в трета глава.

От битовите реалии р. *подворотня*, което нюансира възприятието, тъй като е особен елемент от къщата, е изпуснато в полския превод, макар че речникът разполага с п. арх. *podwrotnica*; на сръбски реалията е преведена хиперонимно като ср. *ulaz*, а на б. като *вход*. По същия начин е подходено и към р. *подъезд* (57), на което в преводите съответстват п. *brama* (73) 'порта', ср. *ulaz zgrade* (84) 'вход на сградата', б. *вход* (53), което пък създава представата за реалия, синонимна на р. *подворотня*. Така поради предложените от преводачите еднакви преводни еквиваленти за чуждия читател р. *подворотня* и р. *подъезд* се превръщат в еднакъв обект.

Названията на елементите в архитектуриката на къщата напълно естествено се различават в различните езици. Затова като специфика на руските реалии следва да се отбележи и различното разпределение на къщата на етажи, а оттук и съответното им назоваване в различните култури. В преводите на „Майстора и Маргарита“ това е взето предвид от всички преводачи и затова можем да проследим различията, срв.:

р. Старинный *двухэтажный* дом кремового цвета... (57);

б. Старинната *двуетажна* къща, боядисана в кремаво... (54);

п. *Kremowy, staroświecki jednopiętrowy dom*... (74);

ср. *Starinska kuća na sprat, krem boje, nalazila se*... (85).

За друга руска реалия - р. *Торгсин*², сричковата абривиатура от словосъчетанието р. *торговля с иностранцами* - преводачите са приложили различни стратегии. На полски език³ реалията е преведена като име и е поставена в кавички (478), на сръбски преводачката е използвала руската полуабриви-

¹ В една от първите редакции на романа М. Булгаков красноречиво въвежда р. *толстовка* още в първите редове така: „...блуза, носящая нелепое название „толстовка“ (Булгаков 1992: 25).

² В интернет варианта на романа р. *торгсин* е изписано като същ. нар. - с малка буква.

³ Названието за някогашния б. Кореком (на п. *Pewex*).

атура, като е обяснила с бележка под линия нейното значение (419), в българския текст преводът (при това неколkokратно), според появата в текста, е само функционално адекватен - б. *валутен магазин* (345). Тази реалия е по два начина специфична за руския дискурс - в лингвистичен план като особено фреквентен деривативен тип за руския език след 1917 г. и повторно след 1989 г. (Земская 1997: 189), и в културен план като назоваваща специфичен елемент от руската социално-икономическа действителност.

Към езиково-граматичните реалии следва да отнесем и аглутинативните абривиатури като р. *финзрелищный сектор* (191), преведена като п. *wydział finansowy*, ср. *finansijski sektor*, б. *финзрелищен сектор* (193), като само в българския текст е запазена, но като необичайна за речта ни. Нейното въвеждане представлява въвеждане на екзотиката, на различието от оригинала в превода.

Аналогично абривиатурата р. *житоварищество* (99) е преведена паралелно - п. *spółdzielnia* (134), букв. б. 'кооперация', ср. *zajednica stanara* (135), букв. 'кооперация на живущите', б. *домсъвет* (97) като всички преводи и в трите случая преназовават съответната културна реалия от преводния език.

4. Превод на девиантните езикови елементи

В тази част ще бъде направен анализ на езиково-девиантните реплики в превода с оглед на преводаческото решение и на *интуитивната* преводаческа представа за правилност на речта в съответния славянски език и илюстрирането ѝ чрез преводите. Девиантните реплики, които не са рядко явление в художествените текстове, поставят и въпроса за границите стандарт-субстандарт в славянските езици. Това са онези случаи, които трудно се класифицират по законите на транслатологичните теории, но за преводача представляват изключително предизвикателство и разрешаване на превода на различни равнища. В лингвистичен план те са окационални реплики, всяка от които съществува в свой контекст.

Тук представянето на преводимостта на девиантните фрази има двойна цел: речево изобразяване на неправилността във всеки от езиците и проследяване на преводаческите механизми, за да се отговори на въпроса преводимо ли е всичко и кое е преводимо, а най-вече кое остава непреведено, принаждлежащо единствено на оригинала. Анализът в края описва в граматичен план степените на девиантност.

Проблемът за отношението към многоезичния превод е тълкуван от постмодернистите, както и конкретно от съвременните транслатолози (Дерида 2002, Лъосеркл 1996), но не е разглеждан преводът на съзнателно стилизираната дефектна реч като например речта на чужденеца в романа, когато другостта се предава чрез речта. Освен с езиковото равнище преводачът следва

да се съобразява и с метаезиковото послание на репликата, постигнато чрез нестандартно използвания в нея езиков код, след което да претвори на своя език тази реплика именно на двете равнища - на друг език и на друг а спрямо стандартната негова разновидност. За семиотичната функция на чуждата реч в художественото произведение пишат руските лингвисти (Цивьян 1988) и отбелязват разновидностите на въведената иноезична реч като изразител на основополагащи смисли.

4.1. Превод на девиантната реч

Тази реч авторът определя и коментира чрез девиантния характер на реплика-та, която се произнася, като език р. *ломаный*, преведено като б. *лош*, п. *łamany*, ср. *nieprawilni*, *срв.*:

[1] р. Это может кто подтвердить! - начиная говорить *ломаным* языком, чрезвычайно уверенно ответил профессор (46).

б. Има кой да го потвърди! - много уверено отвърна професорът, който изведнъж заговори на *лош руски* (43).

ср. - To ima ko potvrdí ! s maksimalnom sigurnošću odvrati profesor, pogovorivši *niepravilnim ruskim* (72).

п. - Jest ktoś, kto może potwierdzić - *łamanym rosyjskim językiem* (58).

Показателно е, че в контекста на р. *ломаным языком* и в трите превода е допълнено названието на езика -*руски*, въпреки че преводът непрекъснато се движи във форинизираща орбита, подчертавайки речевите и поведенческите особености на чужденеца. Освен това в два от преводите *руски* е използвано субстантивирано. Както вече бе отбелязвано по друг повод, такъв тип еднаквост и различия при трите разноезични превода създава представата за инва-риантния общ превод на даден оригинален елемент.

[2] р. - Не понимай... *русский* говорить... (52)

п. - Nie rozumieć... mówić *ruski*... (66)

ср. - Ne razumi *ruski*... govoriti... (79)

б. - Не разбирал... *руски* говорил... (48)

Границите на практическата норма в даден език са достатъчно ясно описани с понятия като градуална характеристика на адекватността, на приемливостта, на граматичността, на правилността.

В пример [2] неадекватността в оригиналния текст е постигната чрез няколко инструмента: с неправилна употреба на глаголното лице и наклонение, а също така и на глаголната форма. Към тях се прибавя и неадекватната лексикална съчетаемост и така се оформят три отклонения от граматически коректния изказ. В полския превод вече и двете глаголни форми са предадени в инфинитивния им вид, освен тях наблюдаваме некоректна съчетаемост и лексикално отклонение (п. *mówić ruski*). В сръбския текст преводачът е следвал авторовото решение и в първия случай е използвал несъществуваща дори в езика форма ср. **ne razumi*, обаче не се е възползвал от инструмента за некоректност, каквато е съчетаемостта. А в българския превод наблюдаваме двукратно въвеждане на личната форма в минало време, на 3 л. ед. ч., без да се използва възможността за отклонение, която дава лексикалната съчетаемост. Очевидно преводачите не са правили нито граматичен, нито лингвистичен анализ на оригиналната, авторовата девиантност, а тук си позволяваме да анализираме тяхната... *интуиция*.

В статистически план трите руски девиантности са предадени със също толкова на брой девиантности и в преводите, при което всяко отклонение от граматичната норма има различна тежест като отклонение: като по-девиантни от нормата се открояват граматичните отклонения, а като по-слабо девиантни - лексикалните. Транслатолози, наблюдавали превода на индивидуалните отклонения от книжовната реч в художественото произведение, отбелязват авторовото присъствие и забравят за потребността от конкретни преводни решения с оглед на езиковите ресурси (срв. например у Алексеева 2004: 197).

Към оказионалните речеви феномени в романа можем да отнесем и друг тип впитане на девиантна реч, контрастна с руската, която при преводите търпи различни превъплъщения:

[3] р. -*Кароши!* - строго спрашивал сиреневый покупатель.

- Мировая, - отвечал продавец...

- *Кароши* люблю, плохой - нет, - сурово говорил иностранец (338).

Авторовото илюстриране на реч със силна чуждоезична интерференция следва два механизма - на *морфологичното* отклонение (рода на прилагателните и числото, както и падежната им форма) и на *фонетичното* отклонение (подмяна на проходна веларна съгласна с друга: х-к) по признака [-преграденост]. Проследяването на тези некоректни варианти е сред интересните проблеми в преводите, защото илюстрира онези моменти, в които преводачът е принуден да подходи *творчески* (речникът не помага) и да търси преводно

съответствие, отговарящо на нормите на собствения му език, но и на възприетия и представата за отклонение от нормата.

За съответствията на тази девиантна реч преводачите са взели най-различни решения:

- п. – *Śfiesz?* - surowo wypytywał lila nabywca.
- Palce lizać! - odpowiadał ekspedient...
- *Śfiesz* lubię, nieśfiesz - nie - surowo mówił cudzoziemiec (481).

- ср. - *Topra?* - pitao je strogo jorgovanski kupac.
- Izvrstan! - odgovori prodavac...
- *Topra* volim, loša - ne - grubo je govorio stranac (421).

- б. - *Добро?* - строго питаше лилавият клиент.
- Бомба е - отговори продавачът...
- *Добро* обича, лош - не - продължаваше строго чужденецът (347).

Във всеки от преводите преводачите са взели *типологично* различни решения отново на базата на собствената си интуиция. Така полският преводач е приложил освен *фонетичното* отклонение (w-f) по признака [-звучност], още и *правописното* (rz-sz), което само по себе си е немотивирано, тъй като се обеззвучава в краслствието, където се неутрализира опозицията rz:sz [ž:š]. От своя страна обаче романът е писмен текст и това се е оказало доминиращо в прилагането на правописно отклонение - тази девиация се явява напълно обоснована, защото и визуално, и при четенето създава ефект на неправилност. Както и в авторския текст, е приложено и *морфологично* отклонение - за съгласуване по падеж на рода и числото на имената.

Сръбският преводач се е придържал към принципа на автора, като е използвал двукратно ефекта на *фонетичната* подмяна на звучна с беззвучна съгласна (d-t и b-p) по признака [-звучност] и на *морфологичния* род, падеж, както се вижда и от сравнението с коректната и ориентираща в правилното произношение реплика на продавача.

Българският превод създава илюзията за девиантност чрез самата форма на въпроса в първата цитирана реплика, т.е. *синтактично*, само чрез интонационно оформената въпросителност, и едва във втората реплика въвежда и *морфологичните* отклонения от правилното съгласуване по род на прилагателното и по лице на глагола - вм. руското 1 л. ед. ч., каквато е оригиналната версия, а тя е и коректната, стандартната, в българския превод е въведена формата за 3 л. ед. ч., която е некоректна.

Броят на девиациите в цялост е съхранен, но както се вижда, той е различен по характер при различните преводи. В трите падежни славянски езика

се използват независимо един от друг еднакви механизми за демонстрация на девиантност: *фонетичен* + двоен *морфологичен* - липса на съгласуване по род и падеж. Единствено в българския се използва *синтактичният* механизъм за ненормативност на репликата.

В следващия пример наблюдаваме още по-различни преводни механизми на девиантна реч:

- [4] р. ...оттиснул на бумаге слово „уплочено“ (283);
- ср. ...otisnu na papir feč „overeno“ (357);
- п. ...odbił na papierze słowo „zapłacono“ (402);
- б. ...сложи върху листа клеймо „платено“ (290).

Формата р. „уплочено“ не е стандартнокнижовна, а подчертано разговорно-просторечна с редуването на ударено о на мястото на книжовното а. Тя може да се анализира контрастно и на фона на характерния за руския език акавизъм, типичен за средноруските и южноруските говори, но нетипичен за северновеликоруските, на границата с които се намира Москва и мястото на действието в романа. За това явление обаче условие е неудареността на гласната, подложена на акавизъм. А формата „оплачено“ всъщност означава печат на квитанция или фраза в официален отчет. „Оплачено“ е винаги някакво известие, а „уплачено“ - заплащане за нещо.

В този план просторечният белег в горната фраза е особено отчетлив. Тази характеристика и на героя, и на ситуацията напълно се е *изгубила* при преводите и е останала само в оригинала.

При всеки от трите превода преведеното съответствие е стандартно-книжовно, следователно е *неутрализирана* речева характеристика, допълваща авторовата ирония в гротесковото представяне на съветската действителност от 30-те години, в която всичко се оказва възможно: котаракът да говори, да се вози с билет в трамвай, да поставя типично по чиновнически печат върху документи, потвърждаващи участие в абсурдна, нереална игра, и пр.

Следващият пример илюстрира друга комбинация от речеви особености:

- [5] р. поздравляю вас, гражданин *соврамиш* (122);
- ср. честитам вам, гра(л)анине *слагавиш* (163);
- п. gratuluje wam *lgarstwa*, obywatelu (168);
- б. поздравявам ви по случай *излъгването*, гражданино (121).

Оригиналната форма р. *соврамиш* представлява рядкото минало деепричастие на глагола *соврать* 'да излъжа' (Русская грамматика 1982, т. 1: 673). Той принадлежи към трета група на V словоизменителен клас на глаголите (пак там, с. 655), отличава се в семантичен план с разговорност за разлика от

р. обмануть, солгать (срв. Словарь синонимов русского языка, 1968: 210), а в словоизменителен - дори с просторечност. Коректната форма на деепричастието е *р. соврав*, а формата с окончание *-ши* е архаична и освен това подчертано диалектна (срв. Рыко 2002 за причастията на *-ши* в един западноруски говор). Това, което се оказва трудно, дори невъзможно да се предаде в превода, са стилистичните му характеристики, натрупани по няколко белега: *колоквиалност* на *основния* глагол, засилена от *некнижовната* форма на *окончанието* на деепричастието *р. совраши*, получена като художествен ефект или от контаминация с активното сегашно страдателно причастие при други глаголи, но каквото този глагол от св. в. по правило не може да образува (Руска граматика 1982: 667), или по фонетичен път с алтернация на лабиоденталната с билабиалната съгласна (*в.м*) - явление, познато на славянските езици в ред словообразователни и формообразователни позиции. В преводните варианти проследяваме разнообразно предаване само на *основния* смисъл на лексемата. Останалите значения, за които играе роля и атрибутивният характер на тези форми, отразяващи резултативност на глаголното действие в опозиция на *-л-причастията* (Рыко 2002, Гугуланова 2005: 62), се изплъзват от почти всички преводачи. В интуицията на носителите на руския език, т.е. на съвременния читател на текста, е съхранено възприятието за архаичност, диалектност и неправилност.

В сръбския превод почти паралелно с оригиналния текст е съхранена морфологичната причастна форма ср. *слагавши* като рядка форма на миналото деепричастие (Дашкова 2001: 230).

В българския превод обаче виждаме варианта б. *по случай излъгването*, където освен ниско фреквентната форма на деепричастието се е изгубила и основната колоквиална семантика на изходния глагол, представена и във фонетичния вариант на деепричастието *р. совраши*. В българския липсва системна морфологична възможност за образуване на такива причастия, защото още в среднобългарския период от развитието на езика ни те са се възприемали като архаични (Мирчев 1978: 239). Така в преводния вариант напълно се е изгубила колоквиалността, диалектността, архаичността на оригиналната форма с изключение на ироничния характер на цялата реплика.

В полския език за глаголно-причастната форма *р. совраши* преводачът е избрал съществителното п. *Igarstwo*, което означава 'измама, лъжа', при това в стандартната, книжовната реч. Така в цялостния израз *акцентът* от обръщението/поздрав към лъжливия гражданин (*р. гражданин совраши*) се е изместил към поздрава за лъжата в обръщението към гражданина (п. *wat Igarstwa, obywatelu*).

Въпреки генетичната им близост в славянските езици често наблюдаваме именно промяна в *акцента* на образа спрямо оригиналния текст, промяна във внесеното съдържание. Следващият пример разкрива друго решение за предаване на *некнижовните* форми, срв.:

- [6] р. „ихний помощник" (119);
 п. „ichni asystent" (165);
 ср. „њихов помоћник" (160);
 б. „техен помощник" (119).

Вижда се, че колоквиалните елементи в текста са от различен вид и очакването е да се появят и в преводите. Така р. „*ихний помощник*" (Руска разговорна реч 1983: 118) е сред просторечните градски форми, разположени и функциониращи извън комуникативното пространство на стандарта (KJ1E). Единствено в полския текст словосъчетанието е преведено колоквиално, т.е. с форма, отстъпваща от стандартната норма - п. „*ichni asystent*". Не е така обаче в останалите два превода - ср. „*њихов помоћник*", б. „*техен помощник*", където преводът е *неутрален* еквивалент на просторечната руска форма.

Това, което се проследява при наблюдаваните славянски преводи, е стандартизирането, стилистичното нивелиране на чисто лингвистичните компоненти чрез заличаване на разликите стандартно-просторечно-разговорно, представени в оригиналния текст.

Като цяло въз основа на горните примери можем да заключим, че преводачите свиват разнообразието от езикови средства за превод на сложния Булгаков текст.

А ето и един възможен анализ на девиантностите. Проблемът за неправилните изказвания се разглежда от всяка лингвистична парадигма. В теорията на речевите актове се говори за *уместност* при комуникативната компетентност, която се идентифицира с правилността на изказването. Семантиците говорят за *допустимост*, която се наблюдава на различните езикови равнища - синтактично, морфологично, фонологично, лексико-семантично.

В ТГТ тези въпроси са прецизирани в най-голяма степен именно с оглед на създаването на граматика за граматично правилните изречения и предвид необходимостта да се формулират ограниченията, необходими за избягването на неправилни изречения. В тази граматика в доста отчетлив вид се определят и различните степени на неправилност, аграматичност. Оказва се, че познатите формулировки са напълно приложими за анализа на преводните девиации в градуалния им вид.

Ограниченията - в опростена форма, се разграничават като *субкатегоризационни*, т.е. такива, които определят категориалната съчетаемост на лексикалните категории: на глаголите с именни фрази, с наречия, на съществителните с прилагателни, на инфинитива с имена или с други глаголни форми (Чомски 1982). Това е най-силното ограничение спрямо граматичните изрази (I степен).

Другата степен на граматична правилност (II степен) се определя от стриктно-субкатегоризационните правила, които поставят субкатегоризаци-

онната съчетаемост в контекст. Контекстните правила определят например съчетаемостта на имената и глаголите според типа съществително - нарицателно или собствено, а на глаголите - според времето, транзитивността. Този тип теоретични рамки на стандартната трансформационно-генеративна теория не се променя съществено в по-късните версии на теорията, включително и в минималистската версия, което говори не само за нейната приложимост, но и за обяснителните ѝ възможности (Чомски 1995).

Третият тип ограничения за правилността са селективните, които определят лексикалната съчетаемост и с оглед на непосредствените морфологични параметри в изказването - род, лице. Това е най-слабата ограничителна степен за аграматичността (III степен).

В теорията *фонетичните* отклонения от правилния изговор се разглеждат напълно паралелно с граматичните правила, като равностойни на синтактичните и семантичните, като едновременно са приписвани и на изказването. Това означава, че фонетичният маркер на отклонение е толкова значим, колкото и граматичните, което наблюдаваме в примерите [3], [4], [5]. Неотразяването им в превода намалява неговата съдържателна стойност.

В следната таблица можем да видим непреведените елементи в посочените по-горе примери, както и степента им на не/преведеност спрямо токущо въведените параметри (I степен аграматичност, II степен недопустимост, III степен некоректност). Посочени са примерите и степента на представена аграматичност в оригинала и преводите.

Пример	Оригинал	Полски превод	Сръбски превод	Български превод
[2]	I, III	II, III	II	II
[3]	II, III	I, III	I, III	I
[4]	III	-	-	-
[5]	II	-	II	-
[6]	I	I	-	-

При паралелите, отразени в таблицата, виждаме неутрализацията на част от стандартнодевиантните реплики - там, където липсва маркирана девиантност. Същевременно наблюдаваме разнობой в преводите в сравнение с оригинала, но и еднакви междупреводни паралели. Сложната стихия на Булгаковия текст в преводите в някои фрагменти се оказва неовладяна от преводачите, а от читателите на преводите - непрочетена. Кое е и причината да се напише този текст.

Към групата на специфичните за речта на оригинала елементи и техния превод следва да бъдат отнесени и особеностите при превода на *метаезиковите* елементи в текста като важни за неговото тълкуване.

Става дума за вътрешнотекстови цитати и коментари към основния, значещия текст, които също така представляват интересен теоретико-преводачески проблем с оглед на използваните езикови средства. А. Вежицка нарича такава употреба цитиране (Вежицка 1982: 238), срв. следните примери:

[7] р. *Определенно* хорошая погода сегодня... [...] Мне скучно, а в этом ловеласе нет ничего дурного, разве только что глупое слово „*определенно*“? (217)

п. - *Jednakowoż* ładną mamy dziś pogodę... [...] Nudzi mi się, a ten lowelas niczym nie jest gorszy od innych, no, może tylko to głupie *Jednakowoż*“ (309).

ср. *Evidentno* je lepo vreme danas... [...] Dosadno mi je, а u ovom Lavlisu* nema ničег lošeg osim možda te glupe речи „*evidentno*“... (278)

б. Днес времето с *положителност* е хубаво... [...] Аз скучая , а в този *ловелас* нямаше нищо лошо, освен може би това глупаво „с *положителност*“?(222)

От преводите виждаме, че в първите от тях преводачите са се стремили да запазят инициалното място на цитираната впоследствие част от репликата, а самото цитиране на този фрагмент определя неговата по-голяма смислова натовареност (Ангелова 1988). Единствено българската преводачка е взела друго решение и е превела оригиналната фраза с именна група, а освен това я е изместила от инициалната позиция. Струва ми се, че това води отново до изместване на акцента от оригиналния текст, до лишаването му от един допълнителен акцент - иначе „глупавата“ дума цитат нямаше да бъде повторена, ако не беше важна в замисъла. В този пример наблюдаваме и различните преводни синоними на р. *ловелас* - п. *lowelas*, ср. 1 *avelis*, б. *донжуан*, като в сръбския текст лексемата е въведена и с бележка под линия. Това е показателно за културните разлики между потенциалната читателската аудитория.

Друг случай на запазено вътрешнотекстово повторение с обиграване на различните значения на един и същ корен наблюдаваме и в следния фрагмент:

[8] р. - Я - *историк*, подтвердил ученый и добавил ни к селу ни к городу: Сегодня вечером на Патриарших будет интересная *история*! (22)

п. - Jestem *historykiem* - potwierdził uczony i dodał ni w pięć, ni w dziewięć: Dziś wieczorem na Patriarszych Prudach wydarzy się nadzwyczaj interesująca *historia*!(24)

ср. - *Историчар* сам - потвърди научник и избебуха додаде: - Вечерас ќе се на Патријаршијском рибњаку одиграти занимљива *сторија*! (44)

б. - Да, *историк* съм - потвърди ученият и добави съвсем неуместно: Тази вечер на Патриаршите езера ще стане една интересна *история*! (18)

Във всички преводи е запазено авторовото повторение, носещо двузначността в *история-историк*, а с това и двупластовия прочит на фрагмента. Коемо може да се тълкува като: '*историк* съм' именно като '*автор*' (не като регистратор) на таква трагични истории.

4. 2. Превод на стилизираната реч

Примерите, разгледани по-долу, представляват стилизация на телеграфни текстове. Телеграмите отразяват една комуникативна действителност, която е на път да изчезне с отмирането им като социална (пощенска) реалити и с отминаването в забора на специфичната реч, която тези реалити оформят чрез икономия на служебните думи. Ще наблюдаваме превод на текст в текста, защото телеграфните текстове присъстват иманентно в текста на романа.

Телеграфните текстове се отличават с няколко езикови особености, отнасящи се предимно до текстовото им оформяне: 1) максимално се избягват служебните, синсемантичните думи, които не носят информация и освен това се броят като самостоятелни в онтологити на телеграмата, поради което се таксуват, 2) не се прилага пунктуация, лексемата *точка* се използва за експлицитен край на изречението, 3) не се използват главни и малки букви - само едните или само другите. Всичко това обуславя оформянето на специфичен текст.

Чрез примерите от романа ще проследим доколко тези закономерности се проявяват в текстовете на оригинала и в преводите на различните езици. В тези случаи преводачите сами са оформили текстовете си, за да създадат девиантен преводен текст на своя език. Телеграмите са част от художествения текст, те не са оригинални, а стилизирани телеграфни съобщения и в този смисъл не можем да очакваме стилистичното им покриване в преводите, доколкото в различните езици можем да предполагаеме различни конвенции. Бихме могли обаче да очакваме преводачите да са потърсили същия стилистичен ефект в преводния текст, прониквайки в света на оригинала (Лилова 1985: 86). Телеграмите са част от сюжета в 10. глава р. *Вести из Ялти*, п. *Wieści z Jalty*, ср. *Věsti iz Jalte*, б. *Новини от Ялта*. Първата телеграма е:

[9] р. „Ялти. Москву. Варьете. Сегодня половину двенадцатого угрозыск явился шатен ночной сорочке брюках без сапог психический назвался Ли-

хоедеевым директором Варьете молнируйте Ялтенский розыск где директор Лиходеев" (106)

В нея имената са изписани с главна буква, очевидно нехарактерно за телеграфния стил, а точките са поставени пунктуационно, а не лексикално. В преводите този текст графично е предаден по различни начини: в полския текст главни букви отсъстват, докато сръбската преводачка/редактор се е придържала към оригиналния текст, срв.:

п. „jałty moskwy variétés dzisiaj pół dwunastej komisariacie zjawił się szatyn nocnej koszuli spodniach bez butów obłąkany zeznał nazwisko lichodiejew jest dyrektorem variétés depeszujcie milicja jałta gdzie dyrektor lichodiejew" (144);

ср. „Jalte Moskvu Varijete. Danas pola dvanaest odsek kriminalistiku pojavio kestenast gorajem delu pidžame pantalonama bez cipela umobolni predstavio se Lihodejev" (143);

В българския превод преводачката/редакторът е запазил/а оригиналните главни букви и е оградила с кавички името на града, заведението - неточна стилизация на телеграфността, срв.:

б. „Ялта „Варьете" Москва Днес единайсет и половина криминалната милиция се яви кестеняв горнище пижама панталон без обувки психопат се представи Лиходеев директор „Варьете" Пратете светкавична ялтенска милиция къде директорът Лиходеев" (104)

Що се отнася до останалите езикови особености, сред които най-съществен е пропускът на синсемантичните предлози в оригинала, както и асиндетизмът на текста, съответствията им в преводите са различни. Елегантността на оригинала налага да се подчертае, че авторът е изпускал единствено и само в този пример предлога *в* - 7 пъти! И веднъж предлога *из* - срв. реконструирания руски текст, който илюстрира коректно кохерентно изказване. Можем да допускаме, че именно по този начин всички преводачи са реконструирали телеграфния текст:

Из Ялты в Москву. В „Варьете" сегодня в половину двенадцатого в угрозыск явился шатен в ночной сорочке в брюках без сапог, психический назвался Лиходеевым директором „Варьете", молнируйте в Ялтенский розыск где директор Лиходеев.

Именно на този текст съответстват всички славянски преводи, дори и в детайлите. Например в българския превод словоредът на „адреса“ в началото на телеграмата е променен съобразно контекста правилно, но все пак различно от оригинала и от останалите преводи. А това е един от начините за проследяване на еднозначния прочит.

Различната съчетаемост на предлозите в различните езици не позволява формален паралелизъм на преводите с оригинала. Единствено в сръбския превод възстановените от текста предлози са само етимологично съответстващи на руското в - ср. у, срв. реконструирания текст, в който обаче има други непълноти спрямо оригинала - липсва края на телеграмата (?):

ср. *Danas u pola dvanaest u odsek u kriminalistiku pojavio se kestenast u gornjem delu pidžame u pantalonama bez cipela, umobolni predstavio se Lihodejev*

В този текст са „възстановени“ изследователски съюзите и възвратната глаголна частица (тя е експлицирана при другите преводи, т.е. в случая става дума за уникално преводаческо решение). Текстът на телеграмата е останал недовършен в превода, което няма рационално обяснение, освен че причината е от технически характер.

За полския превод е характерна употребата на различни съюзи, обусловени от езиковите особености (съчетаемостта), но освен това в края на телеграфния текст преводачът е въвел именителни форми на съществителните и по този начин също е взел уникално решение за препредаване на телеграфността, илюстрация на неповторимостта на подбора на езикови средства, срв. реконструирания вариант:

п. „Dzisiaj o pół do dwunastej w komisariacie zjawił się szatyn w nocnej koszuli, spodniach bez butów, obłąkany zeznał nazwisko lichodiejew, jest dyrektorem variété, depeszujcie milicja ja!ta gdzie jest dyrektor lichodiejew“

Виждаме освен това, че в последния фрагмент преводачът е „пропуснал“ копулата, подобно на оригиналния текст. Но докато за руския език изпуснатата копула в 3 л. ед. ч. е книжовностандартно явление, то в останалите славянски езици това не е така. А всъщност и българската преводачка е пропуснала копулата, придържайки се към телеграфността, срв. реконструирания с изследователска цел текст:

б. Днес в единайсет и половина в криминалната милиция се яви кестеняв по горнище на пижама, панталон без обувки психопатът се представи

Лиходеев директор на „Вариете“ Пратете светкавична в ялтенската милиция къде е директорът Лиходеев“

Тук възниква въпросът за практическата обосновка на пропуснатите определителни членове в българския текст, които не представляват телеграфски проблем, а само езиков. Отново се натъкваме на осъзнатата творческа роля на преводача (Лилова 1985: 175). Изпуснатите предлози със стилизираща цел са обяснимо различни от оригиналните - причините са езиковосистемни.

По подобен начин могат да се анализират и останалите телеграми от главата, които не е необходимо да се коментират толкова подробно:

[10] р. „Ялта, угрозыск... Лиходеев Москве финдиректор Римский"... (106)

п. „Jałta, milicja... dyrektor lichodiejew moskwie dyrektor finansowy rimski" (144)

ср. „Jałta odsek za kriminalistiku. Direktor Lihodejev Moskvi Finansijski Rimski" (143)

б. „Ялта Милицията... Директорът Лиходеев Москва Финдиректор Римски" (104)

В полския превод последователно липсват главните букви, както и аналогично на руския текст - дативната форма на името на адресата на телеграмата. В сръбския превод руската реалия (в лингвистичен план) полуабривиатура р. *финдиректор*, б. *финансов директор*, е редуцирана до субстантивирания употреба само на прилагателното - срв. ср. *finansijski*, със запазване на всички възможни главни букви. В полския текст непознатата абривиатура е развита - п. *dyrektor finansowy*, а в българския е запазена напълно, разчитайки на разбирането от читателя - б. *финдиректор*. Този тип разлики в стратегията на преводачите отразяват пресупонирания езиково-културен фон, който позволява или не употребата на руската реалия. Затова в един от преводите тя е дешифрирана, експлицирана, в друг е съхранена, а в трети е модифицирана съобразно очакванията на преводача за знанията на читателя адресат на текста.

В следващия пример особеностите на отделните преводи вече закономерно се повтарят, като се спазват (или не) първоначално приетите съответствия на оригиналните телеграфни специфики на речта:

[11] р. „Умоляю верить брошен Ялту гипнозом Воланда молнируйте угрозыску подтверждение личности Лиходеев" (106)

п. „błagam dać wiarę przeniesiony jałty hipnoza wolanda depeszujcie milicji potwierdzenie tożsamości lichodiejew" (144);

cp. „Prekiinjem verujete bačen Jaltu hipnozom Volanda telegrafišite odseku kriminalistiku potvrdu identiteta Lihodejev" (144);

б. „Моля повярвайте захвърлен Ялта хипноза Воланд телеграфирайте милицията потвърждение личността Лиходеев" (104).

Следващият фрагмент от текста, поредната телеграма, е подчертано асиндетичен, с навързване на отделните фрази, нещо, което се проследява във всичките преводи освен в българския, където безпачежността не позволява безпачежност на последната фраза - отново става дума за стилизация на телеграфния стил:

[12] p. „Доказателство мой почерк моя подпись молнируйете потверждение установите секретное наблюдение Воландом Лиходеев" (107);

п. „Dowodem mój charakter pisma, mój podpis, proszę potwierdzić telegraficznie depeszujcie milicja, zarządzcie obserwację Wolanda Lichodiejew" (146);

cp. Dokaż moj rukopis moj potpis telegrafišite potvrdu organizujcie tajno praćenje Volanda Lihodejev (145);

б. „Доказателство моят почерк моят подпис Пратете светкавична потвърждение установите таен надзор Воланд Лиходеев" (105).

В полския превод дори се явява пунктуация, както и главни букви. Всъщност всички преводи са последователни в употребата на главните букви спрямо руския оригинал, а това вече е отчетлива проява на преводачески подход, чиято цел е разкриването на творческото своеобразие на автора (Лилова 1985: 87).

В последния девиантен пример се появява типичната за телеграмите метатекстова интерпункция - точка, която поставена трикратно, т.е. не можем да говорим за случайност, срв.:

[13] p. „Сегодня около половины двенадцатого Лиходеев говорил мноу телефону Москве, *точка*. После этого на службу не явился и разыскать его телефонам не можем, *точка*. Почерк подтверждаю, *точка*. Меры наблюдения указанным артистом принимаю. Финдиректор Римский" (110).

Освен това в оригинала авторът се е отказал и от изпускането на предлозите и съюзите, т.е. стилизацията вече е само частична. В същото време обаче полският превод е последователно телеграфен:

p. „dzisiaj około wpół do dwunastej lichodiejew rozmawiał ze mną telefon moskwie kropka po rozmowie nie przyszedł do pracy telefonicznie znaleźć nie możemy kropka charakter pisma potwierdzam kropka kroki celu wzięcia pod obserwację wymienionego artysty poczyniłem dyrektor finansowy rimski" (199).

Сръбският превод се отличава с междинно положение: отчасти запазена пунктуация, отчасти въведени стилизиращи особености, при което на финала телеграмата губи специфичния си облик:

cp. Danas oko pola dvanaest Lihodejev govorio sa mnom telefonom Moskvi stop. Posle toga na posao nije došao ne možemo naći telefonom stop. Rukopis potvrđujem stop. Mere praćenja dotičnog umetnika preduzimam. Finansijski direktor Rimski (147).

Българският превод се характеризира с минимална стилизация и максимална стандартност на фрагмента - присъстват съюзи, предлози, пунктуация, главни букви:

б. „Днес към единайсет и половина Лиходеев говори с мен телефона Москва точка После не дойде на работа и да бъде намерен телефона невъзможно точка Почерка потвърждавам точка Мерки надзор над посочения артист взимам Финдиректор Римски" (107).

Общото наблюдение върху този тип преднамерена девиантност, търсена и от преводача, е, че става дума за конкретно преводаческо решение във всеки един от преводите. Стилизацията като общ подход е спазена и при трите превода, макар и в различна степен. В този случай на преводаческо творчество в рамките на оригинала стои практическият и теоретичен въпрос за непосредствената стилизация на всеки отделен фрагмент (в случая — от телеграмите) дори когато тази стилизация в оригиналния фрагмент е силно минимализирана: дали преводачът следва да бъде лоялен към оригинала, или към собствената си творческа интуиция, когато става дума за стилистични особености в преводния език.

4. 3. Превод на чуждоезиковите елементи

Многкратно в текста се срещат чуждоезикови елементи в тяхното оригинално звучене, но транслитерирани на руски език. Проблемът за техния превод е

поставян и по повод на други произведения на М. Булгаков. А. Беднарчик (Беднарчик 2002) анализира девиантната реч на китайците от „Зойкина квартира“, предадена в полския превод с подобие на еврейска реч¹. Чуждоезиковите елементи в „Майстора и Маргарита“, придобили гражданственост в руския език, маркират определен стил и начин на изразяване, както ще се види по-долу от примерите. Според А. Федоров (Федоров 1958: 172) тези елементи могат да придобият статут на реалии в художественото произведение.

В текста на романа са проследени всички употреби на р. *мэтр* (2 пъти) и р. *донна*. (4 пъти) като отчетливи чуждици, както и други вметнати стилизирано употребени (разговорно) заемки в техните контексти и сравнени с преводите им на трите славянски езика. Цифрата след лексемата посочва страницата, където примерът се среща.

От таблицата проличава твърде свободно отношение към оригиналния текст на полските преводачи:

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
мой мэтр	учителю 256	top maître 356	moj metr 318
мэтр	учителю 375	maestro 519	metr 453
донна	дона 255	mia donna 354	dona 316
моя донна	Шдона 281	mia donna 390	moja dona 347
алмазния донна	брилянтна моя донна 283	donno ty moja brylantowa 393	dragocena dona 349
моя дорогая донна	скъпа моя донна 289	mia donna droga 401	draga moja dona 356
ноблесс облиз 268	ноблес облиз 275	noblesse oblige 381	nobles obliž 339

От нея се вижда, че в полския превод дори и обръщението е преведено изцяло, заедно с притежателното му определение, като п. *mia donna*. Изключение прави съответствието на руското съчетание р. *алмазная донна* и п. *donno ty moja brylantowa* - единственото некурсивирано сред чуждоезиково маркираните елементи в полския превод като адаптирано в полския език и текст.

В българския превод напълно се е изгубило раболепно-уважителното р. *мэтр* при двукратния превод с б. *учителю*. В същото време в полския превод са използвани няколко неконвенционални чуждици за това обръщение - френската и италианската, акцентиращи върху чуждоземния характер на героя и

¹ Авторката с право критикува такъв подход, който измества конотациите на девиантността, тъй като китайците в руския контекст се предполага да бъдат търговци на дрога, докато евреите в полски контекст са контрабандисти на стока изобщо, поради което нямаме основание да говорим за коректен межкултурен превод.

неговите подчинени. Затова в полския превод последователно според избора на преводача и р. *донна* е предадено с оригиналния правопис, дори и с оригиналното италианско притежателно местоимение.

Сръбският преводач се е придържал към адаптивната традиция на сръбския език както при р. *мэтр*, така и при р. *дойна*, като е транслитерирал чуждите на латинската сръбска графика.

По този начин всеки един от преводите на тези елементи отразява фрагмент от правописната традиция на приемащия език независимо от неговата (латинска или кирилска) азбука.

Чуждоезиковите елементи в романа се наблюдават не само в обръщенията. При останалите вмъкнати чуждоезикови фрагменти, а те обикновено са в инициалната част на репликата, т.е. маркират я, проследяваме различия в интерпретацията им в различните езици в зависимост от няколко фактора:

- езиково системната традиция на преводния език;
- интерпретацията на преводача;
- езиковия/графичния избор на преводача (латиница или кирилица, като това е релевантно за авторския текст, за сръбския и за българския превод) или избора на шрифт - курсив (като релевантно за полския текст), срв.:

Оригинал	Български превод	Полски превод	Сръбски превод
эйн, цвей, дрей 120	айн, цвай, драй 119	eins, zwei, drei 165	ajn, cvaj, draj 160
авек плезир 123	авек плезир 122	avec plaisir 170	avekplezir 164
уй, мадам 130	уви, мадам 129	oui, madame 179	ui, madam 172
мерси 128	мерси 127	merci 176	mersi 169
пардон 129	пардон 128	pardon 178	pardon 171
оревуар	оревоар 56	au revoir 78	orevuvar 88

В оригиналния текст вмъкнатите изрази са транслитерирани на кирилица, същото решение е взел и българският' преводач за съответствията им. Това, което следва да се подчертае за българския превод, е странната интерпретация на предполагаемото френско в р. *уй* (предадено паралелно като съответствие на фр. *oui* в останалите преводи, т.е. предположението е вярно), предадено с б. *уви* (!), което дори и паронимно с френското *да* все пак нарушава хармонията на намиращите се в инициалната част от репликата чуждоезикови елементи. Особено следва да се гледа и на българското съответствие на р. *мерси*, тъй като прякото му българско съзвучно съответствие в българската реч има различна стилистична натовареност - то принадлежи към разговорните маркери на езика, а не към книжно-литературните. Книжовното е особено типично за руския език, т.е. за оригинала и за останалите славянски езици, но не и за българския език. В случая наблюдаваме една от преките

илустрации на стилистичните разминавания (като разновидност на „лошите приятели“) в славянските езици при инак еднакви думи - в случая заемките. Така в превода се оказва изгубен един социалноречев маркер.

Полският преводач е възстановил оригиналния правопис на импринтираните в руския текст немски и френски елементи, но за да отличи допълнително тяхната чуждост, ги е представил в курсив, т.е. използвал е един от допълнителните графични начини за акцентирание върху текстовия елемент. Звученето на фр. *merci* по този начин е стилистично адекватно, уместно предадено.

В сръбския превод чуждите елементи са транскрибирани според изговора им и традицията за предаване на чуждоезични елементи (включително заемки, чужди имена) и остава единствено читателят да се досеща за иносъщността им - като в случаите с оригиналните р. *уй* или р. *мерси*. Допълнителни маркери за чуждост в сръбския текст не наблюдаваме.

Постмодернистите поставят един важен въпрос, свързан с характера на превода при вмъкнати чуждоезикови елементи в оригинала - дали е основателно да се говори за превод на тези елементи и каква ще е тяхната съдба при превода на един от езиците, от който те са вмъкнати в оригиналния текст (Дерида 2002) - например в случая с романа на М. Булгаков и превода му на френски език, когато другоезичието при превода на гореописаните елементи ще се изгуби.

4. 4. Превод на интертекстуалните елементи

Булгаковият текст е особено богат за интертекстуален анализ. Тук обаче се спирам само на онези негови фрагменти, които имат пряко отношение към текста, респективно към превода, а не към литературоведския интертекстуален анализ. За диалога на „Майстора и Маргарита“ с други литературни произведения е писано много, но тук разглеждам само онези фрагменти, които се съотнасят пряко с други текстове от световната култура, вплетени в романа, и които влизат в диалог с тях, а това предполага специално отношение на преводача към тези фрагменти. Алюзиите с други литературни текстове, цитатите, псевдоцитатите или заимстванията на образи, лица, герои от други произведения са плодотворни за превода и прочита на текста на чужд език. И в романа на Булгаков алюзиите могат да се разграничат на езикови и литературни (Войташевич 1957 [1996]), като авторът на тези термини определя литературните като ерудитски (Войташевич 1996: 61)¹.

Изследователите на Булгаков (Барков 1994: 22), особено в годините след перестройката, когато религиозната тематика престава да бъде табу, интерпретират заглавието на 13. глава р. *Явление героя* в смисъла, известен от кар-

¹ Като езикови той описва девиантните елементи (Войташевич 1996: 71), описани по-горе.

тината А. А. Иванов „Явление Христа народу“. В неговата оптика и изобщо в теологичен контекст р. *явиться*, р. *явление* означава 'чрез нечовешка сила, дух', а не 'появяване' само в неутралното му значение и в неутрален контекст. Ако руските булгаговеди настояват за такъв прочит на употребата, то би следвало да го търсим и ние. Проследяването на това значение в славянските преводи показва, че то или не е отбелязано от преводачите, или не съществуват езикови възможности да се предаде религиозният му подтекст. А от това значение е проникнат целият роман, което се усеща напълно осезаемо и в концентричния вътрешен роман на „Майстора и Маргарита“. Освен това именно това значение и в тази 13. - инфернална - глава е мотивирано от и чрез начина на появяването на героя - като необясним, неописан феномен, като внезапно появяване, и то само на Сатаната, само пред Иван Бездомни. Така, като проследим съответствията на р. *Явление героя*, а в преводите главата е названа, ще видим, че функционално те не са преките възможни съответствия: б. Поява на героя; п. *Pojawia się bohater*; ср. *Pojava junaka*¹.

Справките в едноезичните речници показват, че във всеки от славянските езици съществуват синоними на р. *явление*, типични за специализирани контексти. В полския език, където всъщност е използван глагол, а не отглаголно съществително, назоваващо явлението, съществува и глаголят *p. jawić się*, и деевербативът *p. jawienie się* със значение и употреба, характерни за религиозните текстове по отношение на нереални предмети, сънища, мисли, представляващи пряко съответствие на р. *явление*. За сръбския език следва да отбележим, че ср. *pojava* е съществителното и за нереални събития, духове. В българския език се използва именно глаголят *явявам се* в такива стилистично специализирани контексти (срв. Библия 1991, Мк 9: 4; Мк 9: 7 и в други преводи на евангелията, където се говори и за явяването на Исус, и за явяването на облак, т.е. за внезапната, онтологично необяснима поява на различни същности).

Към друг интертекстуален фрагмент ни препраща А. Дравич (Дравич 1990) в предговора на едно от първите полски издания на романа чрез подробни коментари под линия, в които отбелязва известното изречение на Пилат Понтийски от Йоан 18: 38 р. *Что есть истина*, получило у Булгаков вида р. *Что такое истина?* (28).

Следва съпоставка на художествените преводи на този фрагмент от „Майстора и Маргарита“ с библейския превод на съответните езици, като разликите между тях са курсивирани:

В „Майстора и Маргарита“:

р. *Что такое истина?* (28)

п. *Czym bowiem jest prawda?*

(32)

¹ Или ср. *Pojava heroja* (във втория превод на М. Чолич)

- ср. Šta je to istina? (51)
б. Какво е истина? (24)

В Библията:

- р. Что *есть* истина;
п. Co to jest prawda;
ср. Šta 0 je istina;
б. *Шо* е истина.

Сравнението показва значително интертекстуално отдалечаване от пра-източника, липсата му на практика. Независимо дали преводачите са открили и търсили интертекстуалност с библейския текст, факт е обстоятелството, че тя не е последователно отразена.

И докато в горния пример интертекстуалността може да остане скрита, то в следващия случай Булгаков не позволява това да се случи (Мей 1998), срв.:

р. Все смешалось в доме Облонских, как справедливо выразился знаменитый писатель Лев Толстой. Именно так и сказал бы он в данном случае. Да! Все смешалось в глазах у Поплавского (198).

Цитатът от третото изречение на „Анна Каренина“ е приведен буквално. След което е повторен с парафраза. Тук преводачите би следвало при еднозначната препратка да повторят интертекстуално изречението от „Анна Каренина“ и след това да го повторят с парафразата, при която р. *...в доме Облонских* се подменя с р. *...в глазах у Поплавского*. Нека сравним:

ср. *Sve se zamutilo u kuci Oblonskih*, kako se tačno izrazio čuveni pisac Lav Tolstoj. Úpravo tako rekao bi on i u ovom slučaju. Da! *Sve se zamutilo pred očima Poplavskog* (253).

Цитираното изречение според сръбския текст на „Анна Каренина“ (превод Зоран Велимирович, Београд 1964) е. *U kuci Oblonskih prava je uzbuna*¹. Виждаме, че вътрешнотекстовото повторение в сръбския превод на „Майстора и Маргарита“ е запазено (ср. *Sve se zamutilo...*), но интертекстовото е изоставено от преводачката.

п. „*W domu Obłońskich zapanował kompletny zamęt*“ jak to sprawiedliwie zdefiniował znakomity pisarz Lew Tolstoj. Z pewnością nie inaczej wyraził by się i w tym przypadku. *W głowie Popławskiego zapanował właśnie kompletny zamęt* (277).

¹ Или във втория сръбски превод: ср. *Sve se izmejbalo u kući Oblonskih* (188).

С известно словоредно размястване, което оставя паралелизма на синтактичните конструкции на заден план, преводачката е осъществила с модификации вътрешнотекстовото повторение (п. *zapanował właśnie... zamęłj*, но спрямо оригинала на Лев Толстой, преведен през 1959 г. от К. Илаковичувна, където второто изречение от романа му е предадено по следния начин: п. *W domu Obłońskich zapanował kompletny zamęt*, преводачката се е придържала към вече получилия гражданственост текст.

б. „5 дома на Облонски всичко се обърка ", както с основание се е изразил именитият писател Лев Толстой. Точно така би казал той и в дадения случай. Да! Всичко се обърка пред погледа на Поплавски (200).

В българския превод също е изпуснат отчасти паралелизмът на междуизреченските синтактични конструкции, т.е. интратекстуалното повторение - срв. повтореното в оригинала р. *Все мешалось...* при б. *всичко се обърка*, което обаче не е разположено в очакваната инициална позиция. Що се отнася до интертекстуалния ресурс при съществуващия превод на Г. Жечев от 1978 г. *В къщата на Облонски всичко се обърка* (11), се оказва, че преводачката не е използвала българския превод на „Ана Каренина" и не е постигнала ефекта на интертекстуалността.

В крайна сметка само полските преводачи са подхождали коректно към интертекстуалността между Булгаков и Толстой, при това очертана експлицитно, без алюзии. Преводачите на българския и сръбския превод не са се възползвали от този бонус, за да подобрят прочита на Булгаковия роман.

Всъщност интертекстуалността на романа превръща превода в креативна онтологична същност - смята Б. Токаж (Токаж 1998), чието мнение привеждам като допълнителен аргумент към този фрагмент от изложението.

4. 5. Превод на оказионализмите

Преводът на оказионализмите се счита от някои учени за най-големия проблем на преводача (Нюмарк 1988: 140). Всеки отделен случай от практиката изисква различно решение и всеки път това решение е творческо за преводача. При оказионализмите, можем да твърдим, в най-голяма степен се проявява творческото начало в преводния процес (Леви 1998: 110, Липински 2004: 101). Някои от случаите бяха анализирани по-горе в частта за художествения похват повторение. А именно повторението създава базата и прави възможно сътворяването на неологизъм.

Теоретиците на превода са систематизирали и описали възможните решения за превод на оказионализми неологизми. Според П. Нюмарк

(Нюмарк 1988:143, 149) всеки тип оказионализъм може да се пресъздаде в преводния текст, да преповтори по аналогичен начин и да натурализира авторовите оказионализми адекватно. Преводачът е този, който да преценява мястото на новия оказионализъм в узуса на езика и който се стреми да не превежда автоматично дори и лексеми с прозрачен гръко-латински произход. В особено голяма степен това се отнася за оказионализмите в художествените текстове и по-специално за онези, които се отличават с прозрачност на компонентните си съставки.

Повтарянето на оригиналната лексикална структура на словосъчетанието при някои от примерите попада на преводни съответствия, близки до оригинала, например р. *тетка-домовладелица* (57) става ср. *власница куће* (85), п. *ciotka posesjonatka* (74) и б. *леля домопритежателка* (54), съответно пунктуационно оформени по различен от него начин. Само българското съответствие отговаря на авторовото тромаво словосъчетание в административен стил. В текста на Булгаков р. *тетка-домовладелица* е предшествано от неколкостепенно споменатото р. *владелица*. Котекстът, който създава тези употреби, е едно от условията за поява на оказионализма, а същевременно и обосновка на интерпретацията му. С изключение на българския превод, в останалите преводи фразата „олеква“, т.е. наблюдаваме неутрализиране на маркирания стил с предаване само на значението на денотативно равнище, а не на стилистично-конотативно, като освен това не са създадени и условията, които да доведат до появата на оказионална лексема.

При други примери по руския модел са били възможни оказионални образувания и те са създадени от преводачите, например:

- р. низко ползет *желтобрюхая* грозовая туча... (113);
- ср. ваља олујни облак *жути трбушине*... (151);
- п. *nadpełza niska żółto brzucha chmura burzowa*... (153);
- б. ниско над Москва пълзи *жълтокоремест* буреносен облак... (110).

Вижда се, че единствено в сръбския превод преводачът не се е решил да образува оказионалното прилагателно. При това в останалите текстове инак неопреводаческият оказионализъм е налице и е успешен. А и образът на бурята е особено важен като синоним на буря, на световна катастрофа (Лескис 1979): последната буря есхатологично вещае Страшния съд, по-нататък в романа тя се превръща в синоним на Страшния съд и в сцената на бала у Сатаната се явява посредством друг стилистичен похват - повторението.

Ще дам още един пример за превод на неузوالна контекстна употреба на инак напълно стилистично неутралното прилагателно р. *самопишущий*, което освен това може да е модел за много подобни деривати (срв. *самописка*, *самописец* - Ожегов, електронен вариант) в словосъчетанието р. *самопишу-*

ций *костюм* (192). В преводите това прилагателно претърпява редица трансформации, както семантични, така и синтактични, при което в процеса на превода те изгубват елемент от оригиналния изказ:

ср. одело које само пише (247);

п. *urzędujący garnitur* (270);

б. пишещия костюм (195).

В сръбския превод определението е превърнато в подчинено определително изречение, с което цялостната синтактична структура на изречението се променя. Изказът губи лаконичността и необичайността си, но това е пък цената за запазване на смисъла.

В полския превод изцяло е подменено определящото прилагателно р. *самопишущий* с неутралното прилагателно п. *urzędujący* 'администриращ, чиновнически' (ако е допустимо да приложим окационализъм и в метаезика на метапревода), но непродуктивно и непринадлежащо към словобразователно гнездо, както е случаят със р. *самопишущий*. Това, което единствено оправдава решението на преводача, е неузуалният, необичайният контекст за прилагателното и превеждането в по-общ контекст.

В българския превод синтактичното построяване е запазено, но една от семите в оригиналното прилагателно р. *само-* е пропусната и целостта на словосъчетанието е спасена единствено, както и в полския текст, чрез неузуалната съчетаемост на двете лексеми. Резултатът е нивелиране на текста, неутрализиране на превода спрямо бляскавите, нетрадиционни и оригинални решения на автора.

Серия от паралелни окационализми представя авторът във фрагмента:

р. ...отвѣтил... Фока... *румяногубому* гиганту, *золотистоволосому*, *пышнощекому* Амвросию-поэту (59).

Те свидетелстват за съзнателна комбинация от определения - сложни прилагателни. Някои от преводачите са съхранили авторския замисъл, други обаче са предпочели предаването на референтното, нехудожественото значение, срв.:

п. ...odpowiedział... Foka... *rumianogębemu*⁰, *złotowłosemu*, *czerwoustemu* poecie Amwrosijowi (77).

ср. ...odgovara... Foka... *grdosji rumenih usana, zlataste kose ijedrih obraza*, pesniku Ambroziju (87).

б. ...отвърна Фока... на *руменоустия* гигант, на *златокосия червенобузест* поет Амвросий (56).

В полския превод наблюдаваме изпускане на лексикален елемент (р. *гигант*). Българският текст словообразователно е максимално близък до оригинала, като се различава от него синтактично - фразовият паратаксис е транспониран в хипотаксис. А в сръбския превод се среща със смислово отклонение от оригинала¹ - сложните прилагателни са разчленени и са представени с аналитични форми: срещу р. *румянозубому* стои ср. *rumenih usana*, срещу р. *золотистоволосому* — ср. *zlataste kose*, и срещу р. *пышинощекому* - ср. *jedrih obraza*. Преводните варианти са паралелни квалификативно-генитивни конструкции, но се отдалечават от оригинала, още повече при инак фоново познатата сръбска продуктивна словообразователно-деривативна тенденция.

Отговорът на въпроса р. *всенеменно* е предаден неоказионално и на трите езика: п. *bez wątpienia*, ср. *neizostavno*, б. *абсолютно задължително*, с което и в трите превода ироничната отсянка е отпаднала, останал е само основният смисъл.

Така въз основа на горепосочените примери проследяваме няколко преводни механизма:

- създаване на преводачески окказионализъм, което е по-смелото, по-творческото, а с това и по-рядкото решение;
- разгъване на окказионализма, т.е. разчленяване на изконните му значеши компоненти, семи, и превеждане именно на тези елементи;
- превод на общия смисъл по синонимна и денотативна връзка, а не в зависимост от уникалната форма на изказа; този преводен механизъм обеднява преводния текст естетически и го прави максимално неутрален в изразен план.

Към окказионалните фрагменти ще добавя и фразите, породени от играта на думи като например:

р. бесценные, но бесцельные²... сокровища (164).

И в трите превода представят верни, но естетически не достатъчно адекватни съответствия, освен в българския превод, разполагащ с близки до оригинала лексикални ресурси:

п. *bezcenne, ale... beżyteczne skarby* (228);

ср. *pergocenjivo, ali... nesvršihodno blago* (213);

б. *безценни, но безцелни...* съкровища (165).

¹В него Фока е представен като гигант, а не поетът Амвросий.

² Чрез замяна на една сонорна с друга се постига по-силното внушение; за ролята на паралелните структури вж. Лотман 1972.

4. 6. Лексикалната асиметрия между оригинала и преводите (модел на анализ върху лексемата р. *дьявол* и нейните синоними)

В тази част преводната проблематика се разглежда с оглед на интратекстовите връзки, осигуряващи макрокохезията в романа, като междуславянската асиметрия се описва на лексикално равнище. Избрана е лексемата р. *дьявол* и нейните синоними, защото в романа, наричан от самия автор „роман за дявола“ (Лосев 1992), „присъствието“ на дявола, маркирано с езикови средства, не е наблюдавано от изследователите. Дяволът у Булгаков е амбивалентен, както е амбивалентен и образът му в изкуството, особено след Средновековието (Еко 2004: 133 и сл.), а познавайки ролята му в романа, можем да я проследим лингвистично. По този модел може да се проследи и преводът на редица други ключови лексеми. Романът предоставя множество възможности за лингвистично транслатологично многопланово изследване на ключови думи.

„Демонологичната“ линия във фабулата на романа се проследява лингвистично чрез наблюдение върху преводите на групата лексеми, съдържащи се в семантичното множество *дявол*. Лингвистичният проблем се поражда от иначе добре описаната предметна сфера на междуетникова асиметрия в транслатологичната литература и за славянските езици (Иванова 1995, Васева 1995), но тук той е илюстриран в цялата му пространност на базата на ограничено лексикално-семантично множество.

Тази ситуация е особено интересна, тъй като руският език разполага с три лексеми (р. *дьявол*, *черт* и *сатана*), полският език - също с три (п. *diabel*, *czart* с вариант *czort* и *szatan*), сръбският език - с две (ср. *satana* и *davo*), и българският език - с две (б. *дявол* и *сатана*). Тя дава възможност да се проследи дистрибуцията на изконните оригинални три лексеми (и техните синоними в романа) с преводните им съответствия. Преди това можем да потърсим семантичния им обхват според едноезичните извори, т.е. чрез интерпретацията на съответните лексеми в тълковните речници на съответните езици. Това не е самоцелна дейност, защото експлицира интерпретацията на лексемите във всеки от езиците¹.

Според руския речник на С. Ожегов значенията на лексемите² са представени синонимно, при което р. *сатана* и р. *черт* са съотнесени с *дьявол*, а *черт* е описан допълнително и с анималните си характеристики: рога, копита и опашка.

¹ Вж. Еко 1997: 27 и концепцията му за здравия смисъл на речниците и при изясняване на най-сложни философски понятия.

² Р. *дьявол* - зъл дух, противостоящ на Бога, със синоним сатана; р. *сатана* - зъл дух, паднал ангел, изгонен от Бога за горделивост (синоним на *дьявол*); р. *черт* -- нечистият дух, олицетворяващ злото, с рога, копита, окосмен.

От най-пълния 16-томен тълковен речник на полския език на В. Дорошевски ни интересува само стандартното, книжовното значение на лексемите, а останалите значения приемаме за производни¹. Тъй като става дума за специфични лексеми с динамична семантика, заслужава да се приведе и речникът на Б. Линде, отразяващ състоянието на полския език до началото на XIX в., където проследяваме същите лексеми².

В най-обемния тълковен речник на сръбския език (Речник 1973) наблюдаваме пълно съвпадение на първите значения на двете лексеми, дори представени с еднакви синоними³.

Същата е картината и в Българския тълковен речник 1996⁴.

От прегледа на лексикалните значения в трите езика се вижда, че *сатаната* е противопоставеният на Бога дявол, докато *дяволът*, р. *черт*, е изобщо злото, макар че преливането в семантиката между първите две се наблюдава също и на речниково равнище. В етимологичен план р. *черт* се извежда от гр. краток 'силен, мощен', гот. *Hard* 'строг', като и двете значения произтичат от санскр. глагол *кṣ-* 'правя, действам'; значението 'зъл дух' се явява в следхристиянската епоха. В същото време гр. *dia-ballein* означава 'преобръщам, прехвърлям' (с преносно значение в древногръцките текстове 'обиждам') и се очертава като по-късен елемент от християнската официална риторика, изведен от юдаизма; означава обожествено злото, затова за разлика от другите европейски езици лексемата рядко преминава в разговорната реч на славянските езици (БЕР 1979, Банко 2000, Шведова 2000).

Ако се опитаме да проследим появата на лексемите в романа и в преводите му, ще отбележим следните особености: статистически най-често от множеството лексеми Булгаков употребява р. *черт* - цели 68 пъти, докато р. *сатана* се среща 9 пъти, а р. *дявол* - 11.

Р. *черт* е най-фреквентната лексема и появата ѝ е главно в словосъчетания, идиоми с типично разговорен характер (това явление е отбелязано още от литературоведите изследователи на Булгаковото творчество - например Дравич 1990,

¹П. *szatan* - *duch zbuntowany przeciw Bogu*; п. *czart* - *upadły anioł, kuszący do grzechu*; н. *czort*, з. *ros.* - 1. *demon zły, kuszący ludzi*; *upadły anioł*; 2. *człowiek, który uchodzi za osobę złą*; н. *diabeł* - *nazwa, używana na oznaczenie Lucyfera lub Szatana* - *prywódcy upadłych aniołów*.

²П. *szatan* - подадени са съответствията в няколко славянски езика, произхождат на думата от хебр., както и синонимите му в полския език, т.е. *czart*, *diabeł* (с ортография *dyabeł*), *szatan*, *wróg*, *bies*; н. *czart*, *czort* - също са приведени синонимите *dyabeł*, *szatan*, *wróg*, *bies* и примерите, които илюстрират употребата им; п. *dyabeł*, *dyaboł* - обяснени са чрез синонимите им *czart*, *bies*, *szatan*, *zły duch*, *czarny anioł* и чрез съответствията им в редица славянски и европейски езици, като е посочен и генезисът на лексемата, приведени са множество примери на употреба.

³Ср. *Davo! davo!* - 1. *зли дух кои и човека заводи и наводи на грех, враг, сатана, нечестиви*; 2. *опака, зла особа*; ср. *satana* - 1. *зли дух Који човека заводи и наводи на грех, враг, сатана, нечестиви*.

⁴Б. *дявол* - 1. *зъл дух, бяс, сатана*; 2. *хитър, лукав човек*; б. *сатана* - 1. *дяволът като олицетворение на злото, противник на Бога*; 2. *злюбен, коварен човек*.

Мей 1998) от типа р. *черт* *знает* *кто, где, куда*; *к черту* *тебя*, *черт* *возьми*, *тфу* *черт* и т.н. Тази лексема се явява в диалозите, във вътрешната реч на героите и много рядко в авторовата реч. За разлика от нея р. *сатана* се появява само във втората половина на книгата - само като синоним на Воланд. Нейните съответствия ще разкрият някои паралели между преводите, но и спрямо оригинала.

Преводите на лексемата р. *черт* представят някои закономерности и паралели. Тя също се предава със съответните идиомни изрази, с които разполага всеки от славянските езици, срв.:

р. ...*черт* *знает* *почему* (46);
ср. ...*đavo* *će znati zbog čega* (72);
п. ...*diabli* *wiedzą czemu* (58);
б. ...*дявол* *знае* *защо* (43).

р. ...да *ну* *их* *к черту* (73);
ср. ...*neka ih đavo* *nosi* (103);
п. ...*niech ich szlag* *trafi* (98);
б. ...да *вървят* *по дяволите* (71).

р. *на* *кой* *черт* (253);
ср. *kog đavola* (321);
п. *po kiego diabla* (360);
б. *за* *какъв* *дявол* (259).

Според горните илюстрации в идиомните изрази на преводите като съответствие на р. *черт* е ср. *đavo*, п. *diabel*, б. *дявол*. На общия статистически фон обаче се наблюдават друг и особености.

Оказва се, че в руския език идиомните варианти с употреба на лексемата р. *черт* са много повече от преводните варианти, съдържащи преките му речникови съответствия, а именно ср. *đavo*, п. *diabel*, б. *дявол*, т.е. при Булгаков има няколко идиоматични схеми на устойчивите словосъчетания, при това с употреба на лексемата в различни падежни форми:

1. И. пад. + род. пад. л. мест. + глагол +

Пример:

ЧЕРТ

его

знает

въпр. мест.

куда, почему, где,
что, чем, как,
откуда, чего

их

побери

меня

возьми

ЧЕРТИ (б)

взяли

Вариант: Фу, ЧЕРТ!

2. Р. над. + глагол в негация

Пример:

ни ЧЕРТА не делают, не знают

3. Глагол + Дат. пад.

Пример:

Идите к ЧЕРТУ, чертям
к ЧЕРТУ его
ЧЕРТУ не скажет

4. Вин. пад.
на какой ЧЕРТ тебе

Анализът по тези схеми продължава посредством проследяване на междуетниковата асиметрия между оригинала и всеки от преводите, като инвариантните особености при превода се обобщават в таблиците в края.

Въз основа на схемата можем да видим, че текстовите варианти са още повече, докато преводните са значително по-ограничени на брой: в полския превод при наличие на лексемите п. *czart*, *czort*, които са все заемки от руския език, като идиомни съответствия на р. *черт* се използват само п. *diabli*, при останалите многобройни случаи срв. например:

р. Да ну их к *черту*! (73)
п. Niech ich szlag trafi! (98)

р. *черт* знает что такое (108);
п. *czort* wie co to wszystko znaczy (147).

Приведените случаи са изключенията, като правилото е да се превеждат по схемата:

р. *черт* знает почему (46);
п. *diabli* wiedzą czemu (58);

р. *черт* знает куда (83);
п. *diabli* wiedzą dokąd (110);
р. ко всем *чертям* (76);
п. do wszystkich *diabłów* (113).

От общо 68 употреби на р. *черт* при 59 преводни съответствия в идиомните словосъчетания се използва п. *diabel* и при 7 - други еквиваленти: в два случая п. *czort*, в един случай вместо р. *дьявол* стои п. *szlag* и в три случая - п. *cholera* (вж. примерите по-горе), т.е. синонимни изрази без употреба на прякото речниково съответствие. В една от специфичните употреби на деминутив в романа нар. *чертики* полското съответствие е п. *krasnoduki* 'джуджета'. В един от случаите р. *черт* е изпуснато в по-свободен превод, а не чрез идиом. Като прибавим към тях и преводните съответствия на р. *дьявол* (то се среща в романа 11 пъти), които са преведени с гт. *diabel* с изключение на едно, предадено с п. *szatan*, без да е повторено (0), и на едно, което изобщо не е преведено, т.е. Ø, се получава изключителна фреквенция на лексемата, назоваваща дявола, изразена само чрез лексемата п. *diabel* - 68 пъти за руските лексеми *дьявол* и *черт* (общо 79).

Лексемата р. *сатана* се среща 9 пъти и има преки съответствия в п. *szatan*. Както посочихме по-горе, п. *szatan* се явява веднъж вместо р. *дьявол*. Така полското множество се оказва по-"сатанинско" от руското и по-разнообразено от оригиналното, защото лексемата п. *szatan* се използва като съответствие на р. *дьявол*, т.е. преминава в семантиката на р. *дьявол*. Това се компенсира донякъде от превеждането на р. *черт* с п. *diabel*. Така лексемата *дьявол* „обсебва“ изцяло семантичното множество на синонимните си названия - от 98 непосредствени назовавания в полския превод 90 са еквиваленти с лексемата *дьявол*.

Във всеки от славянските преводи текстовата ситуация е различна в зависимост от посочените лексикални ресурси на езика, като от преводните езици само полският разполага със същите лексеми, с които и оригиналът. Но дори и в полския превод наблюдаваме асиметрия спрямо оригиналния текст, която при останалите езици е още по-отчетлива, защото е обусловена от лексикалните дадености.

В полския превод на отделните оригинални структури съответстват подобни структури, например:

I. И. пад. + род. пад. л.		глагол	въпр. мест,
мест. +		+	куда, почему, где,
			что, чем, как,
			откуда, чего
Пример:			
diabli		wiedzą	
их		побери	
		возьми	
czort		wie	
ЧЕРТИ		взяли	

diabli	porwą и. пад.
Фу, ЧЕРТ!	
Uff. do diabła	р. пад.
2.	Р. пад. + глагол в негация
ни	ЧЕРТА не делают, знают
Пример:	
ni cholery	nie robią р. пад.
3. Глагол +	дат. пад.
Идите	к ЧЕРТУ, чертям
	к ЧЕРТУ ego
	ЧЕРТУ не скажет
Пример:	
(Idźcie)	do diabła, diabłów р. пад.
4.	Вин. пад.
на какой ЧЕРТ тебе	
Пример:	
po kiego diabła	
u diabła	
w diabły вин. пад.	

Разположените вдясно граматични показатели за формите на лексемите, употребени в идиомите от полския превод, говорят за изместване на падежните маркери към по-простите и по-фреквентни падежни форми в славянските езици с изгласване например на дателните форми. Същото явление ще проследим и в сръбския превод, т.е. натъкваме се на паралелни тенденции в славянските езици: при определени лексеми и техните колокации по-фреквентни се оказват падежни форми от онези падежи, които Р. Якобсон смята за периферни (Якобсон 1985), а ТГГ - за семантични.

В сръбския език само шест от деветте случая на р. *сатана* са преведени със ср. *satana*, докато всички останали появи на р. *сатана* са представени транспозиционно, т.е. чрез прилагателното ср. *сатанински* - косвено доказателство за продуктивността на посесивните адективни деривати, срв.:

р. на ногах сатаны (348);
ср. на *sataninim* nogama (433).

На р. *дьявол* -11 случая, и на р. *черт* - 68 случая, съответства във всичките им употреби и идиоми ср. *davo*, като в един-единствен случай на р. *черт* не съответства нищо (в българския превод ще наблюдаваме много повече такива случаи) и в два от случаите р. *черт* е предаден със ср. *vrag*, срв.:

р. ни *черта* не делают (85);
 ср. *niš ta ne rade* (118) и
 р. *черт* знает что такое (104);
 ср. *vrag će ga znati* (142).

За сръбския превод горната словосъчетателна схема изглежда по следния начин:

1. И. пад. + род. пад. л. мест. + глагол +			въпр. мест.
ЧЕРТ	его	знает	куда, почему, где,
			что, чем, как,
			откуда, чего

	их	побери	
	меня	возьми	
Пример:			
davo		će znati	и. пад.
ЧЕРТИ	(б)	взяли	
davo	те	posi	
Фу, ЧЕРТ!			
Uf, do đavola			р. пад.

2.	Р. пад.	глагол в негация
ни	+	не делают, не знают
Пример: няма		

3. Глагол + дат. пад.
 Идите к ЧЕРТУ, чертям
 к ЧЕРТУ его
 ЧЕРТУ не скажет

Пример:		
	do đavola	
	u sto đavola	р. пад.

4.	Вин. пад.	
	на какой	ЧЕРТ тебе

Пример:		
	kog	đavola
		р. пад.

В сръбския текст лексемата се явява само в два падежа - именителен или родителен, типично за синкретичната падежна система. И в оригинала доминира статистически именителната форма, но е достатъчно фреквентна и дателната (р. к *черту*, ко *всем чертям*).

Тъй като в българския превод не можем да проследяваме падежни съответствия на оригиналните употреби, ще наблюдаваме единствено лексикалните съответствия. Така на р. *черт* съответстват различни лексикални еквиваленти, като разнообразието е значително по-голямо - то нараства от полския през сръбския към българския превод, т.е. в няколко случая р. *черт* се среща транспонирано в прилагателното б. *дяволски*, срв.:

р. *черт* знает что натворит (136);
б. може да направи *дяволски* бели (135) или пък в б. *дивотия*;

р. *черт* знает чем занялся (117);
б. да върша такива *дивотии* (115).

В няколко случая (пет) р. *черт* просто не се превежда, например:

р. *черт* знает что такое (104);
б. на какво прилича това (102);

р. к *черту* на кулички (223);
б. накрай света да ида (228);

р. *черт* знает что (215);
б. какви ли не лъжи (221).

В един от случаите р. *черт* дори е преведено с б. *сатана*, като всички появи на лексемата р. *сатана* от оригинала имат съответствия на б. *сатана*.

Последната лексема за р. *дьявол* е преведена навсякъде с б. *дявол*.

Така междуезиковата асиметрия се очертава по следния начин:

р. сатана (9 употреби)	б. сатана 9
	ср. satana 6 sataninski 3
	п. szatan 9
р. дявол (11 употреби)	б. дявол 11
	ср. đavo 11
	п. diabeł 8 szatan 1 Ø 2
р. черт (68 употреби)	б. дявол 58 сатана 1 Ø 5 и др.
	ср. đavo 65 vrag 2
	п. diabeł 59 czort 2 cholera 3 Ø 1 и др.

Оригиналното множество на лексемата а *дявол*, състоящо се от руските употреби на р. *сатана*, *черт* и *дьявол* в горепосочените пропорции, при преводите се

преразпределя, като е станало много по-нееднородно, защото съдържа и друг и лексеми; освен това има и изпуснати спрямо оригинала лексеми, срв.:

б. дявол 69	сатана 10	Ø5	и др.
п. diabeł 67	szatan 10	Ø3	и др.
ср. đavo 76	satana 6+3	vrag 2	и др.

Докато в оригинала:

р. черт 68	сатана 9	дьявол 11
------------	----------	-----------

Така „дяволската“ тема се преакцентира в преводите и в известна степен се размива - с изпускането на лексеми, с натоварването на други лексеми (извън семантичното множество) с техния смисъл: в полския език п. *cholera*, ср. *vrag*, б. *дивотии*, а още в българския - с множеството пропуски на р. *черт*.

Любопитно е да се подчертае, че в някои от случаите изпускането на оригиналния р. *черт* е станало паралелно между преводите(!), например:

- р. ни черта не делают (85);
- б. *нищо* не вършат (82);
- ср. *ništa ne rade* (118);
- п. *ni cholery nie robią* (113).

Това от само себе си говори за паралелни прочити, за съвпадения (?), които се оказват твърде далеч от „демоничната“ проблематика.

От лингвистичното проследяване на дияболичната тема в романа можем да направим следните няколко извода. Отчетливо се вижда, че дяволът се упоменава в оригинала само в контекста на оспорването му, на философската дискусия върху неговото съществуване. Тази особеност на оригинала е отразена почти във всички съответствия и в трите превода, с изключение на полския, който се оказва най-своеобразен с превръщането на дявола в сатана или пък дори с неназоваването му. Впрочем един от изследователите на романа настоява, че синонимното назоваване на дявола става чрез евфемистичното ср. *другой*, б. *друг* (Зеркалов 2004: 32). Този паралел също така се запазва и в трите езика при превода, срв.:

- р. кто-то совсем *другой* (19);
- п. *ktoś zupełnie inny* (19);
- ср. неко сасвим *други* (39);
- б. съвсем *друг* (14).

Назоваването на сатаната само във втората част от романа, и то единствено като синоним на Воланд (с малко изключение в сръбския текст), е паралелно, инвариантно в трите интерпретиращи текста, което се вижда от съпоставителната таблица.

Инвариантен е и преводът на р. *нечистая сила*, хипероним на наблюдаваното лексемно множество, рефериран с цялата свита на Воланд, както и с нейните „фентъзи“ участия в „московските“ глави. В българския текст седемте появи на съответствията на р. *нечистая сила* само веднъж са преведени като б. *сатана*. В полския текст лексемата е представена амбивалентно предвид и ресурсите на езика - и като обичайна колокация, и като уникално съчетани смисли: например и като п. *nieczysta sila* (4 пъти), и като п. *sila nieczysta* (3 пъти). Единствено сръбската преводачка се е придържала най-близо към оригинала в интерпретацията си (ср. *nečista sila*).

Междуетиковата асиметрия обаче видимо се проявява при интерпретирането на р. *черт*, превърнат в еквивалент на р. *дьявол* (в повечето случаи).

Руското *черт* от оригиналния текст на Булгаков е привилегия на разговорните идиоми, с което на лексемно равнище отчетливо се разграничават двете смислови пространства в романа - ежедневно, маркирано от р. *черт*, и философското, маркирано от р. *дьявол*. В преводните езици тази дихотомия не е прокарана на нивото на лексемите, а едва на текстово равнище. Това наблюдение кореспондира с литературоведските анализи и се потвърждава непосредствено от изводите на булгаковедите, според които Воланд се явява като философ на битието, но ограничава своето действие само във всекидневието (Йованович 1989).

Най-неочакван, но типичен за Булгаковия роман е периферният синоним в семантичното диаволично множество р. *неизвестный*. В преводите той се изплъзва на всички преводачи. Той се явява още в заглавието на първата глава (р. Никога не разговаривайте с *неизвестными*) и във всички преводи е предаден със сродните си, но непълни еквиваленти, срв. б. *непознати*, ср. *nieznajomi* ('непознати'). Значението на р. *неизвестные* е много по-широко и неконкретно от значението на р. *незнакомый*, което всъщност е прекият обратен еквивалент на б. *непознат*! Неслучайно именно с р. *неизвестный* в цялата глава се назовава само Воланд, при това лексемата се среща 13 пъти, предимно в субектна позиция, докато в целия останал текст на романа можем да я срещнем в други контексти само още 7 пъти. В първата глава половината употреби на р. *неизвестный*, синонимно на р. *дьявол*, са преведени на бълг. арски с *непознат* (6 пъти), а в останалата част - с б. *неизвестен* (6 пъти), както и веднъж с б. *чужденец*. В същата глава последната лексема е еквивалент и на р. *иностранец*, и на р. *иностранец*. Това пък превръща българския преводен вариант б. *чужденец* (а чрез него - с това на р. *дьявол*) в

център на друго лексико-семантично множество, преплитащо се с това на р. *неизвестный*. Преплитането на смисли е преплитане/заплитане на прочита.

Аналогична, но много по-ярка е преводната ситуация и в останалите два преводни текста: р. *неизвестный* е преведено само със ср. *непознати*, докато р. *иноземец* и р. *иностранец* - със ср. *странац* и веднъж със ср. *страни гост*, т.е. двете семантични множества са отчетливо разграничени, не се припокриват както в българския текст и както отчасти в полския текст. В полския превод 11 са съответствията чрез п. *nieznajomy*, едно - чрез п. *niewyjaśniony* (може би единственото по-близко преводно съответствие) и две — чрез п. *cudzoziemiec*, като едното е всъщност съответствие на р. *иноземец*

Преводните версии и в трите текста не съдържат никакво подсказване, никакъв намек за принадлежност на преводния еквивалент към лексикално-семантичното множество р. *дьявол*, с което пряко и еднозначно ограничават, обединяват, нивелират авторския замисъл. Схематично това може да се представи и така:

р. неизвестный – б.непознат

р. иностранец – неизвестен

р. иноземец - чужденец

Схемата на пресичащите се лексикални множества между оригинала и българския превод може да се представи и така:

р.неизвестный б. непознат/ неизвестен

р. иностранец/иноземец б.чужденец

От нея се вижда застъпването на б. *чужденец* с различните множества от оригинала.

Проследяването на такъв тип текстово-лексикална кохезивност чрез лингвистично-поставителен апарат, обвързан и с текстовото съдържание, е пример за множество възможни както транслатологични, така и близки до транслатологичните наблюдения анализи.

За прочита на художественото произведение всеки компонент от текста може да се тълкува като *ключов* и по своеобразен начин да бъде релевантен за преводача и за читателя. Тук поради разнообразната си повтаряемост в текста ключовите лексеми и художествени похвати се ограничават до множеството на най-значимите.

Всяка текстова единица в художественото произведение е значеща. Анализируем е не само нейният денотативен, информативен, познавателен аспект, а и експресивният, поетичният, защото всеки от тях е носител на конотации, създаващи общата перцепция на произведението, вътрешнотекстовата и макротекстовата му кохезия. Тези аспекти могат да се осъществяват посредством синтактичното, лексикалното, структурното или паронимното интратекстуално *повторение*, посредством последователната употреба на различни типове *реалии* - от онимите и етнографските номинации, през девиантните по различен начин *езикови* и *метаезикови* елементи в текста до авторовите *неологизми*. Всички тези случаи изискват творчески подход при преводното решение. При анализа на преводите тези преводни решения разкриват уникалността на преводаческия избор при всяка от чуждите версии на оригиналния текст (ако така определим всеки преводен текст). От друга страна те разкриват уникалността на авторовите хрумвания и идеи в тяхното изпълнение в неповторим езиков материал.

Не изискват творчески подход разпознатите *интертекстуални* цитации и вметнати фрази от други художествени творби. Те обаче налагат преводаческа прецизност при вплитането им в окончателния преводен текст като гаранция за осигуряване на адекватно и многопластово тълкуване.

Пета глава

ПРЕВОД НА ПОЕЗИЯ

Художественият превод ми напомня прозорец,
в който образите от улицата се смесват
с отраженията на предметите
вътре в стаята.
А. Далчев

Изследването на поетическите творби чрез превода/преводите прави анализа на техния смисъл особено любопитен. Изоритмизмът при пораждането на преводния текст на различни близкородствени езици; паралелните езикови елементи в рамките на един и същ контекст в различните преводи с превръщането им в този контекст в синонимии, макар речниковата им синонимия да е далеч от такова отношение; неологичните образи в постичните преводи на различните езици - всичко това представлява антитеза между единство и множественост, създаване на стихотворна организация, която цели да се повиши структурното разнообразие, да се преодолее ентропията на структурния автоматизъм. Неслучайно според Брюсов телеологията на поетическия текст е именно в това, че той се създава, за да се каже повече, отколкото в прозаическия (по Лотман 1994: 240). А това означава, че трябва да се преведе повече. Поради това и анализът на превод на поетически текст заслужава отделно, особено внимание. При липсата на съпоставителни славистични изследвания по поезия и стихосложение това е задача с повишена сложност. Тя може да се решава с помощта на когнитивния апарат със значително по-голям успех, отколкото с използваните и преобладаващи досега съпоставително-структуралистски методи. Нещо повече, самият текст налага по-различен аналитичен подход, за да бъде изобщо възможен анализът.

В тази глава се провежда детайлен анализ на поетически преводи от полски на други славянски езици - на няколко езика едновременно, паралелно, и на няколко езикови версии едновременно, когато това е възможно. Целта на тези наблюдения е да се направят изводи за принципите на поетическия превод и за резултатите от превода на поезия като следствие от предварителния, илюстративния анализ. Поради спецификата на текстовете на места тази глава може да звучи по-есенстично и по-импресионистично (дори и самите заглавия са оформени така) или в по-голяма степен от предишните да се отдалечава от чисто лингвистичното описание. Това се дължи на обстоятелството, че прецизният езиковедски апарат се оказва в значителна степен недостатъчен за анализ на сложния поетически текст, както и на факта, че структурното

езикознание в класическия му вид се оказва ограничено в анализа на редица поетични феномени. В този план описаният във втора глава когнитивен подход в лингвистиката има своя сериозен принос именно при анализа на поетическите текстове. Още по-значим в това отношение е приносът на постмодернистичните подходи към превода, позволяващи при анализа да се използва интердисциплинарен апарат от сродните на текстологията филологически области (като етимология, лексикология, стихознание). За анализа тук не е толкова важен и апаратът на метриката, теорията на стихосложението, постиката. Това е основанието да се използват и цитират литературоведски разработки (особено тези на полските учени) като помощни при прочита на оригинала, а оттук и при анализа на преводите. Те, както може и да се очаква, експлицират онези смисли, които читателят може и да не е открил при първия прочит на стиха. А може да не ги е открил и преводачът при неговите прочити.

В тази глава проучването на поетическия превод засяга и проблематиката на превода на стихосложението. Поставят се въпроси за възможността и реалността да се трансформира стихът с неговите клаузули, рими, строфи, стъпки, формиращи ритмиката му като независими елементи от езиковата фактура.

Спецификата на тази глава е и в нейното по-особено структуриране - изложението е оформено според синтагматично организирани поетични фрагменти на стиховете, като явленията се анализират и описват според значимостта им за транслатологичния анализ. Поради това и номерацията на примерите не е обща, а самостоятелна - всяка част засяга различни анализирани оригинални стихотворения. Дори в последната част на главата са номерирани и отделните стихове за по-голяма леснота при проследяването на метричния анализ.

1. Шимборска - аналитично и синтетично

Преводът на стиховете се анализира и като инструмент към разбирането на оригиналния текст. Аналитичността, посочена в заглавието, се разбира чрез нейното двусмислие като методологичен подход и като езикова структура на единия от преводните езици - българския.

Необичайността на съпоставката на преводите е и в това, че те се правят *от* полски език - славянски, именно-падежен, синтетичен език - *на* няколко структурно различни езика: български, който е славянски, но в именната си система е аналитичен, и сръбски, който принадлежи генетично на същото езиково семейство, но е амбивалентен по своя строеж (анализизмът и синтетизмът в него са силно размити). В преводите се проследяват интересни различия, подобия, както и съвпадения между трите езика.

Оригиналният текст на В. Шимборска „Възможности“ е публикуван за пръв път в стихосбирката „Хора на моста“ (1986). Тук привеждам само текста на оригинала, а текстовете на преводите представям в приложението:

Możliwości
 Wolę kino.
 Wolę koty.
 Wolę dęby nad Wartą.
 Wolę Dickensa od Dostojewskiego.
 Wolę siebie lubiącą ludzi
 niż siebie kochającą ludzkość.
 Wolę mieć w pogotowiu igłę z nitką.
 Wolę kolor zielony.
 Wolę nie twierdzić,
 że rozum jest wszystkim winien.
 Wolę wyjątki.
 Wolę wychodzić wcześniej.
 Wolę rozmawiać z lekarzami o czymś innym.
 Wolę stare ilustracje w prążki.
 Wolę śmieszność pisania wierszy
 od śmieszności ich niepisania.
 Wolę w miłości rocznice nieokragłe,
 do obchodzenia co dzień.
 Wolę moralistów,
 którzy nie obiecują mi nic.
 Wolę dobroć przebiegłą od łatwowiernej za bardzo.
 Wolę ziemię w cywilu.
 Wolę kraje podbite niż podbijające.
 Wolę mieć zastrzeżenia.
 Wolę piekło chaosu od piekła porządku.
 Wolę bajki Grimma od pierwszych stron gazet.
 Wolę liście bez kwiatów niż kwiaty bez liści.
 Wolę psy z ogonem nie przyciętym.
 Wolę oczy jasne, ponieważ mam ciemne.
 Wolę szuflady.
 Wolę wiele rzeczy, których tu nie wymieniałam
 od wielu również tu nie wymienionych.
 Wolę zera luzem
 niż ustawione w kolejce do cyfry.
 Wolę czas owadzi od gwiazdnego.
 Wolę odpukać.
 Wolę nie pytać, jak długo jeszcze i kiedy.
 Wolę brać pod uwagę nawet tę możliwość,
 że byt ma swoją rację.

Българският вариант на този текст бе публикуван при представянето на В. Шимборска по повод награждаването ѝ с Нобеловото отличие във в. Ли-

тературен вестник, 18. 10. 1996 г., в мой превод. Тук той е представен с някои изменения (включително графични). Впоследствие излезе преводът на Б. Димитрова в призадената стихосбирка на В. Шимборска „Обмислям света“, 1998 (първо издание от 1989 г.). Настоящият анализ се прави на базата на първия превод. Преводът на Б. Димитрова е подходящ за анализ на защитаващата възможност за едновременни преводи, затова като текст той се привежда в края на изложението. Сръбският превод е на П. Вуйичич, дългогодишен преводач на полска литература на сръбски език.

Поезията на Шимборска е нетипична поезия като оформяне на стиха. В него ритъмът е вътрешен, по-скоро смислов, а римите са сравнително рядко явление. Според изследователите поетиката ѝ е привидно ежедневна, обикновена, несложна (вж. Вантух 1996, Вятр 1996, Лежежинска 1996, Гронджел 1996, Баранчак 1996, Балсезан 1996, Лушчикевич 1996, Венгжиняк 1997, Писаркова 1998, Яскулова 2001). Тази привидна ежедневност предполага реч, изчистена от сложни конструкции, вметнати изрази, обособени части, подчинени изречения, причастии форми, присъщи в голяма степен на писмената реч (за стереотипите, в които се мисли В. Шимборска, вж. например Вожняк 2003). Тези особености на речта могат да се проследят и в приведеното стихотворение - в него лаконичността, стигаща до афоричност, е нейна иманентна характеристика. Целта на настоящото изложение обаче не е литературният анализ, а проследяването как една сравнително неусложнена поетична реч се пресъздава чрез средствата на два системно подобни, а генетично сродни езика.

На пръв поглед в текста на Шимборска смислово фразите изглеждат изчистени от подтекст, многозначност и многоплановост. В действителност обаче съпоставката на трите текста представя една необичайна картина. Ето защо в случая именно преводът ще илюстрира постулата за превеждането като най-вдълбоченото четене (А. Далчев).

1. Особеният ритъм в поезията на Шимборска не може да бъде описан по каноните на стихосложението, поради което първите прости фрази са преведени практически буквално. Буквално съвсем не означава буквализъм - използване на неестествени конструкции в преводния текст за нехудожествени цели. В този първоначален фрагмент наблюдаваме генеричната функция на определителния член в българския език при липсата на тази категория в останалите два езика.

p. Wolę kino.
Wolę koty.
Wolę dęby nad Wartą.

ср. Vise volim bioskop.
Više volim mačke.
Više volim hrastove kraj Varte.

б. Предпочитам кино *то*.

Предпочитам котките.

Предпочитам дъбовете над Варта.

Още в началото е разкрита идеята за обикновената, човешка индивидуалност във възможността за избор: на дребните фрагменти от живота, които предreshават реалната свобода (Борковска 1996, Лотман 1992). Това именно оправдава и обяснява употребата на определителния член в този български превод¹ за разлика от по-късния превод (срв. текста от приложението).

2. В следващите строфи и в двата славянски превода се изгубва смислово-то различие между полските глаголи *lubić* и *kochać*, тъй като и в сръбския, и в българския липсват два разномислови глагола, означаващи степента на емоционалната обвързаност. По-силна е тя у авторката по отношение на б. *човечеството*, отколкото по отношение на б. *човека* (оригиналното п. *ludzi* - *ludzkość*), а това не е малозначно и маловажно. В българския превод еднокоренността е запазена. В сръбския превод по лексикални причини е изгубена словообразователната връзка между б. *човек* и *човечество*, срв. ср. *ljude* - *čovečanstvo*.

4. В следващия стих и в българския, и в сръбския превод по еднакъв начин е пропусната, т.е. изгубена, деликатната разлика в словосъчетанията б. *игла и конец*, ср. *igla i konac* спрямо оригиналното п. *igla z nitkq*, в които съюзите мис оформят различни синтактични структури, а оттам - и различен смисъл (срв. превода на Б. Димитрова от приложението, където паралелът с полския оригинал е запазен).

5. В двата превода на следващия стих наблюдаваме различни съответствия за смисъла 'твърдя' (п. *twierdzić*) - в б. *казвам*, докато в сръбския съответствието е пряко, речниково - ср. *tvrdim*.

По-нататък проследяваме отново едно-еднозначни лексикални паралели: п. *wyjątki*—ср. *izuzetke*—б. *изключения*.

6. Следват особености, присъщи на славянските езици: наличие на глаголен вид, но неизползван в българския превод, в който св. в. се възприема като немаркиран глаголен вид в контекста. Последното противоречи на граматичната традиция, но не и на възприятието на поетичния текст.

п. *Wolę wychodzić wcześniej*.

б. Предпочитам да изляза по-рано.

ср. *Vise volim da izlazim ranije*.

¹ В официалната си лекция при получаването на почетната титла „доктор хонорис кауза“ на СУ „Св. Климент Охридски“ Ю. Апресян представи двузначността на глагола р. *выбирать*. 1) между няколко възможности и 2) сред по-голямо множество, срв. р. *выбрать работу* и р. *выбрать дачу*. Разликата в руския език е контекстуално обусловена. Двузначността в българския език се разрешава морфо-синтактично - с помощта на определителния член, срв. *избрах работата* и *избрах вила*. Горният пример е илюстрация на такъв смисъл.

В българския превод е използван глагол от св. в., докато в сръбския - от нсв. в., паралелно на оригиналния нсв. в. Следва ли от това извод за нерелевантността на глаголния вид в този контекст? И респективно в други контексти? Когато преводачите превеждат, те не правят граматичен анализ на търсените и намираните от тях съответствия на оригиналните лексеми, фрази, изрази, а създават новите текстове преводи съобразно своята интуиция за преводния език. Дават ли ни основание преводите да правим изводи за граматичната структура на преводния език? На този и на други въпроси отговарят някои от разсъжденията в този текст.

7. В сръбския превод на следващия стих се виждат съществени словоредни размествания спрямо оригинала, докато българският превод по-стриктно се придържа към текста на Шимборска.

п. Wolę rozmawiać z lekarzami o czymś innym.

б. Предпочитам да разговарям с лекарите за нещо друго.

ср. Više volim da o nečet drugom razgovaram s lekarima.

8. В късите фрази на Шимборска наблюдаваните различия между преводите и спрямо оригиналния текст имат по-скоро лексикален характер, докато при по-дългите фрази (сложни изречения) в разпределението на смислите влиза също така и съчетаемостта -- лексикална или синтактична. Точно това можем да проследим в следващия автопроничен оригинален стих:

п. Wolę śmieszność pisania wierszy
od śmieszności ich niepisania.

б. Предпочитам да съм смешна, когато пиша стихове,
отколкото когато не ги пиша.

ср. Više volim smešnost pisanja pesama
od smešnosti njihovog nepisanja.

В сръбския текст фразата от оригинала п. *śmieszność pisania* има пряко съответствие, но в българския текст категориалните съответствия липсват напълно, повторението е пропуснато, а с него и оригиналното, заложеното в полския език двусмислие (Венгжиняк 1997: 26). Затова пък се наблюдават интересни метаморфози в синтактичен план: българският текст предлага сложно съставно изречение само с подчинителни връзки, при което изпада абстрактният дериват от оригинала. Впрочем идеята за радостта от писането (п. *radość pisania wierszy*) в стиховете на поетесата се повтаря многократно като поетично кредо (Борковска 1996: 50). А спорът на литературоведите върху отъждествяването/неотъждествяването на творческата свобода със свободата на съществуването в поезията на Шимборска също донякъде задължава

преводача да се придържа в по-голяма степен към оригинална та фраза, защото тя носи основната идея в стиха. Друг характерен за поетесата елемент от този стих е пропуснат в българския превод. Наричат Шимборска поезията ѝ „поетика на отрицанието“ (П. Михаловски) „поетеса между“ (Й. Яжембски), или „негативна поетика“ (А. Сандауер) - по Венгжиняк 1997: 56 - с фантазията да се мисли по закона за различните възможности и да се формират множество неологизми с негативен префикс. В случая гл. *niepisanie* е пример за такъв окازیонален неологизъм, пропуснат в превода!¹

9. В следващото двустичие наблюдаваме няколко трансформации на различни равнища, както и авторски неологизъм с негативен префикс. В българския превод трансформациите са: в словоред на водещата цялото стихотворение фраза - б. *предпочитам*, като по този начин се е изгубил оригиналният повторителен похват на въвеждащата почти всяка строфа лексема; словобразователни - при негацията на прилагателното б. *кръгъл*, извършена в оригинала; синтактични - именната фраза п. *do obchodzenia* е подменена с адективно-причастна форма, субстантивизирана, при което с елипсата на сказуемото във втората строфа донякъде е постигната лаконичността, дадена ни в оригиналното просто изречение.

- п. Wolę w miłości rocznice *nieokrągłe*,
do obchodzenia co dzień.
б. В любовта предпочитам *не кръгли* годишнини,
а празнуваните ежедневно.
ср. Više volim *nepotpune* godišnjice u ljubavi,
proslavljane svakog dana.

В сръбския превод много от тези особености са съхранени: инициалното повторение на лексемата, словобразователното (макар и не неологично) определение, докато подобно на българския превод в полския типичната предложно-именна конструкция и. *do obchodzenia* е подменена със субстантивизирана адективно-причастна форма.

10. Следващите преводни строфи осмислят оригиналния текст подобно на началните стихове от творбата, като различията са единствено в словоредното оформяне на лаконичните фрази. Причината за такива решения може да се търси в предаването на специфичния за тази творба ритъм, който освен това намира и характерен графичен израз.

- и. Wolę moralistów,
którzy nie obiecują mi nic.

¹ За превода на окازیонални неологизми вж. и в трета глава.

Wolę dobroć przebiegłą od łatwowiej za bardzo.

б. Предпочитам моралистите,

които нищо не ми обещават.

Предпочитам хитрата доброта пред прекалено лековерната.

ср. Više volim moraliste

koji mi ništa ne obećavaju.

Više volim prevejanu nego previše lakovému dobru.

11. За междукатегориалните паралели особено показателен е българският стих:

п. Wolę ziemię w cywilu;

б. Предпочитам земята цивилна;

ср. Više volim zemlju u civilu.

Тези паралели могат да бъдат интерпретирани като транспозитивни трансформации по езиковосистемни причини. В полския език определението е несъгласувано, в сръбския - също, а в българския текст спрямо оригинала е запазена само постпозитивността на вече съгласуваното определение, като е постигната и лаконичността на полската фраза.

12. В следващия фрагмент в сръбския превод е направена интересна синтактична трансформация: полското действително причастие п. *podbijające* е преведено с цяло сложно изречение с подчинено определително към него (срв. *one koje se osvajaju*), за разлика от българския превод, където е предпочетено страдателно причастие, срв. *победените*. Лаконичността на Шимборска в българския текст тук е постигната чрез словоредна трансформация.

13. По-нататък фразите могат да служат за речник на трите езика и съответствията между тях са почти пълни. Тази възможност на поетическия превод говори за способността на поетесата да владее лекотата на изразяването, за свободата ѝ да борава с еднозначни, семантично примитивни думи (в смисъла на Вежицка). В сръбския превод проследяваме и проявата на типично сръбските притежателни конструкции, когато номинативно генитивните славянски (без българския) конструкции се предават *чрез* посесивни прилагателни, срв. п. *bajki Grimma*, преведено като ср. *Grimove bajke*, за разлика от българското *братя Грим* като по-елиптична, но четивна метонимия спрямо буквения превод *приказките на братя Грим*.

14. Следващият оригинален стих е лаконичен, но синтактично сложен и за разлика от българския превод в сръбския се е наложило дори изпускане на елемент с цел съхраняване на ритъма и на лаконичността (п. *również*):

- п. Wolę wiele rzeczy, których tu nie wymieniałam
od wielu również tu nie wymienionych,
ср. Više volim mnoge stvari koje ovde nisam pomenula
od mnogih ovde ne pomenutih.
б. Предпочитам много неща, които тук не споменах
пред многото също неизброени.

Такава съпоставка представя възможностите на другия език да предаде оригиналното съдържание в оригиналната му форма. Авторската негация е последователно запазена в преводите. Това се оказва не само потенциално (оказионално), но и реално възможно благодарение на продуктивните префикси.

15. Следващият стих, съдържащ п. *zera luzem*, е трансформиран в тромавото донякъде сръбско *nepovezane nule* 'несвързани нули' и в не по-малко тромавото българско *нахвърляни нули*. Синтактично именната фраза е трансформирана в адективни фрази и в двата превода. Дори и графично паралелът не е в полза на преводите. Този нов преводен образ е твърде значещ, за да бъде подминат, тъй като води след себе си и следващата фраза. Става дума за специфична полска фраза със значение 'разхвърляни, разпилени, свободни нули, поотделно разположени', която преводачите са преобърнали в най-близката неутрална конструкция (наблюдаваме паралелност в преводаческите избори и свидетелства за реалните преводни решения в двата езика). Така въведеният, а всъщност опростен образ преосмисля и преоценява *нулата* в зависимост от положението ѝ спрямо дадена цифра. Предпочитанията на Шимборска са на страната на хаоса, на победените, на малките, на премълчаните, скритите неща, на старите вещи, на собственото ѝ противоречие, на обичайното, на всичко онова, което е лишено от блясък, но което чисто количествено преобладава в нашата действителност. Тя се чувства комфортно сред множеството - необещаващо, но обичащо детските приказки, Дикенс, Варта (не Висла - полската река символ). И в този смисъл изглежда по-вероятно, че поетесата е поет на многочислието, на множеството, а не на изключенията от него.

16. В следващия стих метафората п. *czas owadzi* - букв. б. 'времето на насекомите', в българския превод по метрични и по узуални причини е подменена с б. *времето на мравките*, което стеснява образа. В сръбския превод фразата смислово е съхранена - ср. *insekatsko vreme* 'времето на насекомите', като препозитивността на определението е оформила по-различен словоред, в който ключовата за двете словосъчетания, инициална лексема *време* е останала в края на сръбския стих. Определението в българския текст е несъгласувано, в сръбския - съгласувано, т.е. в славянските езици могат да се търсят притежателни (сръбския), качествени прилагателни или несъгласувани определения.

17. Два напълно паралелни идиома (и като такива посочени в справочната литература) наблюдаваме в двата превода на езическия ритуал - ср. *da kismet i drvo* и бълг. *да чука на дърво*. И двамата преводачи са добавили от себе си: б. *на дърво*. Оригиналят е по-елиптичен и еднозначен с употребата единствено на глаголната форма пол. *odpukać*, въпреки че в културологичен план става дума за напълно аналогична магична формула, предотвратяваща лошите събития в личния човешки живот.

18. Лаконичността на предпоследните строфи от оригинала напълно функционира и в двата превода:

п. *jak dlugo j eszcie i kiedy.*

б. още колко и кога.

ср. *dokle još i kada.*

19. Финалът е напълно разногласен в трите текста, макар че по думите на някои литературоведи съдържа поетичното верую на поетесата: толерантността като свобода (Лежежинска 1996:65). Нещо повече, в него се преобръща антропоцентричната посока на виждането за (живота и) смъртта (Венгжиняк 1999?: 74). В сравнение с оригинала в сръбската версия липсва емфатичното п. *nawet*, а последната фраза п. *był ma swoją rację* се губи в единия от преводите въпреки обичайната за Шимборска финална сентенциалност, срв.: бълг. *съществуването е основателно* (с трансформация на синтактично-лексикално равнище, както и на фонемно-ритмично, защото българските лексикално-семантични съответствия са многосричкови при този преводачески избор).

п. *był ma swoją rację.*

б. съществуването е основателно.

ср. *biće ima svoj rezon.*

Поради езиковия материал сръбският превод много повече се доближава до оригинала. Срв. и алтернативния български превод: б. *битието да си има свое право*, който чисто аксиологично бих защитавала като носител на българския език.

В заключение към този анализ следва да се посочи, че ако преводът наистина е най-бавното и вдълбочено четене, съставката на различни преводи умножава тази вдълбоченост и разширява многозначността на възприятието. При съпоставка от този тип може да се говори за търсене на смислов инвариант, т.е. на онзи инвариант, съществуващ неизбежно и в трите текста, подарен от оригинала на останалите два езика.

2. Разночетенията на славянските преводи в следдавилонския диалог

В тази част от изследването преводният процес ще бъде проследен чрез сравняване на преводите на „Na wieży Babel” на *четири* славянски езика: български, руски, чешки и сръбски. Всеки от тях се отличава с различна степен на близост до езика на полския оригинал - чешкият език принадлежи към същата западнославянска езикова група, руският (като източнославянски) заедно с полския - към севернославянските езици, а българският и сръбският - към южнославянската, като при това аналитичността на българския го прави значително по-отдалечен от всички останали славянски езици. Именно тези елементи ще бъдат предмет на анализа. Смелият трузъм, че езикът може да се учи по паралелни текстове, би могъл да се провери чрез паралелно представените фрагменти.

Na wieży Babel

- *Która godzina?* - Tak, jestem szczęśliwa,
I brak mi tylko dzwoneczka u szyi,
który by brzęczał nad tobą, gdy śpisz.
- *Więc nie słyszałaś burzy?* Murem targnął wiatr,
wieża ziewnęła jak lew, wielką bramą
na skrzypiących zawiasach. — Jak to, zapomniałeś?
Miałam na sobie zwykłą szarą suknię
spinaną na ramieniu. - *I natychmiast polem*
niebo pękło w stubłysku. -- Jakże mogłam wejść,
przecież nie byłam sam. - *Ujrzałem nagle*
kolory sprzed istnienia wzroku. - Szkoda,
że nie możesz mi przyrzec. - *Masz słusność,*
widocznie to był sen. - Dlaczego kłamiesz,
dlaczego mówisz do mnie jej imieniem,
kochasz ją jeszcze? - *O, tak, chciałbym,*
żebyś została ze mną. - Nie mam żalu,
powinnaś być domyślić się tego.
- *Wciąż myślisz o nimi* - Ależ ja nie płaczę.
- *I to już wszystko?* - Nikogo jak ciebie.
- *Przynajmniej jesteś szczerą.* - Bądź spokojny,
wyjadę z tego miasta. - *Bądź spokojna,*
odejdę stąd. - Masz takie piękne ręce.
- To stare dzieje, ostrze przeszło
nie naruszając kości. — Nie ma za co,
mój drogi, nie ma za co. - Nie wiem
I nie chcę wiedzieć, która to godzina.

Оригиналът на този текст излиза през 1962 г. в рамките на стихосбирката „Сол”, а в превод на български от Б. Димитрова - в цитираната вече книга

„Обмислям света“ (1989); останалите преводи са приведени според цитираните издания и посочените преводачи в тях.

Творбата е със знаковото заглавие „На Вавилонската кула“, което еднозначно назовава комуникативния хаос, на който възгорделите се люде биват обречени по силата на Божията воля. Наказанието предопределя хаоса във всяко следващо всеобщо занимание на хората, хаос, провокиран от неразбирането помежду им. Така, оплетени в езикови апории, в диалогични несъответствия и несполуки, човешките възвишени страсти биват заземени. (Битие 11:7). Именно от този библейски миг води началото си самата преводна дейност - като процес на опосредствано разбирателство и следователно - обмислено и осмислено. Именно този символ застава в началото на стиха, за да въведе в прочита на отделните реплики и на връзките помежду им. Драматизираната ирония, една от многото видове иронии, типични за Шимборска (С. Баранчак по Лежежинска 1996), поставя сложни преводачески въпроси.

На кулата все още тече диалог. Но не диалог между строителите, между обзетите от общата голяма страст люде, а изначален: между Него и Нея. Диалогът е между две близки същества. И това е особено специфично за Шимборска - да представи голямото за човечеството събитие чрез неговите детайли, чрез конкретни, а не борбени хора, чрез техните недоосмислени, но реални проблеми, отнасящи се към момента.

1. Диалогът в стихотворението протича по своите вътрешни закони, но външно е оформен с разграничени реплики, допълнително маркирани с курсив (*Неговите*) и с редовен шрифт (Нейните), с редуване и двояко очертаване на диалоговите роли. Това е един следвавилонски диалог, свършен с формата и с рамковата си конструкция - закламеряването на диалога в стихотворението.

Оттук насетне диалогът се превръща в диалогична игра. Можем да го четем само по редовния шрифт (нейните реплики) или само по курсива (*неговите реплики*), след което да реконструираме извъндиалогови/вариантни реплики, и при всеки такъв прочит да изпитаме непълнотата на виртуалния прочит, отнасяща се за всеки виртуален диалог.

Диалогът в този текст е *par excellence* постмодерен. Отговорът на въпроса не предполага завършеност, отговореност, а го оставя отворен. Изключително ефектно е приложена техниката на колажа в стиха (Баранчак 1996: 284), въпреки че всеки диалог постулира завършеност - дори при отговор на краткия битов въпрос, с който той започва (Бахтин 1986: 269). Само че в нашия текст и в преводите му краткият битов въпрос (п. *Która godzina?*) не получава нито битов, нито кратък отговор. Въпросът е *Hezov*, а Тя отговаря:

п. Tak, jestem szczęśliwa;

б. Щастлива съм;

ср. Da, srećna sam;

- р. Да, я щастлива;
ч. *Ано, jsem moc šťastná.*

Вижда се, че в чешкия текст щастието е акцентирано и така смисълът му е напастен допълнително, докато единствено в българския превод е оставено да стои между другото, без авторския (прочее) акцент с елидирането на експлицитното потвърждение.

2. Следващата *негова* реплика дава синкретично тълкувание на топонима Вавилон/Babel (от асирийски Порта божия) чрез емблематичния за евангелиста Марко лъв:

- п. *wieża ziewnęła jak lew, wielką bramą;*
б. прозя се кулата подобно лъв с огромната си порта;
ч. *věž zívla jako lev velkými dveřmi;*
р. башня зевнула, как лев, створками ворот;
ср. *kula je zevnula kao lav velikom kapijom.*

Всъщност подобно на многобройните древни изображения това е метафора на Слънцето, огряло картината в стиховете. Всички преводи паралелно и еднакво успешно възпроизвеждат тази метафора.

3. По-нататък диалогът се опира на класическите външни параметри: курсив, пунктуация, последователност на репликите на участниците и на инициалните маркери на диалоговите реплики. Само че репликите на всеки участник представляват отделно и самостоятелно маркирано множество - Неговото и Нейното; те изживяват отделно своите вътрешни смисли. Външната форма всъщност е противопоставена на смисъла в репликите. При всеки от двамата той е обособен по различен начин, всеки сякаш си говори сам на себе си и не намира допирната, тематичната точка с другия въпреки рамката, въпреки елементарния въпрос, въпреки многото общо, което обвързва двамата в диалог, в мисъл, в живот. Но само тук и сега.

„Неговата“ реч е образна, абстрактна, оформена е във времева перспектива чрез ключови за Шимборска неологизми:

- п. *niebo pękło w stublysku;*
б. небето чак се пръскаше от *блясък*;
ч. *nebe se rozpůlilo stoblesknutím;*
р. небо лопнуло с ослепительным блеском;
ср. *nebo se zapaliło.*

И в сръбския, и в руския превод неологизмите като фигура са пропуснати и макар че образът е съхранен, това е постигнато с конвенционалните средства на двата езика - в руския и особено в сръбския, където преводачът

дори е оформил образа изреченски. С окаяналостта си единствено чешкият превод се оказва максимално близо до оригинала.

4. Да проследим следващите авторски езикови находки и техните преводни съответствия:

- п. kolory sprzed istnienia wzroku;
- б. цветовете преди появата на зрение;
- ч. barvy z dob před stvořením zraku;
- ср. boje pre nego što je postojajo vid;
- р. краски, сиявшие еще до истоков зрения.

В последните два превода се забелязва парафразирането - промяна на синтактичната структура (въвеждане на подчинено изречение в предложната инак структура); в сръбския, в руския и донякъде в чешкия текст структурната окаяналост на авторката се размива, губи се.

5. За разлика от *Неговите* Нейните реплики са аметафорични, почти битово еднозначни, сивоежедневни:

- п. Miałam na sobie zwykłą szarą suknię spinaną na ramieniu¹;
- 2. Аз носех всекидневната си сива рокля на рамото словена;
- ч. Měla jsem na sobě ty všední šedé šaty se zapínáním na rameni;
- ср. Imala sam na sebi običnu sivu haljinu zakopčanu na ramenu;
- р. На мне было простенькое серое платьице с застежкой на плече;

- п. przecież nie byłś sam;
- б. нали не беше сам;
- ч. nebyl jsi přece sám;
- ср. kad nisi bio sam;
- р. ведь ты был не один.

6. Виждаме, че преводите на тази реплика са практически паралелни на оригинала и не пораждат потребност от преводачески инвенции, същото е и в останалите Нейни реплики (за изневярата - обичайно събитие):

- п. Dlaczego kłamiesz;
- б. Защо ме лъжеш;
- ч. Pročpak mi lžeš;
- ср. Zašto lažeš;
- р. Почему ты лжешь.

¹ Според Баранчак (Баранчак 1996) съседството тук на п. suknię *spinaną* с п. niebo *pekło w stubłysku* като промяна на математическия знак представлява поредният образен колаж.

Тук обаче виждаме, че и в чешкия, и в българския език се оказва задължително непрякото допълнение към глагола, т.е. в чешкия и в българския общославянският глагол се съчетава по различен начин от полския, руския и сръбския.

2. Особен интерес представлява следващата фраза, защото е интерпретирана по различен начин от различните преводачи:

- п. Nie mam żalu;
- б. *He, не* съжалявам,
- ч. Nemám ti to za zlé;
- ср. Nije mi žao;
- р. Я не в обиде.

В българския превод чрез двойното отрицание силно е акцентирано върху противопоставянето, което говори за интерпретация, различна от всички останали славянски прочити, а всъщност за свръхинтерпретация на предаването чрез превода авторово съдържание.

2. Вариации на свръхинтерпретация наблюдаваме и при превода на следващата реплика, при което в българския вариант проследяваме разчленяване и експлициране на авторовите интенции, докато при останалите преводи те са вчленени в цялостната реплика (в руския) или са изпуснати (в чешкия и донякъде в сръбския):

- п. Alež ja nie płaczę,
- б. Но аз съвсем не плача
- ч. Vidiš, nepláču.
- ср. Ali ja ne plačem,
- р. Нет, я не плачу.

9. Джендър-аспектът на анализа улавя, че в чешкия превод са осъществени различия между Тя и Той, маркирани в оригиналния текст и в самата реч, в изразните средства: „неговата“ реч е маркирана с *obecná čeština*, което в останалите преводни текстове е останало неуловимо. Така чешкият читател ще се натъкне на парадокс, който в другите преводи не е предаден: за големите събития Той говори с разговорната *obecná čeština* (ч. *všecko, něj*), а ежедневните си мисли Тя споделя със *spisovná čeština*. Ежедневността при Шимборска се метафоризира (Баранчак 1996: 284). Вавилонската кула като топос се превръща в метафора на поредица от събития-недоразумения между двамата: той говори абстрактно, със загадки, неясно, а тя - с ежедневна реч, ясно, но и двамата се оказват затворници на собствените си Вавилонски кули (Венгжинякова 1997: 37). Чешката преводачка единствено

е експлицирала това противопоставяне, още повече че ресурсът на чешкия език го позволява!

2. Преди финала репликите се сдвояват отново в минидialogи. Една такава минидialogова цялост се оформя посредством повторение на инициален елемент от репликата на адресанта в репликата на адресата, което е типичен реторичен, фатичен похват, маркиращ диалога „Той-Тя“:

ТЯ:

- п. - Bądź spokojny, wyjadę z tego miasta.
- б. - Бъди спокоен, напускам тоя град.
- ч. - Bud' klidný, odjedu odtud z města.
- ср. - Ne boj se, odputovaču iz ovog grada.
- р. - Можеш не волноваться, из этого города я уеду.

ТОЙ:

- п. Bądź spokojna, odejdę stąd.
- б. Бъди спокойна, оттука ще се махна.
- ч. Bud' klidná, odjedu odtud.
- ср. Budi mima, otići ću oдавде.
- р. Можеш не беспокоиться, я уеду отсюда.

В руския превод липсва предаденото в останалите преводи повторение, оформящо минидialogа (р. *Можеш не волноваться... Можеш не беспокоиться*). И въпреки че с повторението на модалния глагол все пак предава част от авторския репетитивен замисъл (р. *можеш не...*), той не е осъществен докрай, защото в оригинала Тя заминава, а Той си отива, което освен в българския във всички останали езици е възможно да бъде опозитивно изразено.

2. В следващия фрагмент репликите „им“ отново се разминават посредством (и заради) метафората за някогашното наранено тяло и недокоснатата душа, срв.:

- п. To stare dzieje,
- б. Отдавнашна история,
- ч. To bylo dávno,
- ср. To su stare priče,
- Р. Старая история,
- п. ostrze przeszło nie naruszając kości;
- б. провря се острието, но без костта ми да засегне;
- ч. ostří projelo a nedotklo se kosti;
- ср. bodež je prošao ne dodirnuvši kost;
- р. острие прошло насквозь, не задев кости.

Разликите в преводите можем да тълкуваме и така: „древната история“ (п. *dzieje*) от авторския стих е трансформирана в някогашни събития, разкази (ср. *price*), в приказност (ч. *To było dawno*), а разговорността (п. *To*) е съхранена само в два от преводите (ч. и ср.).

От лингвистична гледна точка наблюдаваме следната особеност: полското деепричастие като фреквентна категория не само в писмената, но и в устната реч се запазило само в сръбския превод като граматична форма (а е типична полска специфика в същото време). Същата особеност наблюдаваме и при прозаичния превод. При останалите славянски езици деепричастието е граматична, но не и устна форма заради отрицанието (Гугуланова 2005).

2. Последната реплика в стихотворението е асиметричната, Неговата реплика, която рамково затваря диалога, отхвърляйки, отричайки, обезсмисляйки го с повторението на изначалната реплика, оставяйки я без отговор и чрез самата експликация на такава речева установка. Тук преводните паралели са особено многопластови:

- п. Nie wiem
i nie chcę wiedzieć, która to godzina.
- б. Не знам
и не желая да знам колко е часът.
- ч. Ne, nemám tušení
a. nechci slyšet, kolik je teď hodin.
- ср. Ne znam
i neću da znam koliko je sati.
- р. Не знаю,
да и знать не желаю который час.

В някои преводи (като българския и сръбския) на горния фрагмент липсват дискурсивните елементи от авторския текст и по този начин е изчистена разговорността, осъществена чрез стилизираната тонация в оригиналния текст (п. *to*). В чешкия превод колоквиалната дискурсивност дори е засилена, експлицирана (ч. *ted'*), а в руския е изразена с други средства (р. *да* - съюз).

2. При тази детайлна съпоставка на няколкото славянски превода на оригиналния полски текст могат да се видят различните прочити, съвпаденията в прочитите, мотивациите за тези различия и ефектът им в текста. Анализът на поетическия текст именно поради това е особено сложен, защото предполага отчитане на превод на различни граматични, но и на извънграматични равнища в езика. А и многопластовостта в лириката на Шимборска в духа на античната формула *docere movere delectare* (Легезинска 1996: 84) я прави особено трудна за възпроизвеждане в превод. В преводите на това стихотворение различията са преди всичко авторови. Преводачите

са пропускали предимно стилистични или дискурсивни елементи, само някъде - денотативни семи.

3. „Може и без заглавие“

В тази част се анализират не само преводи на няколко езика, но и няколко превода - варианти на един и същ език.

Стихотворението „Cebula“ излиза през 1976 г. На български е преведено за пръв път през 1989 г. от Б. Димитрова със заглавие „Лук кромид“ (тук се обозначава с 61)¹. На руски и на чешки език текстът е преведен едва след получаването от авторката на Нобеловата награда. Руските преводи са съответно от Н. Астафиева (вж. Польская поэзия 1993; тук се обозначава с р 1) и от Св. Свяцки (вж. Польские поэтессы 2002; тук се обозначава с р2). Сръбският е на Б. Райчич от 1997 г., чешкият е на В. Дворжачкова от 1997 г.

На фона на останалата поезия на Шимборска това стихотворение се отличава с повишена силабичност, традиционна за полската поезия от първите й прояви. Тук ще се търси отговор на въпроса дали стихосложението като организация на стиховете според сричките, ударението и лексемните граници, формирации ритмиката (Маенова 1979: 393), не само лексикално и синтактично, но и формално-метрично може да бъде преведено и в каква степен. Съзвучието между метриката и смисъла е сред спецификите на поетичния превод, а смислово акцентиранияте в оригинала елементи рядко могат да заемат подобно място в превода, дори при близкородствени езици. Преводът невинаги може да отрази семантичната гъстота на поетичния оригинал (термините са на Леви 1998: 225 и сл.). Преводът на поезия заема обширно място в работата на И. Леви с всичките му аспекти - превод на стихосложението, на метриката, на римите, съотношението между силаботоничното, тоничното и силабичното стихосложение. Трудът му, пионерски за анализа на поетичния превод и сред малкото в транслатологичното стихознание, е обвързан с анализа на смисловата гъстота при превода на чешки език; тук той ще бъде привеждан само в общетеоретичните му фрагменти.

В центъра на анализа на уникалното стихотворение „Cebula“ е метрът като реална същност за един стих, различна от езиковите му параметри. Перцепцията, осмислянето и преводът на метра като компонент на стиха също заслужават самостоятелен анализ. И. Леви настоява върху необходимостта да се съпоставя и формалната страна на стихотворния превод с оглед на традицията на стихосложението в преводната литература, т.е. предвид четивността на творбата (Леви 1998). Въз основа на превода на текстове от различни епохи авторът разграничава и разvoja на стихосложението в различните европейски

¹С 62 ч 63 се обозначават преводите на И. Вълев „Лук“ и моят „Лукът“.

езици. Така в обща група на преобладаващото силаботоническо стихосложение са поставени руският, българският, сръбският и чешкият език. Чешкият се разполага максимално близо до полския, който принадлежи на групата на силабичните езици, т.е. сред силаботоничните езици чешкият е най-силабичният (Леви 1998: 278).

Тази проблематика се актуализира особено ярко при сравнението на различни преводи на стихотворението "Луковица" поради общопризнатия факт, че амплото на В. Шимборска е в немерената реч, в своеобразния ритъм на текстовете ѝ. А това стихотворение се отличава от останалата ѝ поезия както ритмично, така и съдържателно: то не е типично за поезията изобщо: колко поети са писали за зеленчук?

Cebula

Co innego cebula.
Ona nie ma wnętrzości.
Jest sobą na wskroś cebulą,
do stopnia cebuliczności.
Cebulasta na zewnątrz,
cebulowa do rdzenia,
mogłaby wejść w siebie
cebula bez przerażenia.

W nas obczyzna i dzikość
ledwie skórą przykryta,
inferno w nas interny,
anatomia gwałtowna,
a w cebuli cebula,
nie pokrętnie jelita.
Ona wielokroć naga,
do głębi itympodobna.

Był niesprzeczny cebula,
udany cebula twór.
W jednej po prostu druga,
w większej mniejsza zawarta,
a w następnej kolejna,
czyli trzecia i czwarta.
Dośrodkowa fuga.
Echo złożone w chór.

Cebula, to ja rozumiem:
najnadobniejszy brzuch świata.
Sam sie aureolami
na własną chwałę oplata.
W nas - tłuszcz, nerwy, żyły,
słuzi i sekretności.

I jest nam odmywiony
 idiotyzm doskonałości.
 (Cebula в: Szymborska 2000: 225)

Анализът тук освен това ще отрази междуезиковата, когнитивната, межкултурната дистанция между текстовете. Дори на оригиналния - полския - език интерпретациите могат да бъдат няколко, поне три (Венгжиняк 1997: 80-93).

Оригиналът на стихотворението се отличава с променлива структура - преобладаващият традиционен полски изосилабизъм на места се редува със съвременен силаботонизъм, римите са редки, само с женски клаузул и, но главно кръстосани, с няколко ограждащи рими, и всичко това винаги в рамките на осемте срички. Шимборска по принцип не брои сричките, стъпките, стиховете и строфите, но затова пък всеки използван формален похват при нея е сигнал за стилизация (Венгжиняк 1997: 81) и е значещ.

Пенултимата в полския език, респективно в полския стих, предполага силабическо стихосложение, което е изконно за поетическата полска реч¹, като най-фреквентни в класическата полска поезия са женските рими - трохей и амфибрахий (Лежежинска 1999: 46 и сл.). Традиционната структура на стиха в останалите езици е различна: фиксираното място на ударението в чешкия днес предполага по-голяма силабичност, пропаракситоничност, докато подвидността на българското и руското ударение е предпоставка за преобладаващо тонично стихосложение; руската поезия е с предпочитание към мъжките рими, към ямба, като традиционно семантично силни и популярни в него са окситоничните рими. При тези дадености на езика и на традицията преводачът е изправен пред няколко възможности: 1) да превежда еквилинеарно и еквиритмично спрямо оригинала; 2) да превежда еквиритмично, но с удължаване на стиха или 3) да транспонира в друг ритъм, но да постигне близък до оригинала функционален ефект (по Лежежинска 1999: 47). Анализът по-долу ще позволи да се съпоставят и стихоритмичните избори на преводачите.

За да докажем „дисонанс“ на преводите спрямо оригинала, ще проследим как прозвучават поетичните „фуги“ (стих 23) на Шимборска на други езици в различни техни варианти. Целта на анализа е: 1) да покаже запазена или непостигната е ритмиката на оригинала, 2) да наблюдава пресътворената

¹ Полската поезия се характеризира със силабичен метр - изосилабичните вериги са типични прояви на поетична реч още в самото ѝ зараждане. Изконният полски стих е осмо-сричният, тоничният (срв. Маенова 1979: 394 и сл., Шеротвински 1986: 291). Преобладаващ днес за полската поезия е силаботоничният амфибрахий или трохей (Лежежинска 1999: 47). Доколко обаче поетичната форма на Шимборска подсъзнателно следва модела на традиционния стих, следва първа да се докаже.

схема на строфите, 3) да разкрие превода на типичните за Шимборска езикови игри, неологизми, езикови асоциации.

1. На чешки език полската силабичност/силаботоничност е преведена в силабичност, но на български и руски - в силаботонизъм. Сръбският стих традиционно заема средно място по отношение на стихосложението (силаботонично) с относителната фиксираност на мястото на ударението. Чуждоезичните рими по различен начин се пресъздават като звучене и разположение в преводите. Преплитането на силабичността и тоничността при „неполската“ Шимборска ще проследя последователно чрез наблюденията върху силабичността, включително и посредством графи.

Полският оригинал се отличава с праволинейна осмосричност с изключение на няколко (смислово иронично маркирани) осмосрични стиха и на два (смислово мотивиращи) шестосрични (срв. Piśarkowa 1998: 170). Графично стихът на Шимборска може да бъде представен чрез следната диаграма, в която по оста *x* са разположени номерираните стихове от „Cebula“, а по оста *y* - броят на сричките в съответния стих:

Вижда се, че по отношение на ритмиката отчетливо преобладават седмосричните стъпки; в смислов план ироничността двукратно излиза „над“ равнотоничното разположение на сричките, като в мотивацията пада „под“ него. Смисълът е определящ за границата на стъпката в поезията (Маснова 1979: 400), затова не можем да го разглеждаме изолирано от нея.

Оказва се, че моделът на постоянните седем срички не може да се предаде в нито един от езиците. Невъзможно се оказва и предаването му с друг константен стих, близък по брой на сричките, например осмо- или деветостъпен.

2. Чешкият превод на В. Дворжачкова е много близък до оригинала. Това може да се види при налагането на двете графики (в по-малък мащаб от горната), при което отклонението от модела на оригиналния стих е незначително.

Виждат се отчетливо припокриванията с оригинала, а също така и р&зминаванията. Чешката силабика способства за такава именно организация на преводния вариант.

3. Преводите на руски разкриват интересна картина. Следва да се отчитат прозодичните възможности на преводния език, подвижността на ударението в него и в различните парадигматични форми¹. За яснота на сравнението тук представям поотделно графиките на двата превода. Графиката на първия превод (пр. Н. Астафиева) постоянно гравитира около модела на оригиналната творба, като запазва осмо- или седмостъпност:

Вторият руски превод (пр. Св. Свяцки) е почти съвременен на първия, но между двата са невъзможни каквито и да било семантични паралели; и ритмично вторият превод също представя различен от първия модел. Той е с много повече отклонения от оригиналната сричкова ритмика, а и самият е неравномерно ритмичен, срв.:

¹ Традиционният руски силабизъм и до днес функционира в специфично руския маниер на декламирање независимо от прехода към силаботонизъм в съвременната и за развоја на езика епоха (за стихотворните традиции в руската литература вж. Лотман 1971: 222 и сл.).

4. Сръбският превод на Б. Райчич подобно на руския се отличава с многосричковост, графиката му е разположена „над“ графиката на оригинала, но е и с големи сричкови разлики (графично - амплитуди) спрямо оригинала:

5. Що се отнася до българските преводи, следва да се имат предвид няколко предпоставки: в българската литературна традиция преобладава силаботоничният стих, който от своя страна е обвързан с възможностите на българския език. Два от преводите са направени от изявени български преводачи, които същевременно са и сред най-известните ни поети. Автор на първия превод е Б. Димитрова, на втория - И. Вълев (обозначени са съответно с 61 и 62). Подобно на горните схеми диаграмата съдържа и графиката на оригинала за съпоставка:

В двата български превода се наблюдава стремеж към осмостъпност, към разполагане на графиките „над“ оригиналната (подобно на руските преводи) - особено при първия, липсват по-кратки стихове от седем срички с едно изключение в единадесетия стих. Като цяло моделът е много различен от оригиналния. Когато метафорично се говори за превода като картина или фотография, това в най-голяма степен би се отнасяло до поетичния превод, особено когато е представен с помощта на графи.

6. Последната диаграма съдържа графиките на някои от чуждоезичните преводи на фона на оригиналната графика:

Графичната съпоставка на преводите (без руските и сръбския, за да не се утежнява графиката) показва съизмеримост с оригинала или поне стремеж към съзвучие.

От друга страна езиковият материал показва, че сричкови инварианта в най-голяма степен съвпадат при стиховете 13-16 (13 п. *a w cebuli cebula...* 16 п. *do głębi itympodobna*), а това са стиховете за луковичността на лука, които завършват с неологизма п. *itympodobna*. Този неологизъм, както и много други, много типични за поезията на Шимборска неологизми, определящи я като експликативна, като шегуваща се с историята (Балцежан 1996), в почти всички преводи е подминат - преводачите са търсели неутрална, а не казионна лексема (ч. *nápodobná*; ср. *itisličan*, 61 *и тем подобна*; 62 *себеподобен*; 63 *тъйподобност*; в р 1 и р2 липсва дори и опит за създаване на неологизъм). В същото време литературоведите предлагат паралелен прочит, тип асоциативна контаминация на п. *do głębi itympodobna* с п. *do głębi intymna*, провокирана от „разсъбличането“ на лука, с което той се уподобява на човека (истинския, разсъблечения) (Венгжиняк 1997: 84). А това е в центъра на цялата основна идея на творбата: абсурдният (постмодернистичният) паралел между луковата и човешката същност. Именно този смислов ефект напълно е пропаднал при всички преводи, дори и при опита на преводачите да неологизират.

Най-„приравнени“ изглеждат стиховете от 17-23 (без сръбския) от най-„луковата“ част на стихотворението (те заслужават допълнително внимание за-

ради римичния си характер, вж. по-долу). Но именно тук се проследяват и най-големите разминавания между преводите, т.е. неологичният фрагмент, който е най-чувствителен към смисъла, е създал неизбежно най-много отклонения¹. Отклоненията в значителна степен засягат българските преводи и сръбския превод. Спекулативно би било да се говори за балканизъм - по-скоро причината е в личния преводачески подход и в лексикалните особености на езиците.

Отчетливо се виждат близостите на графиките в стиховете 23-30, които разкриват явния контрастен, ироничен паралелизъм между луковицата и човека (съвършения лук - несъвършения човек) - срв. Венгжиняк 1997: 83. Поради ритмичните си отклонения българските преводни варианти с ме на-караха да направя опит за превод, в който да приложа знанията за ритъма (понадатък преводът е означен с 63, а текстът - включен в приложението, това тук е първото му обнародване). Следва и графиката на този превод спрямо оригиналния текст:

Тъй като в този текст семантиката се оказва доминираща, дори и при един експериментален, алтернативен превод езикът се оказва безсилен да възпроизведе оригиналния ритъм.

7. Римите на Шимборска са специфично явление. Литературоведите посочват бароквата им особеност, анонсирана чрез бароквата fuga, експлицитно посочена в творбата (Венгжиняк 1997: 82). В третия стих и неизкушеният стихоплетец ще отбележи „луковитестта“, т.е. римите са оградящи (abc X cba), влизат една в друга по подобие на структурата на люспите на лука. Неслучайно етимологията на лексемата за лук - англ. onion, се извежда от символиката на вселената, т.е. universe от лат. unus. В поетичната картина оградящата, макар и бедна мъжка рима 18-24 (п. *twór-chór*) обгръща отдалечената женска рима 19-23 (п. *dmga-n. fuga*), а двете поемат в себе си женската рима 20-22 (п. *zawarta-n. czwarta*). Всички рими са бедни. Както

¹ Вж. Лотман 1992 за най-богатия на смисли непреводим фрагмент от текста.

отбелязва К. Писаркова, тези рими липсват в английския превод (Pisarkowa] 998:170)¹. В славянските преводи те се повтарят по идентичен начин само в чешкия текст, по великолепен начин в руския - р2, но само като женски (р. *утеха-эхо, круга-фуга, меньший-нежнейший*), а в б3 последната е подчертано бедна.² В р1 наблюдаваме пълна липса на каквито и да било рими, в сръбския превод е предадена само втората ограждаща женска рима 18-23, подобно на оригинала (ср. *drugi-fuga*), и една съседна бедна рима 20-21 (ср. *večem-sledeći*); в б2 наблюдаваме две рими: ограждащата женска, богата 18-24 (*творение-повторение*), и съседната женска, също богата 21-22 (*пoredна-последна*), а в б1 - римата е само една - женската, оригиналната 20-23 (*друга-фуга*). Оригиналната римова „луковитост“ се оказва лукава и почти непостижима в преводите.

8. Настоящото описание не претендира за систематичност, затова не се спира подробно на чисто *лингвистичните* аспекти на преводите, но някои от тях следва да бъдат отбелязани. Още повече че имаме работа с иронично-хумористично стихотворение, в което идеалното творение лукът без тайни (п. *anatomia doskonala*) е противопоставено на тайнственото човешко творение (п. *anatomia gwałtowna*) - Лежежинска 1996: 43.

Заглавието на преводите провокира семантично-морфологични наблюдения и разсъждения. Чешкият превод повтаря полския оригинал поради липсата на други алтернативи. Руските преводи обаче се различават помежду си: р1 *Лук*, а р2 *Луковица*, както се различават и трите български превода: б1 *Лук кромид* предлага конкретизация на лука в семейството лукови, като разграничава лат. *Allium sera* (кромид) от лат. *Allium ascalanicum* (празлук) и лат. *Allium sativum* (чесън), б2 е с генеричното заглавие *Лукът*, а в б3 предлагам все пак *Лук*. В книжовния си вариант сръбският език словосъчетателно онтологически прави разликата, която е направила преводачката на българския превод б1, т.е. различава се ср. *црни лук*- 'лук', от ср. *бели лук*- 'чесън', и от ср. *празилук* при липса на лексема ср. *лук.

Повторението на заглавната лексема в преводните текстове изглежда неоспоримо, но не и така последователно както в оригинала. В преводите в много по-малка степен е предадена словообразователната неологична верига п. *cebula-cebulasta-cebulowa-cebuliczność*. За полския читател всеки от елементите на веригата има различно и мотивирано значение: п. *cebulasta* се отнася до формата, п. *cebulowa* - до съдържанието, а абстрактното съществително *cebuliczność* носи степента на насищане на характеристиката, нормата ѝ, в разговорен деривативен вариант. Тавтологията в началните стихове е част от обичайната интелектуална игра на поетесата. Схемата на повторение на п. *cebula* като словообразователна основа в словообразователните деривати на

¹ Оттук е инспирацията да проверя как е в други, при това славянски преводи.

² Това бе търсен резултат след анализа ми!

лексемата при Шимборска се осъществява пропорционално по реда на куплетите - в първия тя се среща 6 пъти, във втория 2 пъти, в третия също 2 пъти и в последния - веднъж, т.е. 6-2-2-1, без да отчитаме анафоричното повторение. С други думи, наблюдаваме концентрация на тематизираната лексема в началото и постепенното ѝ „изгасване“ към края. В чешкия превод лексемата се появява във вида съответно 5-2-0-1, в р1 тя е най-малко фреквентна - 3-1-0-1, в р2 е 3-2-1-1 (поради малкото неологизми деривати). В сръбския превод, както и в българските преводи проследяваме най-голяма близост до оригинала: ср. 6-2-2-1, 61 6-2-1-1; 62 5-2-2-1 и 63 6-2-2-1. Като опровержение на статистиката стои сръбският превод, където тавтологичността се осигурява от самата основна лексема, а не от нейните производни.

Неологизмът п. *cebuliczność* се среща в някои от преводите (без руските и сръбския), суфиксът, съответстващ на п. *-iczność*, се оказва продуктивен в някои славянски езици, срв. ч. *cibulovitostí*, 61 луколичност, 62 луковистост, 63 луковичност, но р1 луковатый, р1 и р2 луковичный и ср. лукаст.

9. В преводите заслужават внимание и други похвати на поетесата като отчетливите оксиморони (п. *echo złożone w chór*, букв. 'хор от ехото', п. *najnadobniejszy brzuch świata*, букв. 'свещен корем'), езиковите концепти каламбури (п. *inferno w nas interny*), наситени и с антитези на алитерациите (вж. Венгжиняк 1997: 84). Именно те очертават бароковото подобие на стиха заедно с противопоставянията чрез когнитивните концепти антитези (лук-човек), контрастите (сакрализацията на лука-профанизацията на човека), подобие то на музикални похвати (пропоста-рипоста в третия куплет), някои имплицитно заявени още в първия стих (п. *Co innego cebula* като контраеплика). Проследяването на тези барокови особености, на антионтологичната философия на Шимборска, изразена чрез засилен колоквиалност - като речев материал, като ментални конструкти, както и начинът, по който са предадени (или не) в преводите ѝ, предполага още цяла една транслатологична студия.

10. В заключение следва да се подчертае, че при анализа на превода на поезия, при това на поезия, която е сложна и многопластова като тази на В. Шимборска, получаваме следната информация: 1) за спецификата на преводната версификация (в случая полската, чешката силабичност, vs. българската и руската (силабо)тоничност); 2) за възможната преводимост на неологизмите, каламбури и за непреводимостта на езиковите асоциации; 3) за начините на редупликация на титулната лексема в преводите; 4) за художествен образен паралел (луковица-човек). Всичко това представя и възможните прочити на оригиналния стих в даден (в случая славянски) език.

Проведеният по-горе анализ дава основание за следните изводи по отношение на превода на поезия. Поетичният текст е многопластов - в него в съзвучие функционират разнообразни по обем и по значимост елементи: езикови асоциации между различни картини (срв. п. *itympodobna-intymna*); езикови аналогии (срв. п. *cebulowa-kolorowá*), които формират поетичната образност; неологизми, особено тези с негативния префикс *ne-*; етимологии (срв. п. *cebula*) от оригиналния език. Всеки от тези елементи следва да се пренесе/преведе на друг език съобразно неговите специфики. Много рядко това може да се осъществи по отношение на всичките измерения на поетичния текст. Но основното от тях е образното, затова и поезията следва да се чете и превежда чрез нейните образи, с други думи - чрез нейните многочленни парадигми (Леви 1967 [2000]).

Анализът на поетичен превод е анализ на изгубеното в превода - в сръбския текст например на смисли, на деривативни гнезда, които се превръщат в семантични гнезда (п. *cebula-cebulasta-cebulowa-cebuliczność*, б. *човек-човечество*), и повтаряемостта с усилването на структурната функция подкрепя семантичната функция на поетичния елемент в поетичния текст (Лотман 1992).

Преводачите изпускат колоквиални дискурсивни елементи (п. То), но при наличие на ресурси - *obecná čeština* - го компенсират. Изосилабичност на практиката не се наблюдава - нито спрямо оригинала, нито в рамките на преводното творение, когато то я предполага, какъвто е случаят със стихотворението Лук.

Анализът на стихосложението чрез неговите формални параметри - стъпки, ударение, лексемни и смислови граници, разкрива различната степен на преложимост на оригиналния стих. Графиките на тази съпоставка като помощен илюстративен инструментариум дават представа за постиженията на преводачите¹. Преводът на поезия се опира на поетичните традиции в преводната литература.

Чрез различните варианти на поетичния превод се вижда колко различни помежду си са славянските езици и колко трудно постижим е междуславянският превод.

Преводът не е дубликат на оригинала,
не е творба, а само път към творбата.

Преводът на поетичното творение е само апарат,
технически инструмент, който ни приближава към творбата,
без дори да се опитва да я повтори или да я замести.
Х. Ортега-и-Гасет.

¹ Преводът на стихотворение може да се анализира и пространствено-графично, вж. Ликоманова 2004 за превода на Лешмян на български - 2 варианта, на руски, украински и чешки.

4. Приложение

I.

Możliwości

Wolę kino.

Wolę koty.

Wolę dęby nad Wartą.

Wolę Dickensa od Dostojewskiego.

Wolę siebie lubiącą ludzi

niż siebie kochającą ludzkość.

Wolę mieć w pogotowiu igłę z nitką.

Wolę kolor zielony.

Wolę nie twierdzić,

że rozum jest wszystkiemu winien.

Wolę wyjątki.

Wolę wychodzić wcześniej.

Wolę rozmawiać z lekarzami o czymś innym.

Wolę stare ilustracje w prążki.

Wolę śmieszność pisania wierszy

od śmieszności ich niepisania.

Wolę w miłości rocznice nieokrągłe,

do obchodzenia co dzień.

Wolę moralistów,

którzy nie obiecują mi nic.

Wolę dobroć przebiegłą od łatwowiernej za bardzo.

Wolę ziemię w cywilu.

Wolę kraje podbite niż podbijające.

Wolę mieć zastrzeżenia.

Wolę piekło chaosu od piekła porządku.

Wolę bajki Grimma od pierwszych stron gazet.

Wolę liście bez kwiatów niż kwiaty bez liści.

Wolę psy z ogonem nie przyciętym.

Wolę oczy jasne, ponieważ mam ciemne.

Wolę szuflady.

Wolę wiele rzeczy, których tu nie wymieniłam

od wielu również tu nie wymienionych.

Wolę zera luzem

niż ustawione w kolejce do cyfry.

Wolę czas owadzi od gwieздnego.
Wolę odpukać.
Wolę nie pytać, jak długo jeszcze i kiedy.
Wolę brać pod uwagę nawet tę możliwość,
że byt ma swoją rację.

Възможности
Превод Блага Димитрова

Предпочитам кино.
Предпочитам котки.
Предпочитам дъбове край Варта.
Предпочитам Дикенс пред Достоевски.
Предпочитам обичащи се хора, а не самовлюбено човечество.

Предпочитам да имам под ръка игла с конец.
Предпочитам зеления цвят.
Предпочитам да не твърдя,
че разумът е виновен за всичко.
Предпочитам изключенията.

Предпочитам да напускам по-рано.
Предпочитам да разговарям с лекари за нещо друго.
Предпочитам стари илюстрирани картички в рамки.

Предпочитам смешността да пишеш стихове пред смешността да не гн пишеш.
Предпочитам в любовта некръглите годишнини,
всеки ден да се празнуват.
Предпочитам моралистите,
които нищо не ми обещават.
Предпочитам хитра доброта пред твърде лековерна.
Предпочитам земята в цивилно облекло.
Предпочитам покорени страни, а не покорителки.
Предпочитам да имам забележки.
Предпочитам ада на хаоса пред ада на реда.
Предпочитам приказките на Братя Грим пред уводни от вестниците.
Предпочитам листа без цветя, а не цветя без листа.
Предпочитам кучета с неподряна опашка.
Предпочитам светлите очи, понеже имам тъмни.
Предпочитам чекмеджетата.

Предпочитам множество неща, които тук не споменах
 пред много други, също тук неспоменати.
 Предпочитам нулата на воля, нежели строена във редица подир други цифри.
 Предпочитам времето на едnodневка вместо на звезда.
 Предпочитам да похлопам.
 Предпочитам да не питам колко дълго още и кога.
 Предпочитам под внимание да взема даже и възможността:
 битието да си има свое право

Възможности
 Превод Искра Ликоманова

Предпочитам киното.
 Предпочитам котките.
 Предпочитам дъбовете над Варта.
 Предпочитам Дикенс пред Достоевски.
 Предпочитам се когато обичам човека,
 отколкото когато обичам човечеството.
 Предпочитам да имам под ръка игла и конец
 Предпочитам зеления цвят.
 Предпочитам да не казвам,
 че разумът е виновен за всичко.
 Предпочитам изключенията.
 Предпочитам да изляза по-рано.
 Предпочитам да разговарям с лекарите за нещо друго.
 Предпочитам стара илюстрация на линии.
 Предпочитам да съм смешна, когато пиша стихове,
 отколкото когато не ги пиша.
 В любовта предпочитам не кръгли годишнини,
 а празнуваните ежедневно.
 Предпочитам моралистите,
 които нищо не ми обещават.
 Предпочитам хитрата доброта пред прекалено лековерната.
 Предпочитам земята цивилна.
 Предпочитам победените страни пред победителите.
 Предпочитам да имам забележки.
 Предпочитам ада на хаоса пред ада на реда.
 Предпочитам Братя Грим пред първите страници на вестниците.
 Предпочитам листа без цветя пред цветя без листа.
 Предпочитам кучета с неотрязана опашка.

Предпочитам светлите очи, защото моите са тъмни.
 Предпочитам чекмеджетата.
 Предпочитам много неща, които тук не споменах
 пред многото също неизброени.
 Предпочитам нахвърляните нули
 пред подредените след някоя цифра.
 Предпочитам времето на мравките пред звездното.
 Предпочитам да чукна на дърво.
 Предпочитам да не питам още колко и кога.
 Предпочитам да предвидя дори възможността,
 че съществуването е основателно.

Mogućnosti

Превод Петар Вуйчич

Više volim bioskop.
 Više volim mačke.
 Više volim hrastove kraj Vartě.
 Više volim Dikensa od Dostojevskog.
 Više volim sebe koja voli ljude
 nego sebe koja voli čovečanstvo.
 Više volim da imam pri ruci iglu i konac.
 Više volim da ne tvrdim
 kako je um za sve kriv.
 Više volim izuzetke.
 Više volim da izlazim ranije.
 Više volim da o nečem drugom razgovaram s lekarima.
 Više volim starinske prugaste ilustracije.
 Više volim smešnost pisanja pesama
 od smešnosti njihovog nepisanja.
 Više volim nepotpune godišnjice u ljubavi,
 proslavljane svakog dana.
 Više volim moralisté
 koji mi ništa ne obećavaju.
 Više volim prevejanu nego previše lakovému dobrotu.
 Više volim zemlju u civilu.
 Više volim osvojene zemlje nego one koje se osvajaju.
 Više volim ograde.
 Više volim pakao haosa nego pakao reda.
 Više cením Grimove bajke nego prve stranč novina.

Więcej volim liście bez cveča nego cvece bez lišča.
 Więcej volim pse s nepotkraćenim repom.
 Więcej volim svetle oči, pošto imam tamne.
 Więcej volim ladice.
 Więcej volim mnoge stvari koje ovde nisam pomenula
 od mnogih ovde ne pomenutih.
 Więcej volim nepovezane nule
 nego nule postrojene u nizu za brojku.
 Więcej volim insekatsko nego zvezdano vreme.
 Więcej volim da kucnem u drvo.
 Więcej volim da pitam dokle još i kada.
 Więcej volim da uzimam u obzir i mogućnost
 da biće ima svoj rezon.

II.

Na wieży Babel

- *Która godzina?* — Tak, jestem szczęśliwa,
 i brak mi tylko dzwoneczka u szyi,
 który by brzęczał nad tobą, gdy śpisz.
 - Więc nie słyszałaś burzy? Murem targnął wiatr,
 wieża ziewnęła jak lew, wielką bramą
na skrzypiących zawiasach. - Jak to, zapomniałaś?
 Miałam na sobie zwykłą szarą suknię
 spinaną na ramieniu. - */ natychmiast potem*
niebo pękło w stubłysku. - Jakże mogłam wejść,
 przecież nie byłam sam. - *Ujrzałem nagle*
kolory sprzed istnienia wzroku. - Szkoda,
 że nie możesz mi przyrzec. - *Masz słusność,*
widocznie to był sen. - Dlaczego kłamiesz,
 kochasz ją jeszcze? - *O, tak, chciałbym,*
żebyś została ze mną. - Nie mam żalu,
 powinnam była domyślić się tego.
 - *Wciąż myślisz o nio* - Ależ ja nie płaczę.
 - *I to już wszystko?* - Nikogo jak ciebie.
 - *Przynajmniej jesteś szczerą*. - Bądź spokojny,
 wyjadę z tego miasta. - *Bądź spokojna,*
odejdę stąd. - Masz takie piękne ręce.
 - To stare dzieje, ostrze przeszło

nie naruszając kości. - Nie ma za co,
mój drogi, nie ma za co. - Nie wiem
i nie chcę wiedzieć, która to godzina.

Na věži Babel
Превод Власта Дворжачкова

Kolik je hodin? - Ano, jsem moc šťastná,
chybí mi jenom zvonek na krku,
aby nad tebou cinkával, když spíš.
Tys neslyšela bouřku? Vítr cloumal zdi,
věž zívla jako lev velkými dveřmi
v skřípavých závěsech. - Jak to, tys zapomněl?
Měla jsem na sobě ty všední šedé šaty
se zapínáním na rameni. - *Ihned nato*
nebe se rozpůlilo stoblesknutím. - Jak jsem
mohla vstoupit,
nebyl jsi přece sám. - Náhle jsem uviděl
barvy z dob před stvořením zraku. - Škoda,
že mi nemůžeš slíbit... - Ano, to máš pravdu,
byl to zřejmě jen sen. - Pročpak mi lžeš,
pročpak mě oslovuješ jejím jménem,
tyji máš pořád rád? - O ano, chtěl bych,
abys zůstala se mnou- Nemám ti to za zlé,
mohla jsem si to přece domyslit.
Ty na něj pořád myslíš? - Vidiš, nepláču.
A to je všechno? - Nikoho, jen tebe.
Jsi aspoň upřímná. - Bud' klidný,
odjedu odtud z města. - Bud' klidná,
odjedu odtud. — Máš tak krásné ruce.
To bylo dávno, ostří projelo
a nedotklo se kosti. - Není zač,
můj drahý, není zač. - Ne, nemám tušení
a nechci slyšet, kolik je teď hodin.

На Вавилонската кула
Превод Блага Димитрова

- *Колко е часът?* - Щастлива съм
и само липсва ми звънче на шията,

за да звънти над теб, когато спиш.
 - Не чу ли бурята? Изкърти вятърът зида,
 прозя се кулата подобно лъв с огромната си порта
 на скърцащите панти. - Как така, нима забрави?
 Аз носех всекидневната си сива рокля
 на рамото словена. - И веднага след това
 небето чак се пръскаше от блясък. - Как да вляза,
 нали не беше сам. - Съзрях внезапно цветовете
 преди появата на зрение. - Е, жалко,
 че ти не можеш да ми обещаеш. - *Права си*,
 навярно беше сън. - Защо ме лъжеш,
 защо към мене се обръщаш с нейното име,
 обичаш ли я още? - *О, да, бих искал*
 при мене да останеш. - Не, не съжалявам,
 но трябваше сама да се досетя за това.
 - Все още ли за него мислиш? - Но аз съвсем не плача.
 - *И тъй това е всичко?* - Никого тъй, както тебе.
 - Поне си искрена. - Бъди спокоен,
 напускам този град. - *Бъди спокойна*,
оттука ще се махна. - Имаш много хубави ръце.
 - Отдавнашна история, провря се острието,
 но без костта ми да засегне. - Няма за какво,
 мой мили, няма за какво. - Не знам
 и не желая да знам колко е частът.

Na Vavilonskoj kuli
 Превод Петар Вуйич

- Koliko je sati? - Da, srećna sam
 i nedostaje mi samo zvonice oko vrata
 da zvoni nada tobom kada spavaš.
 - Znaci nisi čula buru? Vetar je tresao zid,
 kula je zevnula kao lav velikom kapijom
 na škripavim šarkama. - Sta, zaboravio si?
 Imala sam na sebi običnu sivu haljinu
 Zakopčanu na ramenu. - I odmah zatim
 nebo se zapalilo. - Kako sam mogla ući
 kad nisi bio sam? - Ugledao sam naglo
 boje pre nego što je postojalo vid. - Steta
 što ne možeš da mi obećaš. - Imaš pravo,

sigurno je to bio san. - Zašto lažeš,
 zašto me oslovljavaš njenim imenom,
 voliš je još? - *O, da, hteo bih*
da ostaneš sa mnom. - Nije mi žao,
 trebalo je ranije da se setim.
 - Stolno misliš na njega? - Ali ja ne placem.
 - *I to je sve?* - Nikoga kao tebe.
 - *Bar si iskrena.* - Ne boj se,
 otputovaću iz ovog grada. - *Budi mima,*
otići ću odavde. - Imaš tako lepe ruke.
 - To su stare priče, bodež je prošao
 ne dodirnuvši kost. - Nema na čemu,
 dragi moj, nema na čemu. - Ne znam
 i neću da znam koliko je sati.

На Вавилонской башне
 Превод Св. Свяцки

- Который час? - Да, я счастлива,
 мне не хватает лишь бубенца на шею,
 чтоб звенил над тобой когда ты спишь.
 - Значит ты не слышала бури? Стены сотрясались от ветра,
 башня зевнула, как лев, створками ворот
 на скрипучих петлях. - Как, ты уже забыл?
 На мне было простенькое серое платьице
 с застежкой на плече. - И тут вдруг небо лопнуло
 с ослепительным блеском. - Разве я могла войти,
 ведь ты был не один. - И мне внезапно открылись
 краски, сиявшие еще до истоков зрения. - Жаль,
 что не можешь пообещать. - Ты права,
 видимо это был сон. Почему ты лжешь,
 почему называешь ее моим именем,
 ты все еще ее любишь? - О, да, я хочу,
 чтоб ты осталась со мной. - Я не в обиде,
 следовало самой догадаться.
 Ты по-прежнему думаешь о нем? - Нет, я не плачу.
 - И это все? - Как тебя, никого другого.
 - По крайней мере, ты откровенна.
 - Можешь не волноваться,
 из этого города я уеду. - Можешь не беспокоиться,
 я уеду отсюда. - У тебя такие красивые руки.

- Старая история, острее прошло насквозь,
не задев кости. - Не за что,
мой милый, не за что. - Не знаю,
да и знать не желаю который час.

III.

Cebula

Co innego cebula.
Ona nie ma wnętrzości.
Jest sobą. na wskroś cebulą,
do stopnia cebuliczności.
Cebulasta na zewnątrz,
cebulowa do rdzenia,
mogłaby wejrzeć w siebie
cebula bez przerażenia.

W nas obczyzna i dzikość
ledwie skórą przykryta,
inferno w nas interny,
anatomia gwałtowna,
a w cebuli cebula,
nie pokrętne jelita.
Ona wielokroć naga,
do głębi itympodobna.

Byt niesprzeczny cebula,
udany cebula twór.
W jednej po prostu druga,
w większej mniejsza zawarta,
a w następnej kolejna,
czyli trzecia i czwarta.
Dośrodkowa fuga.
Echo złożone w chór.

Cebula, to ja rozumiem:
najnadobniejszy brzuch świata.
Sam sie aureolami
na własną chwałę oplata.

W nas - tłuszcz, nerwy, żyły,
 służy i sekretności.
 I jest nam odmówiony
 idiotyzm doskonałości.

Лук кромид
 Превод Блага Димитрова

1 Какво ли друго - лук кромид.
 2 Той няма вътрешност в наличност.
 3 Открай-докрай е лук кромид -
 4 до връх самата луколичност.

5 Отвън си е лукообразен,
 6 в сърцевината - луковит.
 7 Могъл би в себе си да вникне,
 8 нагазил лука без боязън.

9 А вътре в нас - чужбина дива,
 10 прикрита с кожата едвам,
 11 е в нас
 12 и анатомия свръхизбухлива.
 13 Но в лука - лукът си е сам,
 14 непоклатима твар утробна,
 15 тъй многократно гол без срам
 16 до дълбината си и тем подобна.

17 Непротиворечив в бита си,
 18 творба успешна е без спор.
 19 Направо люспа в люспа скрита,
 20 завита все една във друга,
 21 по-дребната в по-едра свита,
 22 във всяка следна - спи поредна,
 23 то значи третата в четвърта.
 24 Центростремителна лук-фуга,
 25 лук - многократно ехо в хор.

26 Това за мен е лук кромид:
 27 най-прелестен в света корем,
 28 от собствен ореол обвит,
 29 сам в себе си венцехваленство.

30 А бъкат нерви, жили, мас,
 31 секрции и лиги в нас.
 32 И нам отказан е съвсем
 33 идиотизмът - съвършенство.

Лукът
 Превод Иван Вълев

1 Лукът е друга същност:
 2 люспеста концентричност.
 3 Той е лук вездесъщо
 4 до степен на луковичност.
 5 Луковит отвънка,
 6 луков от поколения,
 7 може да потъне в себе си
 8 лукът без опасения.

9 А в нас - отчуждение диво,
 10 едва със кожа прикрито,
 11 вътрешен пъкъл и още -
 12 раздираща анатомичност,
 13а вътре в лука - лук,
 14 а не черва в корито.
 15 Той е гол многократно
 16 до своята тъйподобност.

17 Една същност тъй цяла
 18 е луковото творение.
 19 В луковица удивителна
 20 една по-малка е скрита,
 21 в следващата поредна,
 22 трета и не последна.
 23 Фуга центростремителна.
 24 Ехово повторение.

25 Аз разбирам: лукът е
 26 в света най-чаровен корем.
 27 Със ореолите си
 28 отвсякъде той е обграден.
 29 А в нас - сланина, нерви, вени,
 30 секрети, слонка залежала.

31 И не ни е отреден
32 на идиотизма идеала.

Лук
Превод Искра Ликоманова

1 Друго нещо е лукът.
2 Няма си вътрешности той.
3 Открай докрай си е лук,
4 чак до луковите ст.
5 Луковиден отвън,
6 лучен до сърцевината
7 може без никакъв ужас
8 да си надзърне в душата.

9 В нас - чуждестранност и дивост,
10 едва прикрита от кожата.
11 Подземно царство на медицината,
12 анатомия неудържима.
13 А в лука - пак лук,
14 не черва и стомах неудобен.
15 Той е гол многократно,
16 чак до глъбта си себеподобен.

17 Бит хармоничен е лукът,
18 лукът е сполучлива творба.
19 В първата крие се втора,
20 под едната обвивка - друга,
21 в следващата поредна -
22 трета, четвърта, пета...
23 Центростремителна fuga.
24 Ехо, надиплено в хор.

25 Лукът е нещо велико:
26 най-изящният корем на света.
27 Сам с ореоли обвива
28 своята собствена слава.
29 В нас - тлъстини и артерии,
30 нерви и слуз, и секрети.
31 И лишени сме ние от
32 идиотизма на съвършенството.

Cibule

Превод Власта Дворжакова

- 1 A něco jiného je cibule.
- 2 Úplně bez vnitřností.
- 3 je sebou, tedy cibulí,
- 4 až k cibulovitosti.
- 5 Cibulovitou navenek
- 6 I uvnitř zůstala -
- 7 mohla by do sebe nakouknout,
- 8 a nic by se nebála.

- 9 v nás je cizota, divokost,
- 10 jen taktak kůži krytá,
- 11 a infernální interno
- 12 úplně všude, do dna,
- 13 v cibuli je však cibule,
- 14 ne střeva klkovitá.
- 15 Je namnohokrát nahatá,
- 16 od hloubi nápodobná.

- 17 je jsoucno neprotichůdné,
- 18 plně zdařilý tvor.
- 19 V jedné je prostě druhá,
- 20 v té větší je ta menší,
- 21 ve třetí je ta čtvrtá,
- 22 v té další zase další.
- 23 Soustředohlasá fuga.
- 24 ozvěnovitý sbor.

- 25 Cibule je, jak soudím já,
- 26 přeskvělé břicho světa.
- 27 Samo si spousta aureol
- 28 k své vlastní slávě splétá.
- 29 V nás jsou - tuk, nervy, výměšky,
- 30 žlázy, slízy a hleny.
- 31 Idiotismus dokonalosti
- 32 je nám tak odepřený.

Crni luk
Превод Бисерка Райчич

Drugo je crni luk.
On nema utrobu.
Skroz je cmi luk,
do stepena lukasti.
Lukast je prema spolja,
lukast do korena,
luk bi mogao ući u sebe
bez užasavanja.

U nama su stranost i divljina
Jedva kožom pokrivena,
u nama je pakao unutrašnji,
anatomija preka,
a u lukuje luk,
ne vezana creva.
On je mnogo puta nag,
do srži itisličan.

Crni luk je neantinomično biće,
cmi luk je uspela tvorevina.
U jednom je jednostavno dmgi,
Manji je sadržan u većem,
a u sledećem je sledeći,
iii treći i četvrti.
Centrifugalna fuga.
Odjek uklopljen u hor.

Cmi luk, to razumem:
najlepsi trbuh sveta.

Sam se oreolima
vlastite slave radi obavlja.
U nama - salo, nervi, vene,
sluz i sekret.
Plus ukraćen nam je
Idiotizam savršenstva.

Лук
Превод Наталья Астафьева

Лук совсем иное дело,
Внутренностей не имея,
Пребывает вечно луком
С однородностью своею.
От глядит в себя без страха,
Луковатый изнутри,
Луковичный весь снаружи,
Хоть смотри, хоть не смотри.

В нас бурлят чужие соки,
Кожей торс едва прикрыт,
Ад в нас внутренний клокочет,
Анатомия кипит.

Лук лишь лук внутри содержит,
Нет кишок и потрохов.
Хоть одет и запеленут,
Обнажен он до основ.

Идеально он устроен,
Гениален в простоте.
В нем чешуи и чешуйки,
В больших меньшие, а те
Снова меньшие содержат -
гармонический набор:
общее стремленье к центру,
эхо, сложенное в хор.

Луковица, понимаю -
элегантный мира пуп,
в ореолах он сияет
и восславлен пеньем труб.
А у нас жиры, гормоны,
нервы тоже там и тут.
Не присущ нам совершенно
Кренинизма абсолют.

Луковица
Перевод Св. Свяцки

Иное дело луковица.
Внутренностей в ней нету.
Она и внутри себя луковица,
без всякого там секрета.
Луковичная снаружи,
Луковичная до сердцевины,
могла бы глядеть без страха
в собственные глубины.

В нас кроются чуждость и дикость
едва прикрытые шкурой,
инферно зрят интернисты
во чреве нашей натуры,
но в луковице лишь луковица,
а не кишок извивы,
она многократно нагая,
до глубины счастливой.

Насквозь гармоничная луковица,
творца своего утеса.
В ней просто круг внутри круга,
в большим скрывается меньший,
а в следующем еще меньший,
тончайший и нежнейший,
к центру идущая fuga,
хор многократных эхо.

Луковица, я понимаю:
живот прекраснейший в мире,
он сам себя окружает
нимбами золотыми.
В нас - мышцы, нервы, жилы
и слизистые, как известно.
И нам уже заказан
идиотизм совершенства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Описаните специфични особености на славяно-славянския превод теоретично обосновават необходимостта от по-нататъшни славистични транслатологични разработки в полето на писмения, обмисления, осмисления превод - както белетристичния, така и поетичния. Чрез класификацията на различните преводи на славянски езици се очертава мястото на обекта на съвременната транслатология при наличието на алтернативни, полемични преводи, както и необходимостта такива да бъдат създадени. Класификацията на различните преводи се опира на спецификите на превода като своеобразен текст, излиза извън рамките на междуславянските преводи и дори само с това може да бъде приета като иновативна по своята същност. В схемата различните видове преводни текстове, които имат общ оригинал, са диференцирани бинарно според няколко основни транслатологично релевантни параметъра: *преводимост* на текста; *време* на извършените преводи; езикова *близост* между езиците на превода като фактори, обуславящи прочита при всеки превод. За пръв път в славянското езикознание (извън българската русистика) преводният текст се разглежда в научен аспект, описват се неговите иманентни характеристики, различаващи го от другите художествени текстове - като възникване, като рецепция, като възприятие.

За назоваване на спецификата на превода от един славянски на друг славянски език се предпочита терминът *славяно-славянски* превод пред синонимния термин *междуславянски* превод и тази специфика в цялото изложение се обосновава и илюстрира. Изследователската възможност да се съпоставят преводи на различни славянски езици от един и същ оригинал позволява да се търси еднаквият елемент в различните преводи, а в лингвистичен план - преводният инвариант. Славяно-славянската специфика се изразява в подобие или еднаквостта на преводните трансформации при превода на един и същ оригинал, особено при фреквентното прилагане на транспозициите, в междуетиковите паралели при превода на реалните, в адаптацията на градските топоними в преводите с оглед на славяно-славянската разбираемост при априорната ономастична компетентност в по-общ културологичен план.

Постулирането на междупреводния инвариант в близкородствения превод като абстрактна семантична същност, която намира своето изражение в конкретните текстове и в конкретните форми, го превръща в ценен изследователски инструмент. Той е очертан на фона на Якобсоновите идеи за инвариантността като кардинална лингвистична проблематика, стремяща се да опише универсалността на различните езикови равнища в съпоставяните езици. Конкретно междупреводният инвариант е обоснован чрез идеите на А. Людсканов, чрез

мненията на руските транслатолози, а най-вече чрез преводната практика. Формализирането му обаче е значително по-сложно. Въпреки това могат и трябва да се направят няколко обобщения и да се предложат техни илюстрации.

Междупреводният инвариант се разглежда като семантичен конструкт, отличаващ се с хомологично отношение както спрямо оригинала, представляващ началото на хомологичната редица¹ от преводни текстове, така и спрямо самите преводни текстове варианти - както реални, така и виртуални. Преводният инвариант се екстраполира от отделните преводни варианти и съществува в общо множество с тях. Инвариантността в превода е много тясно свързана с еквивалентността и присъства в дефинициите на това понятие. Частичен обзор на понятието преводна еквивалентност в транслатологичната литература вж. в Ликоманова 2002. Към учебниковия подход, приложен в цитирания текст, в трета глава на тази книга е добавен терминологичният контекст на понятието, очертаващо отчетлива терминологична редундантност в полето на семантичната релация между оригинала и превода. Същевременно базисното за междупреводния инвариант понятие преводна еквивалентност, отгласнато от традиционното му схващане, както и неговата еластичност, стъпаловидност, градуалност стоят в основата на понятието. Ако еквивалентността е понятие от хоризонталния континуум на семантичната, текстова (и екстратекстуална) релация между двата текста - превода и оригинала, то и междупреводният инвариант като теоретична функция на еквивалентността не може да няма градуален характер.

Преводният инвариант се очертава като абстрактна теоретична същност, описваща вертикалната релация между няколко превода на един и същ оригинал, и представлява междупреводен конструкт, за който съпоставката с оригинала е само ориентир. Така преводната еквивалентност се очертава като частен случай на преводния инвариант, негова първа степен на апроксимация, намираща се в зоната на взаимоотношението между оригинала и превода, изразена чрез междуезиковата асиметрия, оформена и постигана чрез преводните трансформации. В същото време преводният инвариант е от зоната на взаимоотношението между многопреводните текстове. Досега в традиционната транслатологична литература се говори за инвариантност само в семантичната релация оригинал-превод.

В тази работа предлагам по-различно разбиране на това понятие, оформено от ексцерпирания материал на базата на по-широкия славяно-славянски анализиран материал.

¹ Терминът се използва в точните науки за назоваване на последователност от близки по функционалност и еднотипни по строеж елементи, всеки от които се отличава от съседния елемент с една единица. Ето защо той успешно може да се приложи и в анализа на настоящата лингвистична разработка.

В трите славянски прозаични превода инвариантността се наблюдава в различна степен: понякога се проследяват съвпадения в реализираната преводна еквивалентност, паралелна на оригиналния текст, понякога съвпаденията са между преводните езици при значително отклонение от оригинала, а понякога преводачите и в трите текста различно са подхождали към преводите си и това различие е отклонение и от оригинала. Така преводният инвариант може да се илюстрира като градуален конструкт, чиито отделни степени са ориентирани, от една страна, към преводите, а от друга - към оригинала. Първостепенна е ориентацията към преводните текстове. Интуицията за семантиката на всеки от преводните варианти, както и типът проследени преводни трансформации са сред мотивиращите семантичния конструкт характеристики.

1. Като най-висока степен на хомология между оригинала и неговите преводи определяме случаите, когато и трите превода представят значителна близост с оригинала и помежду си, т.е. междупреводният инвариант е в най-високата си степен на проява; наблюдава се изоморфна еквивалентност между преводите и спрямо оригинала, например:

р. - Не понимай... *русский* говорить... (52)

п. - Nie rozumieć... *mówić ruski...* (66)

ср. - Ne razumi *ruski...* govoriti... (79)

б. - Не разбираал... *руски* говорил... (48)

Изоморфността между преводите и спрямо оригинала се отразява както на формално равнище, така и на семантично равнище дори при девиантно структурираната фраза.

Тези хомологични случаи при близкородствения превод са изключително многобройни, особено в синтагматичен план, например:

р. Разоблачение б.разобличаване п. *zdemaskowanie* ср. разоткриване

Р. Сиреневая спина б. лилавия гръб б.јоргованаста лећа п. *lilowe plecty*

В парадигматичен текстов план, както бе показано в четвърта глава чрез същите примери в таблиците, хомологичната тенденция отстъпва на дивергентни прояви. Тогава като по-значими за преводния текст остават семантичните, а не формалните съответствия с оригинала.

2. Следващата степен на наблюдаван междупреводен инвариант представлява невъзможността да се преведе оригиналът по достатъчно близък спрямо оригинала начин, но същевременно и в трите превода преводачите са намерили изоморфни, изосемантични преводни решения, осъществени във формален план чрез *добавка*, срв.:

р. Тут увидел Иван, что пришедший одет в больничное (131).

п. Iwan zobaczył wtedy, że przybysz ma na sobie szpitalną *odzież* (181).

ср. Tada Ivan vide daje došljak u bolničkoj *odeći* 74).

б. Тогава Иван видя, че дошлият е с болнични *дрехи* (131).

Срв, също и в примери като следния:

р. Вам здесь помогут... Вы слышите меня?... Вам здесь помогут... вам здесь помогут... Вы получите облегчение. Здесь тихо, все спокойно. Вам здесь помогут... (94)

В него третоличните форми от оригинала в трите превода са *заменени* с първолични форми на глаголите:

ii. Pomożemy tu panu... Słyszysz mnie pan?... (127)

ср. *Mi ćemo vam ovde pomoći... čujete li me?... (129)*

б. Ние ще ви помогнем... чувате ли ме?... (92)

Един от ярките случаи на втора хомологична степен на междупреводния инвариант е началото на романа, заглавието на първата му глава:

р. Никогда не разговаривайте с *неизвестными* (11).

п. *Nigdy nie rozmawiaj z nieznajomymi* (9).

ср. *Nikąd se ne upuštajte u razgovor sa nepoznatima* (31).

б. Никога не разговаряйте с *непознати* (7).

Виждаме, че и в трите превода преводният еквивалент на р. *неизвестные* е взаимно паралелен (б. *непознати*, п. *nieznajomi*, ср. *nepoznati*), но с различен, с по-тесен смисъл от оригиналната лексема. Дори и в други, по-ранни сръбски преводи наблюдаваме подобно ограничаване на изконния смисъл, срв. ср. *Nikada ne razgovarajte sa nepoznatima* (9)¹.

Наличието на съвпадения в преводите определя първото равнище на междупреводна инвариантност, съвпадаща с преводната еквивалентност, но когато се премине към следващото равнище - на съвпадение между част (два) от преводите, - към измеримостта на степенуването се прилага и критери-ят „релации между преводите“ като доминиращ спрямо критерия „релация спрямо оригинала“.

3. При третия тип междупреводен инвариант двата превода се представят като паралелни помежду си и еквивалентни с оригинала, докато третият превод представя различна степен на еквивалентност с оригинала (само в полския текст има *добавка*), срв.:

р. и тот взялся за него по иному (89);

п. *zabrał się do niego zupełnie inaczej* (120);

б. и го подхвана по-иначе (86);

ср. *se njime pozabavi na drugi način* (123).

¹ По-подробен анализ вж. в Ликоманова 2006.

Срв. също и случай като следния, където добавката е само в българския текст:

- р. ...повесил себе на шею сантиметр (127);
- п. ...zawiesił na szyi centymetr (175);
- ср. ...nabacio sebe oko vrata santimetar (169);
- б. ...си окачи на врата *един шивашки* метър (127).

4. Четвърта степен на реализиран междупреводен инвариант е случай, когато два от преводите съвпадат в преводните решения, но се различават от третия превод, който пък от своя страна представя почти пълна еквивалентност с оригинала, срв. например:

- р. до страшной осенней ночи *прошлого года* (289);
- п. przed ową straszną *zeszłoroczną* nocą jesienną (411);
- ср. pre strašné jesenne noči *prošle godine* (364);
- б. преди страшната *миналогодишна* есенна нощ (296).

Сръбският превод е напълно еквивалентен с оригинала за разлика от останалите два преводни текстови фрагмента, постигнати чрез преводна транспозиция.

5. Петият тип междупреводен инвариант се илюстрира с примера, когато двата превода са паралелни помежду си (б. *минерална* и п. *mineralna* спрямо р. *нарзанний*), но са различни от третия превод (*изпускане*) и от оригинала, например:

- р. бумажка с *нарзанной* бутылки (185);
- б. етикет от *минерална* вода (187);
- ср. papirić, nalepnica sa flaše *kisele vode* (238);
- п. etykieta z butelki (259).

Всички преводи представят значителна степен на загуба на някаква сема от оригинала, макар че семите са различни в различните преводи. В полския превод наблюдаваме пълен отказ на преводача от преводно решение за р. *нарзанний*.

6. Когато и трите превода са различни помежду си, но един от тях е напълно еквивалентен с оригинала, става дума за шеста степен на ексцерпиран преводен инвариант, например:

- р. Возле них метались негры в алых *повязках...* (256).
- п. Murzyni w jasnoczerwonych *turbanach...* (364).
- ср. Pored njih su jurili crnci sa alevim *povezima...* (324).
- б. Край тях сновяха негри с алени *ленти...* (262).

Полският превод семантично конкретизира оригинала по един от възможните начини, българската преводачка използва хипоним, докато в сръбския превод наблюдаваме пълна еквивалентност с оригиналния текст.

7. Седмата, най-слабата степен на междупреводна инвариантност се наблюдава в случаите, когато и трите превода се различават помежду си и едновременно с това се различават от оригинала:

р. ...дом *кремового цвета* (57);

п. Kremowy... dom stał...(74);

ср. ...kuća na sprat, *krem boje*... (85);

б. ...кѹща, боядисана в *кремаво*... (54).

Тук виждаме различно транспозиционно-структурно преразпределение на семите, назоваващи цвета на дома. Самите семи присъстват в текстовете, но са структурирани по различен начин.

Така откриването на подобията в различните преводи чрез междупреводния инвариант същевременно дава материал за пропуснатото в преводните текстове.

Преводните инварианта са описани и систематизирани посредством преводни трансформации, необходими за анализа в изреченските рамки, а освен това и чрез интердисциплинарния апарат на други транслатологични парадигми (освен структуралистската) извън рамките на изречението, т.е. в текста. За тази цел е направен преглед на водещи за транслатологията теории - в руслото на структурализма, полисистемата, прагматиката, когнитивизма, теорията на релевантността, деконструктивизма, като в отделните глави теоретичните постановки са илюстрирани с материал от славянските езици. В духа на модерните парадигми се обосновава потребността да се говори теоретично и практически за междуславянския превод като обект на интердисциплинарно изследване с отправна точка съвременните подходи в лингвистиката.

При проследяването на преводните решения при прозата на М. Булгаков инструментариумът на трансформациите се оказва недостатъчен, когато се разглеждат вариращите в отделните три славянски езика (полски, български и сръбски) интратекстуални кохезивни връзки - повторенията на ключовите лексеми и фрази в романа, руските реалии, окказионализмите, девиантните (рускоезични), чуждо езиковите и метазезиковите елементи, интертекстуализмите. Ключови за романа са повторените и анализирани лексеми р. *сиреневый, разоблачение, зарезать* като най-висока степен на художествено повторение (Лотман 1992). Представа се и цялостен модел за транслатологичен анализ на ключова фраза върху примера на лексемата *дьявол* и нейните съответствия в трите превода. По аналогичен модел могат да се изследват и други ключови за Булгаков лексемни множества като *дом, квартира, жилище* и техните семантични обеми в романа и преводите.

Вариантите между различните славянски преводи, както го представя материалът, са обусловени от: 1) утвърдения узус в дадения език, 2) традицията за предаване на реалии, 3) близостта на съответната славянска култура до

руската, свързана с разпознаването на реалните. Преводността поставителният анализ в тази област е напълно неизследван като научен инструментариум за прочит на текста и това е пръв в славистиката системен опит да бъде представен. Славянските преводи на един и същ оригинал илюстрират паралелите между славянските езици, когато имаме работа с типологично близки преводачески решения, но много по-чести са наблюдаваните случаи на разминавания между преводите и оригинала. Те представят някои успешни, уникални преводачески избори, но и много случаи на непреводимото, на изгубеното в преводите (в някои от тях или във всички).

Стилистичните, словоредните трансформации, преводите на част от реалните в романа и в поезията представят по-широко преводно явление - тенденция към неутрализация на художествения изказ с използване на немаркирани средства (словоред, лексеми, фрази). Например при превода на казацизми или на стилистично маркирани фрази - разговорно, просторечно, диалектно или административно, в повечето случаи преводачите прибегват до коректен, но не до адекватен превод. Той е най-често в посока на неутрализация на фразата или на минимална стилистична маркирана ст.

При анализа на прозаичния преводен текст се използва по-широкият филологически подход - литературоведският анализ, понятията на стихосложението, на постиката и метриката, и всичко това в комбинация с когнитивистския подход за описание на преводаческия избор при съответния преводен славянски стих и при съпоставката между преводите. Вижда се, че интегралността на изследователските филологически методи при такъв анализ може да даде изключително богати и плодотворни за съпоставителните лингвистични данни резултати.

С методологията на сравнително-типологичния анализ по отношение на различните във времето и превода текстове, с подкрепата на по-широка теоретична рамка преводите могат да се систематизират, класифицират и анализират и в резултат на това да се ексцерпира иновативна за текстолингвистиката и за транслатологията проблематика - тази на съпоставителната славянска транслатология, когато се работи с повече от два паралелни текста.

В теорията на междуславянския превод за пръв път се прилага методологията на многопреводния, многоезиков структурно-текстологичен анализ, като на базата на материала се формулира абстрактното семантично понятие *междупреводен инвариант* като осмисляне на преводаческия процес в когнитивен план. Съпоставителният аспект акцентира върху славяно-славянските преводни разлики при един общ славянски оригинал.

Още Х. Ортега-и-Гасет определя превода като първостепенна интелектуална дейност, впоследствие Ю. Лотман добавя и характеристиката му като модел на интелектуално творчество. Какви характеристики остават тогава за научното дирене върху превода?

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексеева, И.* Введение в переводоведение. Москва, Санкт-Петербург: Академия, 2004.
- Алексиева, Б.* За превода на някои имплицитни структури. - В: Изкуството на превода. Т. 2. София, 1977, 180-202.
- Алексиева, Б.* Имплицитност и експлицитност в английски и български (автореферат на кандидатска дисертация, София, 1982).
- Алексиева, Б.* Английските екзистенциални изречения с *there* и българските им еквиваленти (автореферат на докторска дисертация, София, 1991).
- Алексиева, Б.* Преизказването в българския език и проблемите на превода от английски на български и обратно. - В: Прояви на междуезиков асиметрия при превод от чужд на български език. София: АИ „М. Дринов“, 1995, 105-181.
- Ангелова, И.* Организация на репликата в българската разговорна реч. - Български език, 1988, № 6, 525-529.
- Барков, А. Н.* Роман „Мастер и Маргарита”: Альтернативное прочтение. Киев, 1994.
- Барт, Р.* Въображението на знака. София: Народна култура, 1991.
- Бархударов, Л.* Язык и перевод. Москва, 1975.
- Бархударов, Л.* Уровни языковой иерархии и перевод. Тетради переводчика, вып. 6, 1969, 9-12 (по Комиссаров 1980).
- Бахнева, К.* Преселението на художественото слово. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Бенямин, В.* Задачата на преводача (1923). - Лектура, 1998, № 18, 56-60.
- Божанков, Р. М.* Булгаков. - В: Руска литература XIX и XX в. Университетски учебник. Пловдив: Хермес, 2002, 439-450.
- Бонова, Ст.* Фразеологични единици в българския и полския език, свързани с християнството (автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен доктор). София, 2006.
- Бродел, Ф.* Структурите на всекидневието. Възможното и невъзможното. София: Прозорец, 2002.
- Булгаков, М.* Великий канцлер. Черновые редакции романа „Мастер и Маргарита“. Москва: Новости, 1992.
- Български етимологичен речник. Т. 1—6. София: БАН, 1979-2001.
- Български тъловен речник. София: БАН, 1996.
- Васева, И.* Теория и практика на превода. София, 1980.
- Васева, И.* Хипнозата на оригинала. Типични прояви на интерференция и буквализъм в преводи от руски език. - В: Езикови проблеми на превода (руски език). София, 1987, 35-50.
- Васева, И.* Защо остаряват преводите. - В: Изкуството на превода. Т. 2. София, 1977, 121-135.
- Васева, И.* „Мастер и Маргарита“ в българском переводе. Тетради переводчика. Москва, 1974, 96-103.
- Васева, И.* Преизказването в българския и руския език. - В: Прояви на междуезиков асиметрия при превод от чужд на български език. София: АИ „М. Дринов“, 1995, 7-101.
- Васева, И.* Рец. за: М. Snell-Hornby, М. Kadrik (Hg). Grundfragen der Übersetzungswissenschaft - Wiener Vorlesungen von Katharina Reiss, WUV - Universitätsverlag, Studienbücher, 1995, 132 стр. - В: CE, 1996, 4, 113-117.

- Вежицка, А. Дескрипция или цитация. - В: Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1982, 237-262.
- Витгенщайн, Л. Избранные сочинения. София, 1988.
- Владова, И. М. А. Булгаков. - В: Преводна рецепция на европейските литератури в България. Т. 2. Руска литература. София: АИ „М. Дринов“, 2001, 318—324.
- Владова, И. Лингвокультурная двойственность переводного художественного текста. - В: Слово. Юбилейный сборник, посвящен на 70 г. на И. Червенкова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001, 271-280.
- Владова, И. Культурно-исторический код художественного текста и его воссоздание в процессе перевода. - В: Динамика языковых процессов: история и современность. К 75-летию со дня рождения проф. П. Филковой“. София: Херон прес, 2004, 301-308.
- Владова, И. Перевод как вторичный текст. - В: Доайенът. Юбилейный сборник, посвящен на 100 г. на Н. М. Дилевски. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, 145-153.
- Владова, И. Превод и време. София: Наука и изкуство, 1988.
- Влахос, С. Речников перевод и контекстуален превод. - В: Езикови проблеми на превода (руски език). София, 1987, 51-63.
- Влахос, С., С. Флорин. Непреводимото на превода. София: Наука и изкуство, 1990.
- Врина-Николов, М. Отвдъд пределите на превода. Историята на една дихотомия. София: Ко-либри, 2004.
- Выготский, Л. С. Психология искусства. Москва: Искусство, 1986.
- Гаверюшин, Н. К. Нравственный идеал и литургическая символика в романе М. Булгакова „Мастер и Маргарита“. - В: Творчество М. Булгакова. Москва, 1995, 25-50.
- Гачев, Г. Ускореното развитие на културата. София: Захари Стоянов, УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.
- Гарбовский, Н. Теория перевода. Москва: МГУ, 2004.
- Генцлер, Е. Съвременни теории за превода. Велико Търново: ПИК, 1999.
- Горелов, А. А. Устно-повествовательное начало в прозе М. Булгакова. - В: Творчество М. Булгакова. Москва, 1995, 50-61.
- Грайс, Г. П. Логика и речевое общение. - В: Новое в зарубежной лингвистике. Т. 16. Москва: Прогресс, 1985, 217-238.
- Гугуланова, И. Българските причастия и деепричастия в славянски контекст. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.
- Гутимит, К. Тенденции интернационализации в современных славянских литературах, языках - отражения поверхностные и глубинные. - В: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za i proti*. Bratislava, 1999, 9-17.
- Далчев, А. Език и превод (1953). - В: А. Далчев. Сочинения в два тома. София: Български писател, 1984, 236-243.
- Далчев, А. И сърцето най-сетне умира. Стихотворения. Фрагменти. София, 1998.
- Данчев, А. Съоставително езикознание. Теория и методология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Даскалов, Р. Национално-културната ни идентичност: начин на изглаждане. - В: Защо сме такива. София: Просвета, 1994.
- Дамянова, Ж. Политики на превода. - В: Около Дерида. Чудовищният дискурс. София: ДНЧО, 2002, 370-392.
- Дамянова, Ж. Умберто Еко - една теория за превода. - В: Около Умберто Еко. Семиотика и идентичност. София: ДНЧО, 2005, 293-313.
- Дерида, Ж. Вавилонските кули (пр. Г. Кацаров). София: Критика и хуманизъм, 1993.
- Деррида, Ж. Вокруг вавилонских башен. С.-Петербург, 2002.

- Деррида, Ж. Шибболет. С.-Петербург, 2002.
- Дерида, Ж.. Европа на де. Свеске, 78, октобар 2005, Београд, 171-175.
- Димитрова, Ст. За превода на някои езикови елементи на текстовото събитие и текстовата ситуация (по руски и български езиков материал). - В: Езикови проблеми на превода (руски език). София, 1987, 9-18.
- Димова А. Увод в теорията на превода. Шумен, 2000.
- Диневков, П. Преводите в историята на българската литература. - В: Изкуството на превода. Т. 2. София, 1977, 7-20.
- Езикови проблеми на превода (руски език) (съст. И. Васева). София, 1987.
- Еко, У. Интерпретация и свръхinterpretация. София: Наука и изкуство, 1997.
- За името и за превода. Избрани статии (ред. О. Тодоров). София, 1996.
- Звезданов, Н. Земята привечер, следговор към М. Булгаков, Майстора и Маргарита. Велико Търново: Абагар, 1996, 395^138.
- Земская, Е. А. Активные тенденции словопроизводства. - В: Русский язык. ред. Е. Ширяев, Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Opole, 1997, 168-201.
- Зеркалов А. Этика Михаила Булгакова. Москва: Текст, 2004.
- Зеркалов, А. Евангелие Михаила Булгакова. Москва: Текст, 2003.
- Знепольски, И. Семиотика и интерпретация- философските дебати за романите на У. Еко. - В: Интерпретация и свръхinterpretация. София, 1997, 135-149.
- Золотова, Г., Н. Опиленко, М. Сидорова. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва, 1998.
- Иванова, М. Прояви на асиметрия при превод от полски на български език. Начини на изразяване на подбудителност. - В: Прояви на междоезикова асиметрия при превод от чужд на български език. София: АИ „М. Дринов“, 1995, 183-282.
- Иванчев, Св. Количествен анализ на превода (върху материал от чешкия и българския език). - В: Св. Иванчев. Българският език - класически и екзотичен. София: Народна просвета, 1988а, 188-202.
- Иванчев, Сп. Показателното местоимение като средство за изграждането на текста в славянските езици. - В: Св. Иванчев. Българският език - класически и екзотичен. София: Народна просвета, 1988б, 82-91.
- Иванчев, Св. Българският език - класически и екзотичен. София: Народна просвета, 1988.
- Ивић, П. Српскохрватски диалекти, III. Нови Сад 1994.
- Ивир, Вл. Границе лингвистичног приступа теорци књижевног преводњења. - В: Књижевно преводњење: теорија и историја, ур. К.Видаковић-Петров. Пожаревац, 1989, 11-15.
- Изкуството на превода. София, т. 1 - 1976, т. 2 - 1977, т. 3 - 1978.
- Интерпретация и свръхinterpretация. Умберто Еко в дискусия... София: Наука и изкуство, 1997.
- Катър, Дж. В защита на свръхinterpretацията. - В: Интерпретация и свръхinterpretация. София, 1997, 99-112.
- Канонич, С. О. Семантическая ситуация перевода, Acta Universitatis Carolinae-Philologica 2-3, Translatologica Pragensia III, Praha 1989, 199-212.
- Карацун, М. Б. Преводилаштво и преводилац. Стварање, 1994, 201-209.
- Књижевно преводњење: теорија и историја, ур. К. Видаковић-Петров. Пожаревац, 1989.
- Козловская, З. Отношения переводческой эквивалентности (на материале государственно-правовой лексики русского и польского языков). - В: Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках. Москва, 1997, 75-85.
- Колевски, В. Преводачът Радевски. - В: Майстори на превода. София: НК, 1984, 280-295.

- Колини, Ст. Крайна и безкрайна интерпретация. - В: Интерпретация и свърхинтерпретация. София, 1997, 7-22.
- Комиссаров, В. Н. Слово о переводе. Москва, 1973.
- Комиссаров, В. Н. Лингвистика перевода. Москва, 1980.
- Комиссаров, В. Н. Общая теория перевода. Учебное пособие. Москва, 1999.
- Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. Москва, 2002.
- Кулът/на, В. Г. Перифрастические онимы и проблемы их межъязыковой эквивалентности. - В: Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках. Москва, 1997, 86-103.
- Киешовски, Т. Эквивалентность, конгруентность и г дубинная структура, Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1989, 327-341.
- Латышев, Л., А. Семенов. Перевод: теория, практика и методика преподавания, Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Академия, 2003.
- Лашикова, Л. Сърбохърватска граматика. Сръбски, хърватски, босненски. София, 2001.
- Левицкий, Р. О принципе функциональной адекватности перевода. - СЕ, 3, 1984, 68-77.
- Левый, И. Искусство перевода. Москва, 1974.
- Легурска, П. Устойчиви сравнения в руския и българския език. - В: Езикови проблеми на превода (руски език) (съст. И. Васева). София, 1987, 135-141.
- Леков, И. Български преводи на „Пан Тадеуш“. - В: Полско-български преглед, 1935, VII, 125-126.
- Леман, В. Словообразование и лексические концепты. - В: Komparacja współczesnych języków słowiańskich, red. I. Ohnheiser. Opole, Инсбрук, 2003, 391-411.
- Ленерт, У. Проблемы вопросно-ответного диалога. - В: Новое в зарубежной лингвистике. Т. 23. Москва: Прогресс 1988, 258-281.
- Ленков, Г. За превода на „Евгений Онегин“. - В : Изкуството на превода. Т. 3. София, 1978, 96-109.
- Ленков, Г. ...Как всичко се превръща в болка и история... (подг. за печат Ц. Ленкова). Пловдив: Жанет, 2002.
- Лескис, А. „Мастер и Маргарита“ Булгакова (манера повествования, жанр, макрокомпозиция). - В: Известия АН СССР, СЛЯ, т. 38, 1979, 52-60.
- Ликоманова, И. Експлицитният подлог в славянските езици като типологична характеристика. - В: Славянска филология. Т. 22. София, 1998, 110-123.
- Ликоманова, И. Рецепция В. Илића у Бугарско.- В: НССВД, 1995, Београд, 24/2, 241-247.
- Ликоманова, И. За превода като познавателен ракурс. - Проглас 1998, № 3-4, 216-226.
- Ликоманова, И. Конкуренција у текстовима као критеријум за релацију језичка варијан -та/језик(србско-хрватски паралели въз основа на текстове от ежедневието). - В: НССУВД, Београд, 2000, 29/1, 235-242.
- Ликоманова, И. Преводът: между теорията и практиката. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2002.
- Ликоманова, И., Г. Гладкова. Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели). Прага, 2002.
- Ликоманова, И. Преводът на полската литература в България след 1989 г. (под печат).
- Ликоманова, И. Езиковата игра в съвременната комуникация (върху сръбски и български материал). - В: Комичното в славянските езици. Ниш, 2005а, 76-86.
- Ликоманова, И. Преводът - диалог, игра, наука (под печат).

- Ликоманова, И. Пространствен, граматичен и семиотичен прочит на едно стихотворение (за образно-словниге игри на читателя и преводача). - В: Идентичности, отражения, игри. Сборник, посветен на проф. С. Хаджикосев. София, 2004, 308-314.
- Ликоманова, И. Витезслав Незвал от Григор Ленков. - Литературен вестник, 4 ноем. 2005.
- Лилова, А. Введение в общую теорию перевода. Москва, 1985.
- Лилова, А. Типология на превода. - СЕ, № 5, 1979.
- Лютар, Ж.-Ф. Времето днес. - В: За името и за превода. София, 1996, 7-27.
- Лосев, В. Предговор към: М. Булгаков, великият канцлер. Черновые редакции романа „Мастер и Маргарита“. Москва: Новости, 1992.
- Лотман, Ю. Структура художественного текста. Brown University Press, 1971.
- Лотман, Ю. За моделиращото значение на понятията „край“ и „начало“ в художествените текстове. - В: Поетика, типология на културата. София, 1990, 321-325.
- Лотман, Ю. Проблема стихотворного перевода. - В: Ю. М. Лотман и Тартуско-московская семиотическая школа. Москва, 1999.
- Лотман, Ю. Дом в „Мастере и Маргарите“. - В: О русской литературе. Санкт-Петербург, 1997, 748-754.
- Лотман, Ю. Культура и взрыв. Москва: Гнозис, 1992.
- Любенов, Л. Осем превода на една строфа. - В: Изкуството на превода. Т. 2. София, 1977, 244-254.
- Любенов, Л. Мисли за превода на поезията. - В: Изкуството на превода. Т. 3. София, 1978, 128-143.
- Любенов, Л. Тази вечна самозабрава на труда. - В: Майстори на превода. София: НК, 1984, 343-356.
- Львовская, З. Теоретические проблемы перевода. Москва, 1985.
- Льюсерк, Ж. Ж. Луис Улфсън и философията на превода. - В: За името и за превода. София, 1996, 230-249.
- Людсканов, А. Превеждат човекът и машината. София: Наука и изкуство, 1967.
- Майстори на превода. София: НК, 1984, 343-356.
- Маројевић, Р. Лингвистика и поетика превоења. Београд, 1989.
- Метева, Е. Естетическата функция на думата в римна позиция. - В: Езикови проблеми на превода (руски език) (съст. И. Васева). София, 1987, 164-174.
- Мешоник 2004: Mešonić, A. Od lingvistike prevodenja do poetike prevodenja. Beograd: RAD, 2004.
- Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство, 1978.
- Мразек, Р. Сравнительный синтаксис славянских языков. Брно, 1990.
- Набоков, В. Предисловие к „Герою нашего времени“. - Новый мир, 1988, № 4, 189-197.
- Негош, П. П. Извлечение из „Горский венец“ (прев. П. Иванов). Видин, печ. Г. Х. Тошев, 1891.
- Негош, П. П. Горски венец (превод, предговор и бележки Д. Пантелеев). София, 1949.
- Неделчев, М. Боян Пенев - критик и историк на преводната литература. - В: Изкуството на превода. Т. 2. София, 1977, 49-62.
- Незвал, В. Едисон и други стихотворения. София: АБ, 2005.
- Николаева, Т. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. - В: Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1978, 5-43.
- Пенев, Б. Българските преводи на „Кримски сонети“. - Год. СУ, 1926.
- Петелин, В. Предговор към т. 9 на Собрание сочинений в десяти томах. Москва: Голос, 1999, 5-88.

- Прояви на междуетникова асиметрия при превод от чужд на български език. София: АИ „В. Дринов“, 1995.
- Польская поэзия XX века. Антология. Москва: Вахазар 1993.
- Польские поэтессы. Антология. Санкт-Петербург: Алетей 2002.
- Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках (ред. С. Сятковский и Т. С. Тихомирова). Москва, 1997.
- Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. София: УИ „Св.Климент Охридски“, 1991.
- Рецкер, Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Москва, 1974.
- Речник на българската литература (кол.). Т. 1-3, 1976-1982. София: БАН.
- Речник на литературните термини (кол.). София, 1973.
- Речник српскохрватскога книжевног језика. Нови Сад, Загреб: Матица српска, 1967.
- Рорти, Р. Пътят на прагматика. - В: Интерпретация и свърхинтерпретация. София, 1997, 81-98.
- Русская грамматика (ред. Н.Ю.Шведова). Т.1, 2. Москва: Наука, 1982.
- Русская разговорная речь. Фонетика, морфология, лексика, жест. Москва: Наука, 1983.
- Русский семантический словарь (подред. Н. Ю. Шведовой). Москва: Азбуковник, 2000.
- Рыко, А. И. Причастия на ши- в одном западнорусском говоре Торопецко-Холмского региона. - Русский язык, 2, 2002, 171-193.
- Савов, Г. Превођење дијалеката и жаргона. - В: X delovno srećanje Društva književnih prejavilcev Slovenije. Ljubljana, 1990.
- Савов, Г. Замке у преводилаштву. - Мостови, Београд, 1996, бр. 102-104, 428-430.
- Сахаров, В. Писатель и власть. Москва, 2000.
- Св. Йероним. Писмо до Памакий. За нај-добриј начин да се превежда. - Литература, № 18, 1998, 49- 62.
- Сибиновић, М. Нови оригинал. Увод у превођење. Београд, 1990.
- Сибиновић, М. Книжевни превод катo книжевно дело. - В:Книжевно превођење теорија и историја (ур. К. Видаковић-Петров). Пожаревац 1989, 25-29.
- Словарь синонимов русского языка. Москва: СЭ, 1968.
- Соломоник, А. Семиотика и лингвистика. Москва: Молодая гвардия, 1995.
- Србски поети (съст. И. Леков, предг. Е. Георгиев). София, 1946.
- Стонић, М. Превод као тумачење книжевног дела. - В: Книжевно превођење: теорија и историја (ур. К. Видаковић-Петров). Пожаревац, 1989, 31—41.
- Сятковская, Э. Лексические и фразеологические эквиваленты в польских, чешских и верхнелужицких переводах Библии. - В: Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках (ред. С. Сятковский и Т. С. Тихомирова). Москва, 1997, 66-74.
- Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса. Москва: Прогресс, 1988.
- Тиянов, Ю. Литературный факт. Москва, 1993.
- Тишева, Й. Модели за интерпретация на сложное изречение в българския език. София: Сема, 2000.
- Тишева, И. Структурни модели на въпросителните изречения в българския език. - Год. СУ, ФСЛФ, 2004, 5-67.
- Тодоров, А. Трима поети-преводачи. - В: Майстори на превода. София: Народна култура, 1984, 85-101
- Трифенова, Й. Анализ на употребата на относителните прилагателни в авторовата реч на художествената проза на български, руски и чешки език. - Год. СУ, ФСЛФ, Езикознание, 1986, 163-204.

- Урбанек, Д. Понятие переводческой эквивалентности и переводческая типология лексики. В: Проблемы изучения отношений эквивалентности в славянских языках (ред. С. Сятковский, Т. С. Тихомирова). Москва, 1997, 53-65.
- Фаем ер, М. Этимологически словарь русского языка (1950-1958). Москва: Прогресс, 1987.
- Федоров, А. Введение в теорию перевода (лингвистические проблемы). Москва, 1958.
- Флорин, С. Муки переводческие. Москва, 1983.
- Флорин, С., С. Влахов. Специфика на превода от руски на български - лексика, фразеология, колорит. - В: Изкуството на превода. Т. 3. София, 1978, 19-38.
- Фрајнд, М. Превод у дијахронији. - В: Книжевно превођење: теорија и историја (ур. К. Видаковић-Петров). Пожаревац 1989, 143-150.
- Фуко, М. Думите и нещата. София: Наука и изкуство, 1992.
- Хомский, Н. Синтаксические структуры. - В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. 2. Москва, 1962, 412-527.
- Хранова, А. Вавилон. - Литературен вестник, 7-12 дек. 1999.
- Хрестоматија српске књижевности. Београд, 1988.
- Хроленко, А. Основы лингвокультурологии. Москва: Наука, Флинта, 2004.
- Целан, П. Ничията роза. Стихотворения (прев. А. Димова). София: АБ, 2002.
- Цивьян, Т. В. К структуре иностранной речи у Достоевского. - Semiotics and the history of culture, in honour of Jurij Lotman. Columbus, Ohio, 1988, 424-437.
- Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва, 1993.
- Човић, Б. Уметност превођења или занат. Нови Сад, 1986.
- Човић, Б. Поетика гашежнег превођења. Београд: Научна књига 1994.
- Чуковский, К. Высокое искусство. Москва, 1988.
- Чудакова, М. Архив М. Булгакова, Зап. Отделения рукописей ГБЛ, 37. Москва, 1976, 140-141.
- Шкловски, В. Тегива. Варна: Г. Бакалов, 1977.
- Шмелев, А. Русский язык и в неязыковая действительность. Языки славянской культуры. Москва, 2002.
- Швейцер, А. Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. Москва, 1988.
- Якобсон, Р. О лингвистических аспектах перевода (1959). - В: Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 361-369.
- Якобсон, Р. Морфологические наблюдения над славянским склонением (1971а). - В: Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 176-197.
- Якобсон, Р. Речевая коммуникация (1972). - В: Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 306-319.
- Якобсон, Р. Лингвистика и ее отношение к другим наукам (1970). - В: Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 369-421.
- Якобсон, Р. Значение Крушевского в развитии науки о языке (1971). - В: Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 331-348.
- Якобсон, Р. Ретроспективный обзор работ по теории стиха (1979). - В: Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985, 239-270.
- Якобсон, Р. Звук и значение (1976). - В: Избранные работы. Москва: Професс, 1985, 176-197.
- Alexieva, B. A cognitive approach to translation equivalence. - In: Translation as social action, Russian and Bulgarian perspective (ed. by P. Zlateva, A. Lefever). London and New York: Routledge 1993, 101-110.

- Bagajewa, I. Gramatyka translacyjna a inwariant przekładu. - W: Gramatyki translacyjne (red. J. Lukszyn). Warszawa: TOPOS, 1996, 62-74.
- Baker, M. In other words. A course book on translation. London, New York: Routledge, 1992.
- Bąk, P. Gramatyka języka polskiego. Warszawa: WP, 1993.
- Balcerzan, E. Rosyjskie *Urodziny* Wisławy Szymborskiej. - In: Polityka a przekład (pod red. P. Fasta). Katowice, 1996, 127-142.
- Balcerzan, E. Niekrytyka, krytyka i antykrytyka przekładu. - *Literatura na świecie*, 7, 1984, 370-378.
- Bańko, M. Inny słownik języka polskiego. Warszawa: PWN, 2000.
- Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego, A-K. Warszawa: PWN, 2000.
- Barańczak, S. Mały, lecz maksymalistyczny manifest translatologiczny albo: Tłumaczenie się z tego, że tłumaczy się wiersze również w celu wytłumaczenia innym tłumaczom, iż dla większości tłumaczeń wierszy nie ma wytłumaczenia. - *Teksty II*, 3, 1990, 7-66.
- Barańczak, S. Amerykanizacja Wisławy. - W: Szymborska, Szkice. Warszawa: OPEN, 1996.
- Barkhudarov, L. The problem of the unit of translation. - In: Translation as social action, Russian and Bulgarian perspective (ed. by P. Zlateva, A. Lefevre). London, New York: Routledge, 1993, 39-46.
- Bassnett-McGuire, S. Translation studies, rev. ed. London: Routledge, 1991.
- Bassnet, S., A. Lefevre. Translation, History and Culture. London, 1990.
- Beaugrande, R. A. Factors in a Theory of Poetic Translating. Assen, 1978.
- Beaugrande, R. A., W. Dressier. Wstęp do lingwistyki tekstu. Warszawa: PWN, 1990.
- Bednarczyk, A. Kulturowe aspekty przekładu literackiego, Śląsk, Katowice, 2002.
- Bednarczyk, A. Między oryginałem a przekładem - przestrzeń obyczajowości. - W: Obyczajowość a przekład (pod red. P. Fasta). Katowice, 1996, 147-153.
- Běličová, H., L. Uhliřová. Slovánská věta. Praha: Euroslavica, 1996.
- Bell, R. Translating and Translation: Theory and practice. London, 1991.
- Berman, A. Prevodjenje i slovo ili konačiste za dalekog, RAD-AAOM. Beograd, 2004.
- Bogusławski, A. Zagadnienie jednostek przekładowych. - W: Współczesny język polski i rosyjski, konfrontacja przekładowa (zb. pod red. A. Bogusławskiego i J. Mędelskiej). Wrocław, 1997.
- Bogusławski, A. Szyk uzupełnień w polskich frazach imiennych, 2000(maszynopis).
- Borkowska, G. Szymborska eks-centryczna. - W: Szymborska, Szkice. Warszawa: OPEN, 1996, 49-62.
- Bruckner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957.
- Caftord, J. A Linguistic Theory of Translation. London: OUP, 1965.
- Chloupek, J. Umělecký překlad a tzv. Jazyková situace. - *Acta Universitatis Carolinae-Philologica* 2 -3, Translatologica Pragensia III, Praha 1989, 191-198.
- Chomsky, N. Zagadnienia teorii składni. Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk, 1982.
- Chomsky, N. Lectures on Government and Binding. Dordrecht, 1981.
- Chomsky, N. The Minimalist Program. Cambridge: MIT Press, 1995.
- Davis, K. Deconstruction and Translation, 2002.
- Derrida, J. Letter to a Japanese Friend, ed. Wood & Bernasconi, Warwick: Parousia Press 1985,1-5, www.hydra.umn.edu; In: *Psyche: inventions de l'autre*. Paris: Galilee, 1987 (1982).
- Dictionary of Translation Studies, by Mark Shuttleworth & Moira Courie, St. Jerome publ. Manchester, 1997.
- Van Dijk, T. A. Some Aspects of Text Grammar. Mouton, The Hague, Paris, 1972.
- Van Dijk, T. A. Text and Context. London and New York: Longman, 1977.
- Van Dijk, T. A. Cognitive processing of literary discourse. - In: *Poetics Today*, vol. 1, № 1-2, 1979, 143-159.

- Dobrzyńska, T.* Przekład wyrażań metaforycznych (problemy znaczeniowe). - W: Synteza w stylistyce słowiańskiej (red. S. Gajda). Opole, 1991.
- Drawicz, A.* Wstęp do: M. Bulgakow, Mistrz i Małgorzata, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1990, s. V-LXXXIV.
- Drawicz, A.* Mistrz i diabeł, Znak, Kraków, 1990.
- Ducrot, O., T. Todorov.* Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Editions du Seuil, 1972.
- Eko, U.* Istorija lepoté. Beograd, 2004.
- Etymologisches Wörterbuch des Deutschen.* Berlin 1989.
- Even-Zohar, I.* The position of translated literature within the literary polysystem. - In: The Translations Studies Reader (ed. L. Venuti). London, New York: Routledge, 2000, 192-197.
- Fawcett, P.* Translation and Language, Linguistic Theory Explained. Manchester: St. Jerome publ., 1997.
- Fast, P.* O granicach przekładalności. - W: Przekład artystyczny, tom 1, Problemy teorii i praktyki (pod red. P. Fast). Katowice: UŚ, 1991, 19-31.
- Fenner, A.* Document translation. - In: The Translator's Handbook (ed. 2nd, by C. Picken). London, 1989.
- Gentzler, E.* Contemporary Translation Theories. London: Routledge, 1993.
- Gondowicz, J.* Gdy diabeł mówi dobranoc, posłowie do przekładu A. Drawicza, Mistrz i Małgorzata. Wrocław, 1990, 519-539.
- Gramatyki translatable (red. J. Lukszyn).* Warszawa: TOPOS, 1996.
- Grądział, J.* Świat w pułapce wiersza. - W: Poznańskie studia polonistyczne, Wokół Szymborskiej, Seria Literacka. Poznań, 1996, 71-93.
- Grepl, M., P. Karlík.* Skladba spisovné češtiny. Praha: SPN, 1986.
- Gutt, E.-A.* Translation and Relevance. Oxford: B&B, 1991.
- Gutt, E.-A.* Dystans kulturowy a przekład. Kraków: Universitas, 2004.
- Hermans, T.* Translation in Systems, Descriptive and System-oriented Approaches Explained. Manchester: St. Jerome publ., 1999.
- Hewson, L.* Redefining Translation. The variation approach (ed. by L. Hewson, J. Martin). London, 1991.
- Hejrowski, K.* Struktury mentalne a gramatyka translatable. - W: Gramatyki translatable (red. J. Lukszyn). Warszawa: TOPOS, 1996.
- Hejrowski, K.* Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu. Warszawa: PWN, 2004.
- Horálek, R.* Příspěvky k teorii překladu. Praha: SPN, 1957.
- House, J. A.* A model for translation quality assessment. Tübingen: Narr, 1981.
- Hrdlička, M.* Literární překlad a komunikace. Praha, 1997.
- Ingarden, R.* O tłumaczeniach. - W: O sztuce tłumaczenia (red. M. Rusinek). Wrocław, 1955, 127-192.
- Interpretacija Svetega pisma, Interpretation of the Bible.* Ljubljana: SAZU, Sheffield: SAP, 1998.
- Jakobson, R.* Poetyka w świetle językoznawstwa, Pamiętnik Literacki, 1960, z. 2.
- Jakobson, R.* W poszukiwaniu istoty języka, t. 2, 77-125.
- Jarniewicz, J.* Tłumacz jako twórca kanonu. - Nowa Res Publica, 2001, № 7, 83-88.
- Jaskółowa, E.* Literatura polska. Od Bogurodzicy do poezji Szymborskiej. Chicago-Warszawa: Ex libris, 2001.
- Javorov, P.* V bdění i ve snu, Наяве и насън. Praha: Euroslavica, 1997.
- Jovanović, M.* Utopija Mihaila Bulgakova. Beograd, 1975, 1989.
- Kenny, D.* Lexis and Creativity in Translation, A Corpus-Based Story. Manchester: St. Jerome publ., 2001.

- Kielar, B. Gramatyka translacyjna a ekwiwalencja przekładowa. - W: Gramatyki translacyjne (red. J. Lukszyn). Warszawa: TOPOS, 1996, 87—101.
- Klemensiewicz, Z. Przekład jako zagadnienie językoznawstwa, — W: O sztuce tłumaczenia. Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdansk, 1955.
- Kopaliński, Wł. Słownik symboli. Warszawa: PWN, 1991.
- Kozak, J. Alicja pod podszewką języka. - Teksty drugie, 2000, № 5, 167-179.
- Krzysztofiak, M. Przekład literacki a translologia, wyd. UAM. Poznań, 1999.
- Lakoff, G., M. Johnson. Metafora e vita quotidiana. Milano: Strumenti Bompiani, 1998.
- Langacker, R. W. Concept, Image, and Symbol, The Cognitive Basis of Grammar, Mouton de Gruyter. Berlin, New York, 1991.
- Legeżyńska, A. Barbarzyńca oświecony. - W: Poznańskie studia polonistyczne, Wokół Szymborskiej, Seria Literacka. Poznań, 1996, 52-61.
- Legeżyńska, A. Wisława Szymborska, Rebis. Poznań, 1996.
- Legeżyńska A. Tłumacz i jego kompetencje autorskie. Warszawa: PWN, 1999.
- Lewicki, R. Obcość w odbiorze przekładu. Lublin: UMCS, 2000.
- Levý, I. České teorie překladu, Vývoj překladatelských teorií a metod v české literatuře. Praha: IZ, 1996(1957).
- Levý, I. Umění překladu. Praha: IZ, 1998 (1963).
- Levý, I. Translation as a decision process. - In : The Translation Studies Reader. London, New York, 2000, 148-159.
- Likomanova, I. Globalizacja świata - czy oznacza ona globalizację mowy (o statusie pożyczek anglojęzycznych do języków słowiańskich). - In: Globalizacja. Problemy kultur narodowych i języka. Warszawa, 2001, 181-187.
- Likomanova, I. O cebuli i fudze (o wersyfikacji Cebuli Szymborskiej w tłumaczeniach na bułgarski, czeski, włoski). Kraków: Anabasis, 2003, 159-167.
- Likomanova, I. Obecność literatury polskiej w Bułgarii. - W: Literatura polska w świecie (red. R.Cudak). Katowice: Gnome, 2006, 88-93.
- Lipiński, K. Vademecum tłumacza. Kraków: Idea, 2004.
- Ljubičić, M. Studije o prevođenju. Zagreb, 2000.
- Lukić, I. Prijevod kao autentična književna umjetnina. - In: Prčovđenje: suvremena strujanja i tendencije (red. J.Mihaljević-Djugunović, N. Pintarić). Zagreb, 1995, 175-182.
- Lyons, J. Semantyka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1989.
- Łuszczkiewicz, P. Klasa poezji. Dwa wiersze Wisławy Szymborskiej w translatorskich manipulacjach K. Dedeciusa i S. Barańczaka. - W: Poznańskie studia polonistyczne, Wokół Szymborskiej, Seria Literacka. Poznań, 1996, 134-143.
- Machek, V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968.
- Mała encyklopedia przekładoznawstwa (pod red. U. Dąmskiej-Prokop). Częstochowa, 2002.
- De Man, P. Conclusions: Walter Benjamin's „The Task of the Translator”. - In: Resistance to theory (ed. W. Godzich). Minesota Univ. Press, 1986, 73-105.
- Marchwiński, A. Gramatyka translacyjna a kompetencja tłumacza. - W: Gramatyki translacyjne (red. J. Lukszyn). Warszawa: TOPOS, 1996, 74-87.
- May, R. Three translations of „The Master and Margarita”. - Translation Review, 55, 1998, 29-33.
- Mayenowa, M. R. Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.
- Miodońska-Brookes, E., A. Kulawik, M. Tatara. Zarys poetyki. Warszawa: PWN, 1978.
- Murska, I. O niektórych problemach przekazywania konotacji pragmatycznej w przekładach z języka polskiego na rosyjski. - W: Przekład artystyczny, tom 1, Problemy teorii i praktyki (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1991, 57-67.

- Mucha, W. Zoszczenko w Polsce, O niektórych aspektach teorii i praktyki przekładu artystycznego.
- W: Przekład artystyczny, tom 1, Problemy teorii i praktyki (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1991, 110-120.
- Munday, J. *Introducing Translation Studies, Theories and applications*. London and New York: Routledge, 2001.
- Neubert, A., G. M. Shreve. *Translation as Text*. Kent, Ohio, London: Kent State University Press, 1992.
- Neubert, A. *Models of translation, Empirical Research in Translation and Intercultural Studies* (red. S. Tikkonen-Condit). Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1991, 17-26.
- Neubert, A. *Equivalence in translation*. - In: *Translation, an international Encyclopedia of Translation Studies*, vol. 1, Walter de Gruyter. Berlin, New York, 2004, 329-343.
- Newmark, P. *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon press, 1986.
- Newmark, P. *Introductory survey*. - In: *The Translator's Handbook* (ed. C. Picken). London, 1989.
- Newmark, P. *More Paragraphs on Translation*. Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney: Multilingual matters LTD, 1998.
- Nida, E. *Towards a Science of Translating*. Leiden, 1964.
- Nida, E., J. Taber. *The Theory and Practice of Translation*. Brill, Leiden 1969.
- Obyczajowość a przekład (pod red. P. Fasta). Katowice, 1996.
- Ortega y Gasset, J. *The misery and the splendor of translation*. - In: *The Translations Studies Reader* (ed. L. Venuti). London, New York: Routledge, 2000.
- Pantuchowicz, A. *Polityczność w angielskich przekładach Dzieci epoki Władysława Szymborskiej*.
- In: *Polityka a przekład* (pod red. P. Fasta). Katowice, 1996, 95-105.
- Pienkos, J. *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*. Warszawa: PWN, 1993.
- Pisarkowa, K. *Kładrnia rozmowy telefonicznej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.
- Pisarkowa, K. *Pragmatyka przekładu, Przypadki poetyckie*. Kraków, 1998.
- Pisarska, A., T. Tomaszewicz. *Współczesne tendencje przekładoznawcze*. Poznań: WN UAM, 1996.
- Polityka a przekład (pod red. P. Fasta). Katowice, 1996.
- Pollack, S. *Ruchome granice*. Kraków, 1988.
- Popovic, A. *Teoria umeleckého překlada*. Bratislava, 1975.
- Poznańskie studia polonistyczne, Wokół Szymborskiej, Seria Literacka. Poznań, 1996.
- Prevodjenje: suvremena strujanja i tendencije (red. J. Mihaljević-Djurgunović, N. Pintarić). Zagreb, 1995.
- Przastek-Samokowa, M. *Nie <czy>, ale <dłaczego> potrzebny jest system informacji nt. kultury regionu?* - W: *Procesy informacyjne o kulturze regionu*, Gdańsk, 17-18 listopada 2005 r., www.wbpg.org.pl
- Przekład artystyczny, tom 1, Problemy teorii i praktyki (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1991.
- Przekład artystyczny, tom 2, Zagadnienia teorii translatorskich (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1991.
- Przekład artystyczny, tom 3, Tłumaczenie literatury polskiej na języki obce (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1992.
- Przekład artystyczny, tom 5, Strategie translatorskie (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1993.
- Przekład, język, kultura (red. R. Lewicki), wyd. UMCS, Lublin, 2002.
- Przekład literacki. Teoria-Historia-Współczesność (pod red. A. Nowickiej-Jeżowej i D. Knysz-Tomaszewskiej). Warszawa: PWN, 1997.
- Pyr, A. *Method in Translation History*. Manchester: UK, 1998.
- Rachwał, T. *Konwersja translacji, czyli o przekładaniu*. -W: *Przekład artystyczny, tom 3, Tłumaczenie literatury polskiej na języki obce* (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1992, 52-60.

- Sadkowski, W. Odpowiednie dać słowo słowo. Zarys dziejów przekładu literackiego w Polsce, Prószyński i s-ka. Warszawa, 2002.
- Savoy, T. *The Art of Translation*. Boston, (1957) 1968.
- Sierotwiński, S. Słownik terminów literackich. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1986.
- Skok, P. Etimologijski rječnik. Zagreb, 1971-1974.
- Socjologiczne aspekty przekładu (red. P. Fast). Katowice-Warszawa, 2004.
- Sperber, D., D. Wilson. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell, 1995.
- Steiner, G. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford: OUP, 1998.
- Szyborska, W. - W: *Poznańskie studia polonistyczne, Wokół Szyborskiej, Seria Literacka*. Poznań, 1996, 31-33.
- Szymoniuk, M. Jeszcze raz o funkcjonalności przekładu. - W: *Przekład artystyczny, tom 2, Zagadnienia teorii translatorskich* (pod red. P. Fast). Katowice: UŚ, 1991, 91-105.
- Tabakowska, E. *Cognitive Linguistics and Poetics of Translation*. Tübingen, 1993.
- Tabakowska, E. *Językoznawstwo kognitywne w teorii i praktyce przekładu*. - W: *Między oryginałem a przekładem, t.I* (red. J. Konieczna-Twardzikowa, U. Kropiwicki). Kraków, 1995, 31-41.
- Tabakowska, E. *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków, 2001.
- Tabakowska, E. *Gramatyka i obrazowanie, Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*. Kraków, 1999.
- Tabakowska, E. (red.). *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*. Kraków, 2001.
- Tabakowska, E. O przekładzie na przykładzie, *Rozprawa tłumacza z Europą* Normana Daviesa. Kraków, 2003.
- Teodorowicz-Hellman, E. „Fizja Poczoscanka” w tłumaczeniu polskim. O przekładzie literatury dla dzieci i młodzieży. - In: *Obyczajowość a przekład* (pod red. P. Fast). Katowice, 1996, 131-145.
- Termińska, K. O tekście, tłumaczeniu i początku świata (Ge. 1.1.). - W: *Z zagadnień literatury, kultury i języka* (red. B. Tokarz). Śląsk, Katowice, 2002, 223-231.
- Tezaurus terminologii translatorskiej (red. J. Lukszyn). Warszawa: PWN, 1998.
- Tokarz, B. Wielojęzyczność poezji Czesława Miłosza (na przykładzie tłumaczeń francuskiego i słoweńskiego). - W: *Przekład artystyczny, t. 5, Strategie translatorskie*. Katowice, 1993, 51-62.
- Tokarz, B. Kognitywne możliwości przekładu artystycznego. - W: *Przekład artystyczny a współczesne teorie translatorskie*. Katowice, 1998, 73-81.
- Tokarz, B. *Wzorzec, podobieństwo, przypomnienie*. Śląsk, Katowice, 1998.
- Translation Here and There, Now and Then* (ed. by J. Taylor etc.). Exeter, 1996.
- The Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (ed. M. Baker). London, 1998.
- The Translations Studies Reader* (ed. L. Venuti). London, New York: Routledge, 2000.
- The Translator's Handbook* (ed. C. Picken). London, 1989.
- Tonfoni, Gr. *La traduzione come parafrasi testuale*. Milano: Bompiani, 1986.
- Towy, G. *Descriptive Translation Studies and beyond*. Amsterdam/Philadelphia: JB Publishing Company, 1995.
- Urbanek, D. Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu. - W: *Przekład, język, kultura* (red. R. Lewicki, wyd. UMCS). Lublin, 2002, 61-71.
- Waczkow, J. *O sztuce przekładu*. Warszawa: Aula, 1998.
- Wantuch, W. Miłość na wieży Babel - W: *Poznańskie studia polonistyczne, Wokół Szyborskiej, Seria Literacka*. Poznań, 1996, 94-104.

- Waszakowa, K. Kognitywne aspekty tworzenia nowych derywatów słowotwórczych (na przykładzie języka polskiego). - W: Komparacja współczesnych języków słowiańskich (red. I. Ohnheiser). Opole, Innsbruck, 2003, 411-435.
- Węgrzyniakowa, A. Nie ma rozpusty większej niż myślenie, O poezji Wisławy Szymborskiej. Katowice, 1997.
- Wiatr, A. Syzyf poezji w piekle współczesności, Rzecz o W. Szymborskiej. Warszawa, 1996.
- Willim, E. Łączenie treści informacyjnych: składnia. - W: Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa (red. E. Tabakowska). Kraków, 2001, 111-141.
- Wilss, W. The Science of Translation. Problems and methods. Tübingen: GNV, 1982.
- Wierzbicka, A., P. Wierzbicki. Praktyczna stylistyka. Warszawa, 1968.
- Wojtaszewicz, O. Wstęp do tłumaczenia, 1957, no: Warszawa: TEP1S, 1996.
- Woźniak, M. Jak zbanalizować niebanalną poetkę albo: dlaczego Włochów nie zachwyca Wisława Szymborska. - W: Między oryginałem a przekładem, t. VIII, Kraków, 2003, 53-68.
- Venuti, L. The Translator's Invisibility, 1995.
- Venuti, L. The Scandals of Translation. London, New York: Routledge, 1998.
- Vevar, Š. Temeljni aspekti in principi teorije literarnega prevajanja, Scripta, Ljubljana, Jbtudentska založba, 2001.
- Vesselinov, D. za: A. Danchev, Contrastive Linguistics, Sofia, 2001, Book Review IJSL179 (2006), 172-177.
- Vilikovský, J. Překlad ako tvorba. Bratislava, 1984.
- Vinay, J.-P., J. Darbelnet. A Methodology for Translation. - In: The Translations Studies Reader (ed. L. Venuti). London, New York: Routledge 2000, 84-93.
- Volos, R. Ruski bezekvivalentni leksik. - In: Prevodjenje: suvremena strujanja i tendencije (red. J. Mihaljević-Djugunović, N. Pintarić). Zagreb, 1995, 475-486.
- Zarek, J. Przekład jako aktualizacja. - W: Przekład artystyczny, tom 1 (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1991, 7-16.
- Zarek, J. Przekład jako nowa wartość literacka. - W: Przekład artystyczny, tom 3, Tłumaczenie literatury polskiej na języki obce (pod red. P. Fasta). Katowice: UŚ, 1992, 22-30.
- Z zagadnień literatury, kultury i języka (red. B. Tokarz). Śląsk, Katowice, 2002.
- Zeldin, T. Translation and Civilisation. - In: Translation Here and There, Now and Then (ed. by J. Taylor etc.). Exeter, 1996, 183-185.

Екскерпирани източници

- M. Булгаков. Мастер и Маргарита. Москва: Художественная литература, 1988.
- M. Bulgakov. Majstor i Margarita (prev. Z. Kocić). Beograd: Nolit, 1996.
- M. Bulgakov. Mistrz i Małgorzata (przekład I. Lewandowskiej i W. Dąbrowskiego). Warszawa: MUS A SA, 2003.
- M. Булгаков. Майстора и Маргарита (prev. JI. Минкова). Велико Търново: Абагар, 1996.
- Wisława Szymborska. Wiersze wybrane, wyd. A5, Kraków, 2000.
- Vislava Šimborska. Izabrane pesme (preveli P. Vujčić i B. Rajčić), radio B92, Beograd, 2002.
- Wisława Szymborska. Volání k Yettimu (př. VI. Dvořáčková). Praha, 1997.
- Вислава Шимборска. Обмислям света. София: СПО, 1998.
- Польская поэзия XX века. Антология. Москва: Вахазар, 1993.
- Польские поэтессы. Антология., Санкт-Петербург: Алетейя, 2002.

ИНДЕКС НА ТЕРМИНИТЕ

абрeвиaтурa	199
aдaптaция	185, 190
aнтрoпoними	196
acимeтрия	224 и сл.
генepaлизaция	114,
143	
дeвиaнтнa рeч	201
дeкoмпoзиция	113
дeкoнcтрукция и прeвoд	92
дoбaвкa	133
eдиницa нa прeвoдa	53, 99
eквивaлeнтнocт	53,63,81,
99	
eкзоним -	вж. рeaлия
eтимoлoгия	15,225
изпyскания	138
имплицaтyри	81
интepтeкcтyaлни eлeмeнти	99, 217, 235
интpатeкcтyaлни eлeмeнти	99,175
клaузyлa	237,255
ключoви лeкceми	165
кoгнитивнa лингвистикa	66
кoлoкaтивни тpанcфoрмaции	
146	
кoлoквиaлизъм	145
кoнкрeтизaция	114, 143,144
кoнцeптуaлизaция	68 и сл., 74, 99
кoмплeкcнa мaтpицa	74
кoмпpесия	
138	
кoндeнзaция	113
литepaтyрeн фaкт	58
мeждyзикoвa пoлисeмия	29, 31
мeждyзикoвa oмoнимия	29
мeтaфopa	67, 79,
80	
мeтp	253
мнoгoпpeвoдeн тeкcт	33 и сл.
мpeжa	79
нopмa	64
oбxвaт	75
oкaзиoнaлизъм	220
пapaфpaзa	181,219

Индекс на термините

периферия в полисистемата	58 и сл.
перспектива	77
повторение	169
подмени	142
полисистема	56
преводен вариант	21,33
преводен инвариант	158 и сл.
преводна трансформация	102
предикация	75
преобразувания	102
препревеждане	33,38, 49
примарни текстове	60
прототип	72, 77 и сл.
реалии	198
редукция	138
рекурсивност	54
релевантност и превод	87
реперторема	167
рима	261
ритъм	239
свръхинтерпретация	95
семиосфера	59
серия преводи	
символична единица	70
скопос-теория	51
словоредни трансформации	126
стихосложение	253 и сл.
стилистични съответствия	151
строфа	237 и сл.
структурализъм	52
текстема	167
транскрипция	187
транслитерация	187
транспозиция	148
транслация	
топоним	186
урбаноним	186
център	58

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

англ.	английски
ар.	арамейски
асир.	асирийски
б.	български
ед. ч.	единствено число
ж. р.	женски род
ие.	индоевропейски
ирл.	ирландски
исл.	исландски
КЛ	когнитивна лингвистика
л.	лице
латв.	латвийски
лат.	латински
лит.	литовски
м. р.	мъжки род
мин. вр.	минало време
мн. ч.	множествено число
нар.	наречие
нем.	немски
п.	полски
ПЛШ	Пражка лингвистична школа
РРР	руска разговорна реч
р.	руски
сканд.	скандинавски
слн.	словенски
слш.	словашки
ср.	сръбски
ст.	старо-
ср. р.	среден род
същ.	съществително
ТГГ	трансформационно-генеративна граматика
тур.	турски
укр.	украински
хет.	хетски
хол.	холандски
хрв.	хърватски
ч.	чешки

Искра Ликоманова

СЛАВЯНО-СЛАВЯНСКИЯТ ПРЕВОД

Първо издание

Редактор *Таня Джокова*

Формат 70х100/16, печ. к. 19

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“